
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल.क्र. M-3068 विषय

नाव रामायण अयोध्याकांड

लेखक/लिपीकार -

पृष्ठ 94 काळ - पुर्ण/ अपुर्ण

 अयोध्या कांड

…य नमः ॥ श्रीसीतारामचंद्राभ्यां नमः ॥ श्रीबालकृष्णगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ शंकर ह्मणाले :-
…दां रामचंद्र आपल्या अंतःपुराच्या अभ्यंतरीं रत्नांच्या सिंहासनावर स्वस्थ बसले होते; त्यांनीं
…र्व अलंकार धारण केले होते; ॥ १ ॥ त्यांची अंगकांति निळ्या कमळाच्या पत्रासारखी श्यामवर्ण
…ांत कौस्तुभ नांवाचा मणि लटकत होता; सीता आपल्या हातांत रत्नाच्या दांड्याची चंवरी घेऊन
… वारीत होती;॥२॥ स्वतां रामचंद्र आदरपूर्वक तांबूलभक्षण आदिकरून उपचारांनीं सीतेशीं विनोद
…ते; अशा वेळीं, नारदमुनि त्यांच्या दर्शनासाठीं, जेथें राम होते त्या स्थलीं, आकाशांतून उतरले.॥३॥

…महादेव उवाच । एकदा सुखमासीनं[2] रामं[1] स्वान्तःपुराजिरे ॥ सर्वाभरणस[3]-
…पन्नं रत्नसिंहासने[4] स्थितम्[2] ॥१॥ नीलोत्पलदलश्यामं[5] कौस्तुभामुक्तकन्धरम्[6] ॥
सीतया रत्नदण्डेन[7] चामरेणाथ[8] वीजितम्[9] ॥ २ ॥ विनोदयन्तं तांबूलचर्वणादि-
भिरादरात्[10] ॥ नारदोऽवातरद्द्रष्टुमम्बराद्यत्र राघवः ॥ ३ ॥

श्रीमहादेवः उवाच – एकदा, नारदः स्वान्तःपुराजिरे (बाकी पहिला व २ श्लोक समग्र.) [तां]
म्बूलचर्वणादिभिः आदरात् विनोदयन्तं[11] रामं द्रष्टुं, यत्र राघवः [तत्र], अम्बरात्[12] अवातरत्[13].॥१–३॥

१ आपल्या अंतःपुराच्या मध्यभागीं. २ बसलेल्या. ३ सर्व अलंकारांनीं युक्त, अशा. ४ रत्नांच्या सिंहासनावर. ५ निळ्या क-
मळाच्या पाकळीप्रमाणें श्यामवर्ण, अशा. ६ ज्याचा कंठ कौस्तुभ मण्यानें सोडिला नव्हता, अशा. ७ ज्याला रत्नाचा दांडा आहे,
अशा. ८ चंवरीनें. ९ ज्याला वारा घातला, अशा. १० विडा खाणें वगैरे उपचारांनीं. ११ खेळविणाऱ्या. १२ आकाशांतून.
१३ उतरला.

ारदमुनि येत आहेत, ही गोष्ट रामचंद्राच्या ध्यानींमनीं देखील नव्हती; तो दिव्यपुरुष तेथें अगदीं अवचित ऊन उभा राहिला. त्याचें शरीर शुद्ध स्फटिक मण्यासारखें किंवा शरदृतूंतील चंद्रासारखें निर्मल होतें. ४ ॥ नारदाला पाहिल्याबरोबर, सीतेसह रामचंद्र संतोषानें एकदम उठून उभे राहिले व त्यांनीं हात जोडून कपुरःसर भूमीवर मस्तक ठेवून नमस्कार केला. ॥ ५ ॥ ह्यावेळीं रामचंद्राला पराकाष्ठेचा आनंद झाला; नारदाला ह्मणालाः– 'मुनिश्रेष्ठा, संसारी पुरुषांना आपलें दर्शन दुर्लभ आहे; त्यांतूनही, नारदा, ीं मनें विषयांमध्यें अत्यंत गढून गेलीं अशा माझ्यासारख्यांना तर तें अत्यंत दुर्लभ होय. ॥ ६ ॥

ुद्धस्फटिकसंकाशः शरच्चन्द्र इवामलः ॥ अतर्कितमुपायातो नारदो दिव्यद-
नः॥४॥तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय रामः प्रीत्या कृताञ्जलिः ॥ ननाम शिरसा भूमौ
तया सह भक्तिमान्॥५॥उवाच नारदं रामः प्रीत्या परमया युतः ॥ संसारिणां
श्रेष्ठ दुर्लभं तव दर्शनम्॥अस्माकं विषयासक्तचेतसां नितरां मुने ॥ ६ ॥

ारदः अतर्कितं उपायातः. ॥४॥ सीतया सह भक्तिमान् रामः तं दृष्ट्वा, सहसा उत्थाय, ञ्जलिः [सन्] शिरसा भूमौ ननाम. ॥५॥ परमया प्रीत्या युतः रामः नारदं उवाच – तव दर्शनं संसारिणां दुर्लभं; मुने, विषयासक्तचेतसां अस्माकं नितरां [दुर्लभम्]. ॥ ६ ॥

अयो.कां.
सर्ग १
नारद अवचित आले.

॥ १ ॥

टिकासारखा. २ शरदृतूंतील चंद्र. ३ अमलः निर्मल. ४ ध्यानीं नसतां. ५ आला. ६ विषयांत गुंतलेली ज्यांचीं ंत.

आज माझीं पूर्वजन्मार्जित सर्व पुण्यें पूर्णपणें उदयास आलीं; कारण, नारदा, मी संसारांत पडलों असतांही मला साधूंचा समागम घडत आहे ! ॥ ७ ॥म्हणून, हे महासमर्थमुने, मी केवळ आपल्या दर्शनानेंच कृतकृत्य झालों. आतां आपलें कोणतें कार्य माझ्या हातून घडण्याजोगें असेल, तें सांगा; म्हणजे मी तें करितों.' ॥ ८ ॥ नंतर, नारदमुनिही त्या भक्तांवर दया करणाऱ्या रामचंद्राला म्हणाले :– ‘ रामा, लोकाचाराला अनुसरणारीं असलीं भाषणें बोलून मला मोहवितोस काय? ॥ ९ ॥ तूं सर्वव्यापी प्रभु आहेस, - हें मी जाणतों. - “ मी संसारी ” असें तूं म्हटलेंस, तें खरेंच आहे; - कारण, तुलादेखील संसार आहेच. पण तो इतर प्राण्यांप्रमाणें

अवाप्तं मे पूर्वजन्मकृतपुण्यमहोदयैः ॥ संसारिणा ऽपि हि मुने लभ्यते सत्समागमः ॥ ७ ॥ अतस्त्वद्दर्शनादेव कृतार्थो ऽस्मि मुनीश्वर ॥ किं कार्यं ते मया कार्यं ब्रूहि तत्करवाणि भोः ॥ ८ ॥ अथ तं नारदो ऽप्याह राघवं भक्तवत्सलम् ॥ किं मोहयसि मां राम वाक्यैर्लोकानुसारिभिः ॥ ९ ॥ संसार्यहमिति प्रोक्तं सत्यमेतत्त्वया विभो ॥ जगतामादिभूता या सा माया गृहिणी तव॥ १० ॥

मुने, मे पूर्वजन्मकृतपुण्यमहोदयैः[1] अवाप्तम्[2]; हि संसारिणा अपि[मया]सत्समागमः लभ्यते ! ॥ ७ ॥ (मू. प्र.). ' ॥ ८ ॥ अथ नारदः अपि भक्तवत्सलं तं राघवं आह – ‘ राम, मां लोकानुसारिभिः[3] वाक्यैः किं मोहयसि ? ॥ ९ ॥ विभो, त्वया “ संसारी अहं ” इति प्रोक्तं, एतत् सत्यं; (मू.) तव गृहिणी[4]. ॥ १० ॥

---

१ पूर्वजन्मीं केलेल्या पुण्यांच्या मोठ्या उदयांनीं. २ प्राप्त झालें. ३ लोकांना अनुसरणाऱ्या. ४ पत्नी.

ईश्वराचा संसार.

नसून, वेगळाच आहे :- सर्व जगाचें आदि कारण जी माया ती तुझी पत्नी होय. ॥ १० ॥ तुझ्या आश्रयामुळें तिच्या ठिकाणीं ब्रह्मदेव आदिकरून प्रजा उत्पन्न होतात. सत्त्व, रज, तम अशा तीन गुणांनीं युक्त जी माया ती तुझ्या आधारानें नेहेमीं वेगवेगळ्या रूपांनीं भासत असते. ॥ ११ ॥ ती (माया) नित्य शुक्ल, कृष्ण आणि रक्त अशा वर्णांच्या प्रजा सर्वकाळ प्रसवते. त्रैलोक्यरूप प्रचंड गृहामध्यें राहणारा गृहस्थ तूं, असें ह्मटलें आहे. ॥ १२ ॥ तूं विष्णु व जानकी लक्ष्मी; तूं शंकर व जानकी पार्वती; तूं ब्रह्मदेव व जानकी सरस्वती; तूं सूर्य व जानकी प्रभा (सूर्याची पत्नी); ॥ १३ ॥ तूं चंद्र व जानकी सुलक्षणसंपन्न अशी

त्वत्सन्निकर्षाज्जायन्ते तस्यां ब्रह्मादयः प्रजाः ॥ त्वदाश्रया सदा भाति माया या त्रिगुणात्मिका ॥ ११ ॥ सूते ऽजस्रं शुक्लकृष्णलोहिताः सर्वदा प्रजाः ॥ लोकत्रयमहागेहे गृहस्थस्त्वमुदाहृतः ॥ १२ ॥ त्वं विष्णुर्जानकी लक्ष्मीः शिवस्त्वं जानकी शिवा ॥ ब्रह्मा त्वं जानकी वाणी सूर्यस्त्वं जानकी प्रभा ॥ १३ ॥ भवान् शशांकः सीता तु रोहिणी शुभलक्षणा ॥ शक्रस्त्वमेव पौलोमी सीता स्वाहा ऽनलो भवान् ॥ १४ ॥

तस्यां (बाकी पूर्वार्ध मूळाप्रमाणें) या त्रिगुणात्मिका माया (बाकी उत्तरार्ध मूळाप्रमाणें). ॥ ११ ॥ (बा. पू.) सर्वदा सूते, त्वं (बा. मू. प्र.) ॥ १२-१४ ॥

१ तुझ्या आश्रयानें. २ नित्य. ३ पांढऱ्या, काळ्या, तांबड्या. ४ त्रैलोक्यरूप मोठ्या घरांत. ५ ह्मटलेला. ६ पार्वती. ७ चंद्र. ८ इंद्राणी. ९ अग्नि.

रोहिणी; तूंच इंद्र व जानकी इंद्राणी; तूं अग्नि व जानकी स्वाहा; ॥१४॥ प्रभो, मृत्युस्वरूपी यम तूंच व त्याची संयमिनी शक्ति जानकी; हे जगन्नाथा, तूं निर्ऋति व शुभरूपा जानकी तामसी (निर्ऋतीची पत्नी) होय; ॥ १५ ॥ रामा, तूंच वरुण, आणि शुभलक्षणा जानकी भार्गवी होय; रामचंद्रा, तूं वायु आणि जानकी सदागति (वायूची पत्नी), असें ह्मटलें आहे. ॥ १६ ॥ रामा, तूं कुबेर आणि सीता सर्व संपत्ति, असें ह्मटलें आहे; जानकीला रुद्राणी हें नांव आहे, व तूं सर्व लोकांचा संहार करणारा रुद्र आहेस; ॥१७॥ एकंदरींत जगामध्यें स्त्रीलिंगी जितक्या ह्मणून वस्तु आहेत त्या सर्व ही सुलक्षणा जानकी होय, व पुल्लिंगी सर्व पदार्थ, रामचंद्रा, तूं होस. ॥ १८ ॥ ह्मणून, हे देवा, त्रैलोक्यामध्यें तुह्मा दोघांहून निराळी वस्तु कोण-

यमस्त्वं कालरूपश्च सीता संयमिनी[1] प्रभो ॥ निर्ऋतिस्त्वं जगन्नाथ तामसी जानकी शुभा ॥ १५ ॥ राम त्वमेव वरुणो भार्गवी जानकी शुभा ॥ वायुस्त्वं राम सीता तु सदागतिरितीरिता[2] ॥ १६ ॥ कुबेरस्त्वं राम सीता सर्वसंपत्प्रकीर्तिता ॥ रुद्राणी जानकी प्रोक्ता रुद्रस्त्वं लोकनाशकृत् ॥ १७ ॥ लोके स्त्रीवाचकं[3] यावत्तत्सर्वं जानकी शुभा ॥ पुन्नामवाचकं[4] यावत्तत्सर्वं त्वं हि राघव ॥ १८ ॥ तस्माल्लोकत्रये देव युवाभ्यां[5] नास्ति किंचन ॥ १९ ॥

(मू. प्र.). ॥ १५-१८ ॥ देव, (बा. मू.) अन्यत नास्ति. ॥ १९ ॥

---

१ नियम करणारी शक्ति. २ संतत गतिरूप शक्ति. ३ स्त्रीलिंगी. ४ पुल्लिंगी. ५ तुह्मां दोघांहून.

तीही नाहीं. ॥ १९ ॥ तुझ्या संबंधाच्या योगानें सृष्टि करण्यास प्रवृत्त झालेलें जें अज्ञान, त्याला “अव्याकृत (प्रकृति)” ही संज्ञा आहे. त्या अव्याकृतापासून महत्तत्त्व होतें. त्या महत्तत्त्वापासून अहंकार होतो. व त्या अहंकारापासून सर्वकार्यरूपी लिंगदेह उत्पन्न होतो. ॥ २० ॥ - तीं सर्व कार्यें - अहंकार (मन), बुद्धि, पांच सूक्ष्म भूतें (ह्यांच्याच पोटीं पांच कर्मेंद्रियें आहेत), पांच प्राण, व पांच ज्ञानेंद्रियें, हीं होत. विद्वान् लोक ह्या लिंगदेहालाच जन्म, मृत्यु, सुख, दुःख, इत्यादि विकार आहेत, असें ह्मणतात. ॥ २१ ॥ ह्या लिंगशरीराचा अभिमानी सर्वजगत्स्वरूपी (समष्टिरूपी) जो हिरण्यगर्भ त्यालाच “जीव” ही संज्ञा आहे. - ब्रह्मस्वरूप निर्विकार असतांही उपाधीमुळें संसाराचें - कारण भासतें. तो उपाधि अविद्या (अज्ञान) होय. तिच्या स्वरूपाचें निश्चयात्मक वर्णन करितां येत नाहीं व तिला उत्पत्ति नाहीं. ॥ २२ ॥

त्वदा[1]भासोदिताज्ञानमव्या[2]कृतमितीर्यते[3] ॥ तस्मान्महां[4]स्ततः सू[5]त्रं लिं[6]गं सर्वात्मकं ततः ॥ २० ॥ अहंकारश्च बुद्धिश्च पञ्च प्राणेन्द्रियाणि च ॥ लिंगमित्युच्यते प्रा[7]ज्ञैर्जन्ममृ[8]त्युसुखादिमत् ॥ २१ ॥ स एव जीवसंज्ञश्च लोके भाति जगन्मयः ॥ अवा[9]च्यानाद्यविद्यैव कारणोपाधिरुच्यते ॥ २२ ॥

(मू.), ततः सर्वात्मकं लिंगम्. ॥२०॥ प्राज्ञैः (मू.) लिंगं उच्यते.॥२१॥(बा. पू.) भाति; (उ.). ॥२२॥

---

१ तुझ्या संबंधानें सृष्टि करण्यास सिद्ध झालेलें अज्ञान (माया). २ अव्यक्त (स्पष्ट न-समजणारें). ३ ईर्यते ह्मटलें जातें. ४ महत्तत्त्व. ५ अहंकार. ६ लिंगदेह. ७ विद्वानांनीं. ८ मृत्यु सुख वगैरे ज्याला आहेत, असे. ९ जिच्याबद्दल कांहीं ह्मणतां येत नाहीं अशी व उत्पत्तिरहित.

चैतन्याला स्थूल शरीर (विराट्), सूक्ष्म (लिंगदेह), आणि कारण (अंतर्यामी ईश्वर), अशा तीन प्रकारांचे उपाधि आहेत. ह्या उपाधींनीं युक्त चैतन्याला " जीव " असें म्हणतात; व उपाधींनीं रहित चैतन्य परमेश्वर होय. ॥ २३ ॥ एकंदर सर्व संसाराचा तीन संज्ञांच्या पोटीं अंतर्भाव होतो. त्या संज्ञा जाग्रत, स्वप्न आणि सुषुप्ति, ह्या होत. - जाग्रत् ह्मणजे जागेपण, ज्यांत इंद्रियांचे व्यापार चालतात तें. स्वप्न म्हणजे ज्यांत इंद्रियांचे व्यापार न चालतां केवळ अंतःकरणाच्या वासनांप्रमाणें निरानिराळे पदार्थ उत्पन्न होतात तें. व सुषुप्ति ह्मणजे झोंप, हींत इंद्रियांची किंवा मनाची कोणतीही वृत्ति चालत नाहीं. - रघुवीरा, तूं त्या संसाराहून वेगळा असून त्याला प्रत्यक्ष पाहणारा आहेस. ॥ २४ ॥ हें सर्व जग तुझ्यापासून उत्पन्न झालें असून, तुझ्या ठिकाणीं राहिलें आहे, अंतकालीं हें सगळें तुझ्या ठिकाणींच लय पावतें; म्हणून ह्या सर्व सृष्टीचें कारण तूंच आहेस. ॥ २५ ॥ दोरीला सर्प मानलें ह्मणजे मनुष्याला भय वाटूं लागतें त्याप्रमाणें, आत्माला

स्थूलं सूक्ष्मं कारणाख्यमुपाधित्रितयं चितेः ॥ एतैर्विशिष्टो[1] जीवः स्याद्वियुक्तः[2] परमेश्वरः ॥२३॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्या संसृतिर्या प्रवर्तते ॥ तस्या विलक्षणः[3] साक्षी चिन्मात्रस्त्वं रघूत्तम ॥२४॥ त्वत्त एव जगज्जातं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम्[4]॥ त्वय्येव लीयते[5] कृत्स्नं[6] तस्मात्त्वं सर्वकारणम् ॥ २५ ॥ रज्ज्[7]ावहिमिवात्मानं[8] जीवं ज्ञात्वा भयं भवेत् ॥ परात्मा ऽहमिति ज्ञात्वा भयदुःखैर्विमुच्यते ॥२६॥

चितेः (मू. प्र.) ॥ २३–२६ ॥

१ युक्त. २ रहित. ३ वेगळा. ४ राहिलेलें. ५ लय पावतें. ६ सर्व. ७ रज्जौ दोरीवर. ८ अहिं सर्पाला.

'भक्तच मोक्षाचें पात्र.'

जीव असें मानिलें ह्मणजे भयरूप संसार भोगावा लागतो. तेंच पुन्हां "मी परमेश्वर" असें ज्ञान झालें म्हणजे प्राणी संसाररूप भीतीपासून आणि दुःखांपासून मुक्त होतो. ॥ २६ ॥ तूं केवळ ज्ञानरूप तेजानें सर्व शरीरांत सर्व बुद्धींना प्रकाशित करितोस, म्हणून तूंच सर्वांचा आत्मा आहेस. ॥ २७ ॥ जसा रज्जूवर सर्पाचा आरोप अज्ञानामुळें केला जातो त्याप्रमाणें तुझ्या स्वरूपीं सर्व जगाचा आरोप अज्ञानामुळें केला जातो; तुझें ज्ञान झालें कीं ह्या सर्व प्रपंचाचा लय होतो. ह्मणून ज्ञानाचा नित्य अभ्यास करावा. ॥ २८ ॥ प्राणी तुझ्या चरणांची भक्ति करूं लागले, ह्मणजे त्यांना अपरोक्ष (प्रत्यक्ष) ज्ञान होतें. - भक्तीशिवाय ज्ञानाला दुसरा मार्ग नाहीं. - ह्यावरून तुझी भक्ति करणाऱ्या पुरुषांनाच मोक्षप्राप्ति होते, असें सिद्ध आहे. ॥ २९ ॥

चिन्मात्रज्योतिषा सर्वाः सर्वदेहेषु बुद्धयः ॥ त्वया यस्मात्प्रकाश्यन्ते सर्वस्यात्मा ततो भवान् ॥ २७ ॥ अज्ञानान्न्यस्यते सर्वं त्वयि रज्जौ भुजंगवत् ॥ त्वज्ज्ञानाल्लीयते सर्वं तस्माज्ज्ञानं सदाऽभ्यसेत् ॥ २८ ॥ त्वत्पादभक्तियुक्तानां विज्ञानं भवति क्रमात् ॥ तस्मात्त्वद्भक्तियुक्ता ये मुक्तिभाजस्त एव हि ॥ २९ ॥

त्वया चिन्मात्रज्योतिषा[1] सर्वदेहेषु सर्वाः बुद्धयः यस्मात् प्रकाश्यन्ते[2], ततः भवान् सर्वस्य आत्मा. ॥२७॥ सर्वं त्वयि, रज्जौ भुजंगवत्[3], अज्ञानात् न्यस्यते[4]; त्वज्ज्ञानात् सर्वं लीयते;(बा. मू.). ॥ २८ ॥ (पू. मू.); तस्मात्, ये त्वद्भक्तिभाजः ते एव मुक्तिभाजः[5]. ॥ २९ ॥

१ केवळ ज्ञानरूप तेजानें. २ प्रगट केल्या जातात. ३ सर्पाप्रमाणें. ४ आरोपिलें जातें. ५ मोक्ष मिळविणारे.

मी तुझ्या भक्तांच्या भक्तांचा व त्यांच्याही भक्तांचा दास आहें. म्हणून, हे समर्था, मजवर कृपा कर आणि मला मोहांत पाडूं नकोस. ॥ ३० ॥ तुझ्या नाभिकमलापासून उत्पन्न झालेला ब्रह्मदेव माझा पिता होय. तेव्हां हे परमेश्वरा रघुवीरा, मी तुझा नातू झालों. म्हणून मज दासाचें रक्षण कर. ' ॥ ३१ ॥ असें बोलून नारदानें रामचंद्राला अनेक वेळां नमस्कार केले. त्याच्या नेत्रांतून सारखे आनंदाश्रु वाहूं लागले. पुढें तो रामचंद्राला पुन्हा ह्मणाला :– ' रामा, मला ब्रह्मदेवानें - तुला निरोप सांगण्यासाठीं - पाठविलें आहे. ॥ ३२ ॥ रघुकुलश्रेष्ठा, तूं रावणाचा वध करण्यासाठीं अवतार घेतला आहेस. आतां राज्याच्या संरक्षणा-

अहं त्वद्भक्तभक्तानां तद्भक्तानां च किंकरः[१] ॥ अतो मामनुगृह्णीष्व[२] मोहयस्व न मां प्रभो ॥ ३० ॥ त्वन्नाभिकमलोत्पन्नो ब्रह्मा मे जनकः[४] प्रभो ॥ अतस्त-वाहं पौत्रो[५]ऽस्मि भक्तं मां पाहि[६] राघव ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा बहुशो नत्वा स्वानन्दाश्रुपरिप्लुतः ॥ उवाच वचनं राम ब्रह्मणा नोदितो[७]ऽस्म्यहम् ॥ ३२ ॥ रावणस्य वधार्थाय जातोऽसि रघुसत्तम ॥ इदानीं राज्यरक्षार्थं पिता त्वाम-भिषेक्ष्यति[८] ॥ ३३ ॥

(मू.),प्रभो, मां न मोहयस्व[३]. ॥३०॥ (मू.). ' ॥ ३१ ॥ (पू. मू.) [सन्] वचनं उवाच – 'राम, अहं ब्रह्मणा नोदितः अस्मि. ॥ ३२ ॥ (मू.). ॥ ३३ ॥

१ सेवक. २ कृपा कर. ३ मोह घाल (वेडा कर). ४ पिता. ५ नातू. ६ रक्षण कर. ७ प्रेरिलेला. ८ अभिषेक करील.

‘मी सर्व समजतों.’

साठीं पिता तुला अभिषेक करील. ॥ ३३ ॥ जर तूं राज्यकार्यांत सक्त होऊन राहशील, तर रावणाचा वध करणें तुजकडून होणार नाहीं ! रामा, तूं पृथ्वीचा भार दूर करण्याबद्दल प्रतिज्ञा केली आहेस, ॥ ३४ ॥ ती खरी कर. राजश्रेष्ठा, तुझी प्रतिज्ञा सत्य असतेच (तूं प्रतिज्ञा करशील त्याप्रमाणें निःसंशय करितोसच) असें सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. ’ हें नारदाचें भाषण ऐकिल्यावर रामचंद्र हांसत हांसत त्याला ह्मणाले :—॥३५॥ ‘ नारदा, माझें ऐक. अरे, जगामध्यें मला समजत नाहीं असें कोठें कांहींतरी आहे काय ? - नाहीं. सगळें कांहीं मला समजतें. - मी प्रतिज्ञा केली आहे त्याप्रमाणें सगळें करीन, ह्याबद्दल अगदीं संशय नको. ॥३६॥ परंतु ह्या सर्व गोष्टी कालानुरोधानें घडतील. - कालाला मुख्यता मीच देऊन ठेविली आहे. - दैत्यांच्या स-

यदि राज्याभिसंसक्तो[1] रावणं न हनिष्यसि[2]॥प्रतिज्ञा ते कृता राम भूभारहरणाय वै ॥३४॥तत्सत्यं कुरु राजेन्द्र सत्यसंधस्त्वमेव[3] हि ॥ श्रुत्वैतद्वदितं[4] रामो नारदं प्राह सस्मितम् ॥३५॥ शृणु नारद मे किंचिद्विद्यते ऽविदितं[5] क्वचित्॥प्रतिज्ञातं च यत्पूर्वं करिष्ये तन्न संशयः ॥३६॥ किंतु कालानुरोधेन[7] तत्तत्प्रारब्धसंक्षयात्[8] ॥

राम, (बा. मू.) प्रतिज्ञा कृता वै. ॥ ३४ ॥ (मू.).’ रामः एतद् गँदितं श्रुत्वा, नारदं सस्मितं प्राह— ॥ ३५ ॥ ‘नारद, शृणु मे क्वचित् किञ्चित् अँविदितं विँद्यते ? यत् पूर्वं प्रतिज्ञातं, तत् करिष्ये; न संशयः ॥ ३६ ॥ (मू.) ॥

१ राज्यामध्यें गुंतलेला. २ मारशील. ३ ज्याची प्रतिज्ञा सत्य आहे, असा. ४ भाषणाला. ५ न समजलेलें. ६ आहे. ७ कालानुसार. ८ त्यांच्या प्रारब्ध कर्माचा क्षय झाला ह्मणजे.

मूढाचीं प्रारब्ध कर्में क्षीण झालीं म्हणजे मी क्रमाक्रमानें त्यांचा नाश करीन व पृथ्वीचा भार उतरीन.॥३७॥ रावणाचा वध करण्याच्या उद्देशानें मी उद्यां दंडकारण्यांत जाणार आहें. तेथें मुनीचा वेष घेऊन चौदा वर्षें राहीन, ॥ ३८ ॥ व सीतेच्या मिषानें मी त्या दुष्टाचा कुलासह नाश करीन.' अशी रामाची प्रतिज्ञा ऐकिल्यावर नारदाला पराकाष्ठेचा आनंद झाला. ॥ ३९ ॥ पुढें नारदमुनींनीं रामाला तीन प्रदक्षिणा घातल्या, साष्टांग नमस्कार केला, व रामानें अनुमोदन दिलें असतां, स्वर्गलोकाच्या मार्गे गमन केलें. ॥ ४० ॥ जो मनुष्य श्रेष्ठ नारदमुनींच्या व रामचंद्राच्या ह्या संवादाचें प्रतिदिनीं भक्तिपुरःसर पठण, श्रवण, किंवा मनन

हरि[१]ष्ये सर्वभूभारं क्रमेणासुरमण्डलम्॥३७॥रावणस्य विनाशार्थं श्वो[२] ग[३]न्ता दण्डकावनम् ॥ चतुर्दश स[४]मास्तत्र ह्यु[५]षित्वा मुनिवेष[६]धृक्॥३८॥ सीता[७]मिषेण तं दुष्टं सकुलं नाशयाम्यहम्॥एवं रामे प्रतिज्ञाते नारदः प्र[८]मुमोद ह॥३९॥प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा दण्डवत्प्रणिपत्य तम् ॥ अनुज्ञातश्च रामेण ययौ देवग[९]तिं मुनिः ॥४०॥ संवादं पठति शृणोति संस्मरेद्वा यो नित्यं मुनिवररामयोः स भक्त्या॥

(मू.) हरिष्ये. ॥३७॥ (बा. पू. मू.) गन्ता, (उ. मू.) ॥३८॥ अहं (पू.)' (उ.) ॥ ३९ ॥ मुनिः तं (मू.), रामेण अनुज्ञातः देवगतिं ययौ. ॥ ४० ॥ यः नित्यं भक्त्या मुनिवररामयोः (पू. मू.), ॥

१ नाहींसें करीन. २ उद्यां. ३ जाईन. ४ वर्षें. ५ उषित्वा राहून. ६ मुनीचा वेष धारण करणारा. ७ सीतेच्या बाहण्यानें. ८ अत्यंत आनंदित झाला. ९ देवलोकाच्या मार्गाला.

‘ रामाला राज्याभिषेक करितों.’

करितो, त्याला प्रथम वैराग्य होतें व पुढें क्रमानें ब्रह्मस्वरूपीं ऐक्यरूप मोक्ष प्राप्त होतो. मोक्षपद देवांना देखील मिळणें फार कठीण आहे.॥४१॥इति श्रीमदध्यात्मरामायणार्थबोधे अयोध्याकाण्डे प्रथमः सर्गः॥ १॥

शंकर ह्मणाले :– पार्वति, इकडे दशरथ राजा एकांतांत बसला असतां, आपले कुलगुरु जे वसिष्ठमुनि, त्यांना बोलावून आणून असें ह्मणाला :– ॥ १ ॥ ‘ अहो ज्ञानसंपन्न महाराज, नगरांतील सर्व लोक, व्यापारी किंवा वेदवेत्ते विद्वान्, विशेषेंकरून वृद्ध वृद्ध मंत्री रामचंद्राची वारंवार प्रशंसा करीत असतात; - तो सर्वांना प्रिय झाला आहे; - ॥ २ ॥ तसेंच, तो सर्वगुणसंपन्न असून माझ्या सगळ्या मुलांत वडील

संप्राप्नोत्यमरसुदुर्लभं विमोक्षं कैवल्यं विरतिपुरःसरं क्रमेण ॥ ४१ ॥ इति श्रीमदध्या० उमा० अयोध्याकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ श्रीमहादेव उवाच । अथ राजा दशरथः कदाचिद्रहसि स्थितः ॥ वसिष्ठं स्वकुलाचार्यमाहूयेदमभाषत ॥ १ ॥ भगवन् राममखिलाः प्रशंसन्ति मुहुर्मुहुः ॥ पौराश्च नैगमा वृद्धा मन्त्रिणश्च विशेषतः ॥ २ ॥ ततः सर्वगुणोपेतं रामं राजीवलोचनम् ॥

सः विरतिपुरःसरं (बा. मू.) कैवल्यं विमोक्षं संप्राप्नोति. ॥ ४१ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणान्वये अयोध्याकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ श्रीम०उ०–(मू.) ॥१॥ ‘भगवन्, (बा. मू.) रामं मुहुर्मुहुः प्रशंसन्ति. ॥२॥ मुनिपुंगव, ततः वृद्धः अहं (मू.). ॥

१ वैराग्यपूर्वक. २ ब्रह्मरूपीं ऐक्य पावणें ह्या. ३ मोक्षाला. ४ आहूय बोलावून. ५ अभाषत बोलला. ६ सगळे. ७ नगरवासी. ८ व्यापारी, किंवा वेद व वेदार्थ जाणणारे.

आहे; ह्मणून मुनिश्रेष्ठा, मी त्या कमलनयन रामचंद्राला राज्याभिषेक करितों. आतां माझेंही पण वय झालें. ॥ ३ ॥ शत्रुघ्नासह भरत आपल्या मामाला भेटण्यासाठीं गेला आहे. तेव्हां आपण इकडे लवकरच, नाहीं उद्यांच, अभिषेक करावा, असें मला वाटतें. आपलें ह्या विचाराला अनुमोदन असावें. ॥ ४ ॥ साहित्यें जमवायाला लागावें. महाराज, आपण रामाकडे जाऊन त्याच्या कानावर ही गोष्ट घालावी. अनेक वर्णांच्या पताका नगरांत जिकडे तिकडे उभारवाव्या. ॥ ५ ॥ सोन्याचीं व मोत्यांचीं चित्रविचित्र तोरणें बांधवावीं.' नंतर दशरथराजानें आपल्या प्रधानमंडळांतील मुख्य सुमंत्रनामक प्रधानाला बोलावून आणून सांगितलें कीं, ॥ ६ ॥ वसिष्ठमुनि आज्ञा करतील त्याप्रमाणें ती ती सामग्री आणून दे; उद्यां मी रामचंद्राला युवराजपदाचा

ज्येष्ठं राज्ये ऽभिषेक्ष्यामि वृद्धो ऽहं मुनिपुंगव ॥ ३ ॥ भरतो मातुलं द्रष्टुं गतः शत्रुघ्नसंयुतः ॥ अभिषेक्ष्ये श्व एवाशु भवांस्तच्चानुमोदताम् ॥४॥ संभाराः संभ्रियन्तां च गच्छ मन्त्रय राघवम् ॥ उच्छ्रीयन्तां पताकाश्च नानावर्णाः समन्ततः ॥ ५ ॥ तोरणानि विचित्राणि स्वर्णमुक्तामयानि वै ॥ आहूय मन्त्रिणं राजा सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् ॥ ६ ॥ आज्ञापयति यद्यत्त्वां मुनिस्तत्तत्समानय ॥

(मू.)॥३॥ शत्रुघ्नसहितः (पू. मू.); श्वः एव आशु अभिषेक्ष्ये, (बा. मू.)॥४॥(पू. मू.) राघवं मन्त्रय, नानावर्णाः (मू.) उच्छ्रीयन्तां. ॥ ५ ॥ (मू.) तोरणानि च [उच्छ्रीयन्ताम्].' राजा मन्त्रिसत्तमं सुमन्त्रं मन्त्रिणं आहूय [आह]-- ॥ ६ ॥ 'मुनिः यत् यत् त्वां (बा. मू.) ॥

१ अभिषेक करीन. २ उद्यां. ३ अनुमोदन देवो. ४ साहित्य. ५ जमविलें जावो. ६ कळव. ७ उभारल्या जावोत. ८ अतिश्रेष्ठ प्रधानाला. ९ आण.

अभिषेकाची तयारी.

अभिषेक करणार आहें.' ॥ ७ ॥ सुमंत्र आनंदानें राजाला 'बरें आहे' असें म्हणून वसिष्ठमुनींला ह्मणालाः– 'महाराज, मी काय करावें - ती आज्ञा व्हावी. -' नंतर महातेजस्वी श्रेष्ठ ज्ञानी वसिष्ठमुनि त्याला ह्मणाले :- ॥ ८ ॥ 'उद्यां सकाळीं मधल्या द्वारांत सुवर्णालंकारांनीं भरलेल्या अशा सोळा कन्या उभ्या राहाव्या. ऐरावताच्या वंशांत जन्मलेला चार दांतांचा हत्ती सोन्याच्या व रत्नांच्या वगैरे अलंकारांनीं सुशोभित करून तेथें आणावा. अनेक तीर्थांतील उदकांनीं पूर्ण भरलेले सुवर्णाचे सहस्रावधि कलश ॥ ९ ॥ १० ॥ आणून ठेवावे. नऊ किंवा तीन व्याघ्रांबरें आणावीं. रत्नाच्या दांड्याचें व मोत्यांच्या आणि रत्नांच्या झि-

यौवराज्ये ऽभिषेक्ष्यामि श्वो[2]भूते रघुनन्दनम् ॥७॥तथेति हर्षात्स मुनिं किं करोमीत्यभाषत ॥ तमुवाच म[3]हातेजा वसिष्ठो ज्ञानिनां वरः ॥ ८ ॥ श्वः प्रभाते म[4]ध्यकक्षे कन्यकाः स्वर्णभूषिताः ॥ तिष्ठन्तु षोडश गजः स्वर्णरत्नादिभूषितः॥९॥ चतुर्दन्तः समायातु ऐरावतकुलोद्भवः ॥ नानातीर्थोदकैः पूर्णाः स्वर्णकुम्भाः सहस्रशः ॥१०॥ स्था[10]प्यन्तां न[11]व वै[12]याघ्रचर्माणि त्रीणि[13] वा ऽऽनय ॥

(वा.मू.)यौ[1]वराज्ये अभिषेक्ष्यामि.' ॥७॥ सः (मू.) वसिष्ठः तं उवाच–॥८॥ '(वा. पू.) षो[5]डश कन्यकाः ति[6]ष्ठन्तु. स्वर्णरत्नादिभूषितः ऐ[7]रावतकुलोद्भवः च[8]तुर्दन्तः गजः च स[9]मायातु॥(मू.)॥९॥१०॥(पू. मू.)॥

१ तरुण (होतकरू) राजाच्या पदवीवर. २ उद्यांचा दिवस उजाडला ह्मणजे. ३ महातेजस्वी. ४ मधल्या दालनांत. ५ सोळा. ६ उभ्या राहोत. ७ ऐरावताच्या कुळांत जन्मलेला. ८ ज्याला चार दांत आहेत, असा. ९ येवो. १० ठेविले जावोत. ११ नऊ. १२ वाघांचीं चर्मे (कातडीं). १३ तीन.

ळमिळ्या लावलेलें शुभ्र छत्र, ॥ ११ ॥ उत्तम फुलें, वस्त्रें, तसेंच बहुमोल अलंकार एवढी सामग्री सिद्ध ठेवा. मुनिगणांना सत्कारपूर्वक - आमंत्रणें करा; - त्यांनीं हातांत दर्भ घेऊन त्या स्थलीं असावें. ॥ १२ ॥ नाचणाऱ्या कलावंतिणी, वारांगना, गवई, अलगुजें किंवा मुरली वाजविणारे, तसेंच नानाप्रकारचीं वाद्यें वाजविण्यांत कुशल अशा वाजंत्र्यांनीं राजवाड्याच्या अंगणांत वाजवीत बसावें. ॥ १३ ॥ आपआपलीं आयुधें घेऊन सज्ज असे हत्ती, घोडे, रथ व पायदळ हें चतुरंग सैन्य तेथें बाहेर उभें करावें. नगरांत जीं जीं देवालयें आहेत, ॥ १४ ॥ त्यांत पूजा चालू ठेवा; त्या देवतांना प्रिय असतील ते वेगवेगळे बलि द्या. राजांना

श्वेतच्छत्रं[1] रत्नदण्डं[2] मुक्तामणिविराजितम्[3] ॥ ११ ॥ दिव्यमाल्यानि[4] वस्त्राणि
दिव्यान्याभरणानि च॥ मुनयः सत्कृतास्तत्र तिष्ठन्तु कुशपाणयः ॥ १२॥नर्तक्यो[7]
वारमुख्याश्च[8] गायका[9] वेणुकास्तथा[10] ॥ नानावादित्रकुशला[11] वादयन्तु[12] नृपांगणे
॥ १३ ॥ हस्त्यश्वरथपादाता[14] बहिस्तिष्ठन्तु सायुधाः ॥ नगरे यानि तिष्ठन्ति
देवतायतनानि[15] च ॥१४॥ तेषु प्रवर्ततां पूजा नानाबलिभिरावृतां[16][17] ॥

(बा. उ.) श्वेतच्छत्रं, ॥११॥ (पू. मू.) तत्र सत्कृताः मुनयः कुशपाणयः[5] तिष्ठन्तु. ॥ १२ ॥ नृपांगणे[6] (मू.).॥१३॥सायुधाः[13] (बा. मू.) तिष्ठन्तु, ॥१४॥ (बा. पू.) पूजा प्रवर्ततां[18], ॥

१पांढरें छत्र.२रत्नाचा दांडा ज्याला आहे, अशा.३मोत्यांनीं आणि रत्नांनीं शोभविलेल्या.४उत्तम फुलांना.५दर्भ ज्यांच्या हातांत आहेत, असे. ६ राजाच्या अंगणांत.७नाचणाऱ्या.८मुख्यें मुख्य वारांगना.९गवई.१०मुरली अलगुजें वाजविणारे. ११अनेक वाद्य वाजविण्यांत कुशल.१२वाजवीत.१३आयुधांसह.१४हत्ती, घोडे, रथ व पायदळ.१५देवालयें.१६अनेक बलींनीं.१७युक्त. १८ चालो.

अ-रा बो. समू. सान्व. सटिप्पण. ॥ ८ ॥

- बोलावणीं पाठवा; - त्यांनीं अनेक प्रकारांचे नजराणे घेऊन लवकर येथें प्राप्त व्हावें.' ॥ १५ ॥ महातेजस्वी वसिष्ठमुनि राजाच्या सुमंत्रनामक प्रधानाला अशी आज्ञा देऊन, स्वतां रामचंद्राच्या मंदिरीं गेले. तें मंदिर अति सुंदर होतें. ॥ १६ ॥ त्रिकालज्ञानी श्रेष्ठ वसिष्ठ मुनि रथांत बसून - रामाकडे आले व त्याच्या मंदिराचीं - तीन द्वारें (चौक्या) उल्लंघून आंत आल्यावर रथांतून भूमीवर उतरले. ॥ १७ ॥ वसिष्ठ स्वतांचे (रामाचे) कुलगुरु ह्मणून रामाच्या मंदिरांत त्यांना जाण्याला प्रतिबंध अगदीं नव्हता. ते, राम अंतःपुरांत होता, तेथपर्यंत थेट गेले. गुरु आले असें कळल्याबरोबर रामचंद्र तत्काल हात जोडून ॥ १८ ॥

अयो.कां. सर्ग २ वसिष्ठ राममंदिरीं आले.

राजानः शीघ्रमायान्तु नानोपायनपाणयः ॥ १५ ॥ इत्यादिश्य मुनिः श्रीमान् सुमन्त्रं नृपमन्त्रिणम् ॥ स्वयं जगाम भवनं राघवस्यातिशोभनम् ॥ १६ ॥ रथमारुह्य भगवान्वसिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ त्रीणि कक्षाण्यतिक्रम्य रथात्क्षितिमवातरत् ॥ १७ ॥ अन्तः प्रविश्य भवनं स्वाचार्यत्वादवारितः ॥ गुरुमागतमाज्ञाय रामस्तूर्णं कृताञ्जलिः ॥ १८ ॥

(मू.) शीघ्रं आयान्तु.' ॥ १५ ॥ श्रीमान् मुनिः नृपमन्त्रिणं सुमन्त्रं इति आदिश्य, स्वयं राघवस्य अतिशोभनं भवनं जगाम. ॥ १६ ॥ मुनिसत्तमः भगवान् वसिष्ठः (मू.), ॥ १७ ॥ स्वाचार्यत्वात् अवारितः भवनं प्रविश्य अन्तः [प्रविष्टः]. रामः (उ. मू.), ॥ १८ ॥

१ अनेक उपायनें (नजराणे) हातांत घेतलीं ज्यांनीं, असे. २ प्रधान. ३ आज्ञा देऊन. ४ मंदिराला. ५ गेला. ६ कक्षाणि दालनांना. ७ अतिक्रम्य उल्लंघून. ८ अवातरत् उतरला. ९ आपला गुरु ह्मणून. १० निष्प्रतिबंध. ११ तूर्णम् तत्काल. १२ ज्यानें हात जोडिले, असा.

॥ ८ ॥

सामोरा आला. अंतःकरणांत गुरूबद्दल पूर्ण भक्ति असल्यामुळें त्यानें साष्टांग नमस्कार केला. इकडे जानकीनें सुवर्णाच्या पात्रांत लागलेंच उदक आणिलें. ॥ १९ ॥ सीतेसह रामचंद्रानें वसिष्ठमुनींना रत्नांच्या आसनावर बसवून भक्तिपूर्वक त्यांचे पाय धुतले, तें उदक मस्तकीं धारण केलें, व ॥ २० ॥ म्हटलें :– 'महाराज, आज आपल्या चरणकमलाचें तीर्थ धारण केल्यामुळें मी कृतार्थ झालों.' श्रीरामाचें हें भाषण ऐकून वसिष्ठ मुनींना हांसू आलें. ते ह्मणाले :– ॥ २१ 'रामा, प्रत्यक्ष पार्वतीपति शं-

प्रत्युद्गम्य[1] नमस्कृत्य दण्डवद्भक्तिसंयुतः॥स्वर्णपात्रेण पानीयम्[3]आनिनाय[4]आशु जानकी ॥ १९ ॥ रत्नासने[5] समावेश्य[6] पादौ प्रक्षाल्य[7] भक्तितः ॥ तदपः[8] शिरसा[9] धृत्वा[10] सीतया सह राघवः ॥ २० ॥ धन्यो ऽस्मीत्यब्रवीद्रामस्तव पादाम्बुधारणात् ॥ श्रीरामेणैवमुक्तस्तु प्रहसन्मुनिरब्रवीत् ॥२१॥त्वत्[12]पादसलिलं धृत्वा धन्यो ऽभूद्गिरिजापतिः ॥ ब्रह्मा ऽपि मत्पिता ते हि पादतीर्थ[13]हताशुभः ॥ २२ ॥

भक्तिसंयुतः प्रत्युद्गम्य, दण्डवत् नमस्कृत्य, [स्थितः]. जानकी आशु (उ. मू.). ॥१९॥ सीतया सह राघवः (मू.), ॥२०॥ रामः 'तव पादाम्बुधारणात् धन्यः अस्मि' इति अब्रवीत्. (उ मू.)– ॥ २१ ॥ ' गिरिजापतिः (पू. मू.). मत्पिता (उ. मू.). ॥ २२ ॥

---

१ सामोरा जाऊन. २ तत्काळ. ३ **पानीयम्** उदकाला. ४ **आनिनाय** आणिती झाली. ५ रत्नाच्या आसनावर. ६ बसवून. ७ धुवून. ८ त्या उदकाला. ९ मस्तकानें. १० धरून. ११ तुमचें चरणतीर्थ धरिल्यामुळें. १२ तुझ्या पादोदकाला. १३ चरणतीर्थानें ज्याचीं पातकें नाहींशीं झालीं असा.

कर तुझें चरणतीर्थ मस्तकीं धरिल्यामुळें धन्य झाला; माझा पिता ब्रह्मदेव तरी तुझ्या पादोदकानेंच निष्पाप झाला; ॥ २२ ॥ आणि तूं मला हें असें बोलून - गौरवीत - आहेस. - असें करण्यांत तुझा उद्देश एवढाच दिसतो कीं, ब्राह्मणांना पूज्य मानण्याबद्दल - लोकांना उपदेश करावा. मी तुझें सत्य स्वरूप जाणतों. तूं सर्वशक्तिमान ईश्वर लक्ष्मीसह येथें अवतरला आहेस. ॥ २३ ॥ रघुवीरा, देवांचें कार्य सिद्ध करावें, भक्तांना भक्ति करण्याला उत्तम आश्रय मिळवून द्यावा व रावणाचा वध करावा ह्या तीन कार्यांसाठीं तूं अवतार घेतला आहेस, हें मी जाणतों. ॥ २४ ॥ तरी पण, देवांचें कार्य सिद्ध होण्याकरितां मी ही गुप्त गोष्ट कोठेंही उघड करीत किंवा करणार नाहीं. रामचंद्रा, तूं मायेनें जें सर्व कांहीं करीत आहेस, ॥ २५ ॥ त्याचप्रमाणें मी आपलें योग्य वर्तन ठेवीन. तूं आपल्याला माझा शिष्य ह्मणवून घेतोस, तर मीही पण स्वतांला

इदानीं भाषसे यत्त्वं लोकानामुपदेशकृत् ॥ जानामि त्वां परात्मानं लक्ष्म्या संजातमीश्वरम् ॥ २३ ॥ देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं भक्तानां भक्तिसिद्धये ॥ रावणस्य वधार्थाय जातं जानामि राघव ॥ २४ ॥ तथाऽपि देवकार्यार्थं गुह्यं नोद्घाटयाम्यहम् ॥ यथा त्वं मायया सर्वं करोषि रघुनन्दन ॥ २५ ॥ तथैवानुविधास्येऽहं शिष्यस्त्वं गुरुरप्यहम् ॥ गुरुर्गुरूणां त्वं देव पितॄणां त्वं पितामहः ॥ २६ ॥

त्वं इदानीं यत् भाषसे, [तस्मात्] लोकानां उपदेशकृत् [असि]. (बा. मू.) जानामि. ॥२३॥ राघव, (मू.). ॥२४॥ तथापि अहं (मू.),॥२५॥अहं (पू. मू.)॥ देव, त्वं गुरूणां (बा. मू.).॥२६॥

१ आतां. २ बोलतोस. ३ उपदेश करणारा. ४ जाणतों. ५ उद्घाटयामि उघड करितों. ६ अनुविधास्ये तसें करीन.

तुझा गुरु ह्मणवितों. वास्तविक, देवा, तूं सर्व गुरूंचा गुरु व पितरांचा पितामह आहेस. ॥ २६ ॥
तूं सर्वांच्या अंतर्यामीं राहून जगाची राहटी चालवीत असतोस. तुझें स्वरूप इंद्रियांना समजत नाहीं. सध्यां धारण केलेलें हें तुझें शरीर शुद्ध सत्त्वगुणात्मक आहे. जन्म घेणें तुझ्या स्वाधीन आहे. ॥ २७ ॥ तूं आपल्या योगमायेच्या योगानें ह्या लोकांत मनुष्यासारखा भासत असतोस. रामा, मी जाणतों कीं, उपाध्ये-पण करणें निंद्य आहे, व ह्या वृत्तीनें निर्वाह केला असतां दोष लागतो. ॥ २८ ॥ पण " इक्ष्वाकूंच्या कुळांत परमात्मा रामरूपानें अवतार घेणार आहे " असें पूर्वी ब्रह्मदेवानें सांगितलेलें मला अगोदर कळलें

अन्तर्यामी जगद्यात्रावाहकस्त्वमगोचरः ॥ शुद्धसत्त्वमयं देहं धृत्वा स्वाधीनै-संभवम् ॥ २७ ॥ मनुष्य इव लोके ऽस्मिन् भासि त्वं योगमायया ॥ पौरो-हित्यमहं जाने विगर्ह्यं दूष्यजीवनम् ॥ २८ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले रामः परमात्मा जनिष्यते ॥ इति ज्ञातं मया पूर्वं ब्रह्मणा कथितं पुरा ॥ २९ ॥

(बा. पू. मू.) त्वं ॥ (बा. उ.) देहं धृत्वा, ॥ २७ ॥ त्वं अस्मिन् लोके योगमायया मनुष्यः इव भासि. अहं पौरोहित्यं (बा. मू.) जाने. ॥ २८ ॥ "(पू. मू.)" इति, पुरा ब्रह्मणा कथितं मया पूर्वं ज्ञातम्. ॥ २९ ॥

---

१ जगाची परंपरा चालविणारा. २ स्वाधीन आहे जन्म ज्याच्या असा. ३ उपाध्येपणाला. ४ निंद्य असलेलें. ५ ज्यानें उपजीविका करण्यापासून दोष आहे, असलेलें. ६ उत्पन्न होईल.

होतें; ॥ २९ ॥ ह्मणून, मी तुझ्या संबंधाच्या इच्छेनें, हें निंद्यही पौरोहित्य स्वीकारून राहिलों आहें. माझी आशा ह्मणून एवढीच कीं, तुझा गुरु व्हावें. ॥ ३०॥ रामचंद्रा, तो माझा मनोरथ आतां परिपूर्ण झाला. सर्व लोकांना जी एकटी मोह घालूं शकते, ती महामाया तुझ्या स्वाधीन आहे. ॥ ३१ ॥ रघुकुलोद्धारका, - ह्मणून माझें तुझ्याजवळ मागणें इतकेंच आहे कीं, - ती माया मला अगदीं मोह उत्पन्न करणार नाहीं, असें कर. तुझ्या मनांत " गुरूवर कांहीं प्रत्युपकार करावा " अशी इच्छा असेल, तर एवढीच देणगी मला दे. ॥ ३२ ॥ सहज बोलण्याचा ओघ आला ह्मणूनच मी हें सर्व बोललों. बाकी ही गोष्ट कोठेंही बोलण्या-

ततोऽहमाशया राम तव संबन्धकांक्षया ॥ अकार्षं गार्हितमपि तवाचार्यत्वसिद्धये ॥ ३० ॥ ततो मनोरथो मे ऽद्य फलितो रघुनन्दन ॥ त्वदधीना महामाया सर्वलोकैकमोहिनी ॥ ३१ ॥ मां यथा मोहयेन्नैव तथा कुरु रघूद्वह ॥ गुरुनिष्कृतिकामस्त्वं यदि देह्येतदेव मे ॥ ३२ ॥ प्रसंगात्सर्वमप्युक्तं न वाच्यं कुत्रचिन्मया ॥ राज्ञा दशरथेनाहं प्रेषितो ऽस्मि रघूद्वह ॥ ३३ ॥

राम, ततः अहं तव सम्बन्धकांक्षया आशया (मू.) अकार्षम्. ॥ ३० ॥ रघुनन्दन, ततः मे (मू.). ॥ ३१ ॥ मां यथा न एव (बा. पू.), ॥ यदि त्वं गुरुनिष्कृतिकामः [तर्हि] एतद् एव मे देहि. ॥ ३२ ॥ मया [यत्] कुत्रचित् न वाच्यं, [तद्] (बा. मू.), ॥ रघूद्वह, अहं राज्ञा दशरथेन त्वां आमन्त्रयितुं प्रेषितः अस्मि; ॥

१ निंद्य. २ करिता झालों. ३ गुरूचा उतराई होऊं इच्छिणारा. ४ रघुकुलाला उद्धरणाऱ्या. ५ कळविण्यासाठीं. ६ पाठविलेला.

सारखी नाहीं व मी बोलणारही नाहीं अशी खात्री असूं दे - बरें हें असो. रामा, आज मला दशरथ राजानें तुमकडे पाठविलें आहे. ॥ ३३ ॥ कारण इतकेंच कीं, उद्यां तुला राज्याभिषेक करणार ही वार्ता कळवावी. ह्मणून, रामा, शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें तूं आज सीतेसह उपवास ॥ ३४ ॥ कर, पवित्र रहा, भूमीवर शयन कर, व इंद्रियें स्वाधिन ठेव. रामा, आतां मी राजाच्या सन्निध जातों. तूं सकाळीं येशीलच.' ॥३५॥ असें बोलून ते राजगुरु रथांत बसून त्वरित निघून गेले. रामही लक्ष्मणाकडे पाहून हांसत हांसत असें ह्मणाला :– ॥ ३६ ॥ 'लक्ष्मणा, उद्यां मला यौवराज्याभिषेक होणार आहे. ह्या सर्व चारित्रांना मी केवळ निमित्त मात्र आहें. बाकी वास्तविक सगळ्या गोष्टी करणारा व भोगणारा तूंच होस. ॥ ३७ ॥

त्वामामन्त्रयितुं राज्ये श्वो ऽभिषेक्ष्यति राघव ॥ अद्य त्वं सीतया सार्धमुपवासं यथाविधि॥३४॥कृत्वा शुचिर्भूमिशायी भव राम जितेन्द्रियः॥गच्छामि राजसान्निध्यं त्वं तु प्रातर्गमिष्यसि ॥३५॥ इत्युक्त्वा रथमारुह्य ययौ राजगुरुर्द्रुतम् ॥ रामो ऽपि लक्ष्मणं दृष्ट्वा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ सौमित्रे यौवराज्ये मे श्वो ऽभिषेको भविष्यति ॥ निमित्तमात्रमेवाहं कर्ता भोक्ता त्वमेव हि ॥ ३७ ॥

राघव, त्वां राज्ये श्वः अभिषेक्ष्यति; (१४ उ. मू.) ॥३३॥३४॥ कृत्वा, (पू. मू.) भव. राम, ॥ राजसान्निध्यं गच्छामि. (उ.).' ॥३५॥ राजगुरुः (पू. मू.) ययौ. (उ. मू.).॥३६॥(मू.) ॥३७॥

१ सह. २ भूमीवर निजणारा. ३ इंद्रियें स्वाधीन ठेवणारा. ४ राजाजवळ. ५ जाशील. ६ शीघ्र.

मातांना ती सुवार्ता कळते.

माझा तर तूं अगदीं बाहेरचा प्राण आहेस (जसा शरीरांतील प्राण मला अत्यंत प्रिय तसा बाहेर तूं अतिशय प्रिय आहेस), ह्याबद्दल अगदीं संशय धरायाला नको. ' - रामचंद्र लक्ष्मणाशीं असें बोलला - व वसिष्ठगुरूंच्या आज्ञेप्रमाणें त्या दिवशीं व्रतस्थ राहिला.॥ ३८॥वसिष्ठ मुनींनींही राजाकडे जाऊन त्याला, केलेल्या सर्व व्यवस्थेचा वृत्तांत निवेदन केला. राजानें वसिष्ठमुनींच्या अग्रभागीं रामाला अभिषेक करण्याबद्दल गोष्ट काढिली, ॥ ३९ ॥ त्याच वेळीं नगरांतील एका पुरुषानें ती ऐकिली, व लागलीच, रामाची माता जी कौसल्या, तिला व सुमित्रेला कळविली. ॥ ४० ॥ ती वार्ता ऐकून दोघींनाही पराकाष्ठेचा आनंद झाला; व त्यांनीं त्या

मम त्वं हि बहिःप्राणो[1] नात्र कार्या विचारणा[2] ॥ ततो वसिष्ठेन यथा भाषितं[3] तत्तथा ऽकरोत्[4] ॥३८॥ वसिष्ठो ऽपि नृपं गत्वा कृतं सर्वं न्यवेदयत्[5]॥वसिष्ठस्य पुरो राज्ञा ह्युक्तं रामाभिषेचनम् ॥ ३९ ॥ यदा तदैव नगरे श्रुत्वा कश्चित्पुमान् जगौ ॥ कौसल्यायै राममात्रे सुमित्रायै तथैव च ॥ ४० ॥ श्रुत्वा ते हर्षसंपूर्णे ददतुर्हारमुत्तमम् ॥ तस्मै ततः प्रीतमनाः कौसल्या पुत्रवत्सला ॥ ४१ ॥

त्वं हि (मू.). ॥ ३८ ॥ (बा. ३९ मू.) यदा उक्तं, तदा एव नगरे [विद्यमानैः[6]] कश्चित्[7] पुमान्[8] श्रुत्वा[9], राममात्रे[10] (४० उत्तरार्ध) जगौ[11]. ॥३९॥४०॥ ते श्रुत्वा हर्षसंपूर्णे[सत्यौ]तस्मै उत्तमं हारं ददतुः[12] (मू.) ॥ ४१ ॥

१ बाहेरचा प्राण. २ संशय. ३ सांगितलेलें. ४ करिता झाला. ५ सांगता झाला. ६ असणारा. ७ कोणीएक. ८ पुरुष. ९ ऐकून. १० रामाच्या आईला. ११ बोलला. १२ देता झाल्या.

पुरुषाला उत्तम हार बक्षिस दिला. नंतर, त्या पुत्राविषयीं कनवाळू अशा कौसल्येनें संतुष्ट अंतःकरणें करून, ॥ ४१ ॥ रामाचें कार्य सिद्ध होण्यासाठीं लक्ष्मी देवीची पूजा केली. ॥ ४२ ॥ 'दशरथ सत्यवक्ता आहे, प्रतिज्ञा करितो त्याप्रमाणें वागतोच, पण थोडासा कामुक असून कैकयीच्या स्वाधीन आहे, ह्मणून काय करील कोण जाणे!' अशा विचारांनीं कौसल्येचें मन व्याकुळ झालें होतें. ह्मणून तिनें संकटें दूर करणाऱ्या दुर्गादेवीची आराधना केली. ॥ ४३ ॥ इतक्या अवकाशांत देवांनीं वाग्देवतेला प्रेरणा केली. - ते ह्मणाले: 'देवि, तूं पाहिजे तितका प्रयत्न करून भूलोकीं अयोध्यानगरीस जा; ॥ ४४ ॥ आणि रामाला अभिषेक होणार आहे त्या कार्यांत ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेवरून विघ्न कर. प्रथम मंथरेच्या शरीरांत शीर व नंतर कैके-

लक्ष्मीं पर्यचरद्देवीं रामस्यार्थप्रसिद्धये ॥ ४२ ॥ सत्यवादी दशरथः करोत्येव प्रतिश्रुतम् ॥ कैकेयीवशगः किंतु कामुकः किं करिष्यति॥इति व्याकुलचित्ता सा दुर्गा देवीमपूजयत् ॥ ४३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे देवा देवीं वाणीमचोदयन् ॥ गच्छ देवि भुवो लोकमयोध्यायां प्रयत्नतः ॥ ४४ ॥ रामाभिषेकविघ्नार्थं यतस्व ब्रह्मवाक्यतः ॥ मन्थरां प्रविशस्वादौ कैकेयीं च ततः परम् ॥ ४५ ॥

(मू.) पर्यचरत्, ॥ ४२ ॥ (बा. पू. मू.) करोति एव, किन्तु (बा. मू.)! ॥ ४३ ॥ (पू.) – ॥ (बा. उ.) गच्छ.॥४४॥ब्रह्मवाक्यतः (पू.)॥आदौ मन्थरां ततः परं कौसल्यां च प्रविशस्व.॥४५॥

१ कार्य पूर्ण होण्यासाठीं. २ पूजिती झाली. ३ प्रतिज्ञा केलेलें. ४ पण. ५ कैकेयीच्या अधीन असलेला. ६ कामवश. ७ व्याकुळ जीचें मन, अशी. ८ ह्मा. ९ अवकाशांत. १० प्रेरिते झाले. ११ रामाच्या अभिषेकांत विघ्नासाठीं. १२ शीर.

'उत्साह कसला आहे?'

यीच्या देहांत प्रवेश कर. ॥ ४९ ॥ हे शुभकारिणी ! पुढें विघ्न उद्भूत झालें ह्मणजे तूं परत स्वर्गलोकीं ये.' वाग्देवतेनें 'बरें आहे' असें ह्मणून तसें केलें. तिनें प्रथम मंथरेच्या शरीरीं प्रवेश केला. ॥ ४६ ॥ मंथरा कुबडी - व कंबरेंत, छातींत आणि कंठांत अशी - तीन ठिकाणीं वांकडी होती; तरी ह्या वेळा ती राजवाड्याच्या वर चढली, तों सगळें नगर चोहोंकडे शृंगारलें आहे, असें तिच्या दृष्टीस पडलें. ॥ ४७ ॥ जिकडे तिकडे सारखीं तोरणें बांधलीं होतीं; पताकांनीं त्याला विशेष शोभा आली होती; सर्वत्र अनेक प्रकारें आनंदोत्साह चालले होते; हें पाहिल्याबरोबर मंथरेला आश्चर्य वाटलें. ती लागलीच पुन्हां खालीं परत आली, ॥ ४८ ॥ व आईला विचारूं लागली :– 'आई, ह्यावेळीं नगर शृंगारण्याचें कारण काय? कौस-

ततो विघ्ने समुत्पन्ने पुनरेहि दिवं शुभे ॥ तथेत्युक्त्वा तथा चक्रे प्रविवेशाथ मन्थराम्॥४६॥सा ऽपि कुब्जा त्रिवक्रा तु प्रासादाग्रमथारुहत्॥ नगरं परितो दृष्ट्वा सर्वतः समलंकृतम् ॥ ४७ ॥ नानातोरणसंबाधं पताकाभिरलंकृतम् ॥ सर्वोत्सवसमायुक्तं विस्मिता पुनरागमत् ॥ ४८ ॥ धात्रीं पप्रच्छ मातः किं नगरं समलंकृतम् ॥ नानोत्सवसमायुक्ता कौसल्या चातिहर्षिता ॥ ४९ ॥

शुभे, (बा. पू, मू.) एहि.' ॥ (बा. उ.) प्रविवेश ॥ ४६ ॥ (पू. मू.) ॥ सर्वतः समलंकृतं (४८ व्याचे तीन चरण.) नगरं परितः दृष्ट्वा विस्मिता [सती] पुनः आगमत्. ॥४७॥४८॥४९॥

१ ये. २ कुबडी. ३ तीन ठिकाणीं वांकडी.४ वाड्याच्या वर. ५ चढली. ६ अनेक तोरणांनीं भरलेल्या. ७ चोहोंकडे. ८ आली. ९ आईला. १० विचारूं लागली.

ल्या आज अनेक प्रकारचे उत्सव करण्यांत गुंतलेली असून अत्यंत आनंदित - दिसत आहे ! - ॥ ४९ ॥ व ती श्रेष्ठ श्रेष्ठ ब्राह्मणांना नानाविध वस्त्रें देत आहे ! - तेव्हां हा प्रकार काय आहे ? ' - ह्यावर मातेनें तिला सांगितलें:– ' मंथरे, रामाला राज्याभिषेक ॥५०॥ उद्यां व्हावयाचा, म्हणून आज सर्व नगर शृंगारिलें आहे.' तें ऐकिल्याबरोबर मंथरेनें लागलेंच कैकेयीकडे जाऊन तिला सांगितलें. ॥ ५१ ॥ ह्या वेळीं ती विशालनयना कैकेयी एकांतांत मंचकावर स्तब्ध बसली होती. - मंथरा म्हणाली :- ' हा हतभागिनी ! मूर्खे ! अजून निजली आहेस काय ? मोठ्या संकटाची वेळ जवळ येऊन पोंचली ना ? ॥ ५२ ॥ तूं आपल्याला अति सुंदर मानून मोठ्या गर्वानें चालत असतेस ! पण तुला अद्यापि तथ्य प्रकार कळला नाहीं ! ॥ ५३ ॥

ददाति[1] विप्रमुख्येभ्यो[2] वस्त्राणि विविधानि च ॥ तामुवाच तदा धात्री रामचन्द्राभिषेचनम् ॥ ५० ॥ श्वो भविष्यति तेनाद्य सर्वतोऽलंकृतं पुरम् ॥ तच्छ्रुत्वा त्वरितं गत्वा कैकेयीं वाक्यमब्रवीत् ॥५१॥ पर्यंकस्थां[3] विशालाक्षीमेकान्ते[4][5] पर्यवस्थितां[6]म् ॥ किं शेषे[7] दुर्भगे[8] मूढे महद्भय[9]मुपास्थितम्[10] ॥ ५२॥ न जानीषेऽतिसौंदर्यमानिनी[11] मत्तगामिनी[12] ॥ ५३ ॥

(बा. पू.) ददाति ? तदा धात्री तां (बा. उ.) ॥ ५० ॥(पू.मू.) तत् श्रुत्वा त्वरितं गत्वा (५२पू.) कैकयीं वाक्यं अब्रवीत्– ' (५२ उ.)! ' ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ (मू.) [त्वं] न जानीषे[13]. ॥ ५३ ॥

---

१ देते. २ उत्तम विद्वान ब्राह्मणांना. ३ पलंगावर बसलेल्या. ४ जिचे नेत्र विशाल होते, अशा. ५ एकांतांत. ६ बसलेल्या. ७ निजली आहेस. ८ हतभाग्ये. ९ मोठें भय. १० प्राप्त झालेलें. ११ मोठें सौंदर्य मानून असलेली. १२ मत्तपणें चालणारी. १३ जाणतेस.

४

कैकेयीचें सौजन्य.

राजाच्या कृपेमुळें उद्यां रामाला राज्याभिषेक होणार !! ’ कैकेयीचें भाषण गोड व स्वभाव चांगला होता. ही सुवार्ता ऐकिल्याबरोबर, तिनें एकदम उठून ॥ ५४ ॥ मंथरेला महामोल रत्नजडित सुवर्णाच्या पैंजणाचा जोड बक्षीस दिला, - व म्हटलें :- ‘ मंथरे ही तर आनंदाची गोष्ट; आणि अशा प्रसंगीं तूं “ मोठें भय उत्पन्न झालें ! ” असें मला सांगतेस, हें काय ? ॥ ५५ ॥ रामाचें भाषण किती तरी मधुर ! तो मला भरतापेक्षां देखील अधिक आवडतो. कौसल्या आणि मी दोघींनाही तो सारख्या मानितो व माझी निरंतर सेवा करीत असतो. ॥ ५६ ॥ मूर्खे ! तुला रामापासून कोणती भीति उत्पन्न झाली आहे, सांग मला !’ - शंकर म्हणाले :– पार्वति, वाग्देवतेनें शरीरांत प्रवेश केला - ह्या

रामस्यानुग्रहाद्राज्ञः श्वो ऽभिषेको भविष्यति ॥ तच्छ्रुत्वा सहसोत्थाय कैकेयी प्रियवादिनी ॥ ५४ ॥ तस्यै दिव्यं ददौ स्वर्णनूपुरं रत्नभूषितम् ॥ हर्षस्थाने किमिति मे कथ्यते भयमागतम् ॥५५॥ भरतादधिको रामः प्रियकृन्मे प्रियंवदः ॥ कौसल्यां मां समं पश्यन् सदा शुश्रूषते हि माम् ॥ ५६ ॥ रामाद्भयं किमापन्नं तव मूढे वदस्व मे ॥ तच्छ्रुत्वा विषसादाथ कुब्जा कारणवैरिणी ॥ ५७ ॥

राज्ञः[1] अनुग्रहात्[2](पू.).’प्रियवादिनी[3] कैकयी तत् श्रुत्वा, सहसा उत्थाय,॥५४॥(पू. मू.)ददौ. हर्षस्थाने[4] मे भयं आगतं [5]किमिति कथ्यते[6]?॥५५॥प्रियंवदः[7] रामः भरतात् मे अधिकः प्रियकृत्[8]; हि (बा. उ.) शुश्रूषते.॥५६॥मूढे, तव (बा. पू.) वदस्व.’॥अथ कारणवैरिणी[14] कुब्जा तत् श्रुत्वा, विषसाद[15]. ॥५७॥

१ राजाच्या. २ कृपेमुळें. ३ गोड बोलणारी. ४ हर्षाच्या प्रसंगीं. ५ कां.६ सांगितलें जातें.७ गोड बोलणारा. ८ प्रिय करणारा. ९ सारखें.१० पाहणारा. ११ सेवा करितो. १२ ओढवलें. १३ सांग. १४ कारणामुळें वैर करणारी. १५ खिन्न झाली.

कारणामुळें त्या कुबडीच्या मनांत वैर उद्भवलें होतें. कैकेयीचें भाषण ऐकिल्याबरोबर तिला फार खेद झाला. - ती ह्मणाली :- ॥ ९७ ॥ ‘ देवि (राणीसाहेब) ! माझें बोलणें ऐकून घे. तुला मोठें भय उत्पन्न झालें, हें माझें ह्मणणें अगदीं यथार्थ आहे. राजा तुला संतोषविण्यासाठीं गोड भाषणें बोलतो ! ॥ ९८ ॥ पण तो कामुक व खोटें बोलणारा आहे ! तुला नुसत्या गोड बोलण्यांनीं संतोषवितो आणि त्या रामाच्या आईचें मोठें कार्य करितो ! ॥ ९९ ॥ हा संकेत मनांत ठरवूनच त्यानें तुझ्या मुलाला पाठवून दिलें ! कैकयी ! धाकट्या भावासह भरताला मामाच्या घरीं पाठविण्याचें कारण हेंच बरें ! ! ॥६०॥ सुमित्रेचें ठीकच होईल, यांत कांहीं संशय नाहीं; कारण, लक्ष्मण नेहमीं रामाच्या पाठोपाठ असतो; त्याला राज्याचा उपभोग मिळणारच.

शृणु मद्वचनं देवि यथार्थं[1] ते महद्भयम् ॥ त्वां तोषयन्[2] सदा राजा प्रियवाक्यानि[3] भाषते[4] ॥ ५८ ॥ कामुको ऽतथ्यवादी[5] च त्वां वाचा[6] परितोषयन् ॥ कार्यं करोति तस्या वै राममातुः सुपुष्कलम् ॥ ५९ ॥ मनस्येतन्निधायैव प्रेषयामास ते सुतम् ॥ भरतं मातुलकुले प्रेषयामास सानुजम् ॥६०॥ सुमित्रायाः समीचीनं[11] भविष्यति न संशयः ॥ लक्ष्मणो राममन्वेति[12] राज्यं सो ऽनुभविष्यति ॥६१॥

‘ देवि, मद्वचनं (मू.). ॥९८॥ (बा. मू.) कार्यं करोति. ॥ ९९ ॥ एतत् मनसि निधाय एव ते सुतं प्रेषयामास, सानुजं (मू.). ॥ ६० ॥ ६१ ॥

---

१ खरोखर. २ संतोषविणारा. ३ गोड भाषणांना. ४ बोलतो. ५ खोटें बोलणारा. ६ वाणीनें. ७ मनांत. ८ ठेवून. ९ पाठविता झाला. १० धाकट्या भावासह. ११ बरें. १२ मागून वागतो.

कान भरले.

॥ ६१ ॥ भरताची · मात्र ह्यांत दुर्दशा होणार आहे! - एक तर त्याला रामाच्या पुढें चाकरासारखें वागावें लागेल, किंवा नगरांतून बाहेर जावें लागेल, अथवा लवकरच प्राण तरी सोडावे लागतील ! ! ॥ ६२ ॥ तूं तर दासीप्रमाणें कौसल्येची नित्य सेवा करीत राहशील ! खरोखर ! सवतीकडून झालेला अपमान सोसण्यापेक्षां मरण आलें तरी बरें ! ! ॥ ६३ ॥ ह्मणून, तूं आजच्या आज लागलीच ह्या यत्नाला लाग कीं, भरताला अभिषेक व्हावा आणि रामानें नऊ आणि पांच (एकूण चौदा) वर्षें वनवासाला जावें. ॥ ६४ ॥ असें होईल तेव्हांच, कैकेयी, तुझा पुत्र निर्भय स्थळीं चढून बसल्यासारखा होईल. ह्याला उपाय मीं पूर्वींच यो-

भरतो राघवस्याग्रे किंकरो वा भविष्यति ॥ विवास्यते वा नगरात्प्राणैर्वा हाप्यते ऽचिरात् ॥ ६२ ॥ त्वं तु दासीव कौसल्यां नित्यं परिचरिष्यसि ॥ ततो ऽपि मरणं श्रेयो यत्सपत्न्याः पराभवः ॥ ६३ ॥ अतः शीघ्रं यतस्वाद्य भरतस्याभिषेचने ॥ रामस्य वनवासार्थं वर्षाणि नव पंच च ॥ ६४ ॥ ततो रूढो ऽभये पुत्रस्तव राज्ञि भविष्यति॥उपायं ते प्रवक्ष्यामि पूर्वमेव सुनिश्चितम् ॥६५॥

(पू. मू.), नगरात् विवास्यते वा, अचिरात् प्राणैः हाप्यते वा. ॥६२॥ (पू. मू.) यत् सपत्न्याः पराभवः ततः मरणं अपि श्रेयः ! ॥ ६३ ॥ (मू.) वनवासार्थं अद्य यतस्व .॥६४॥ राज्ञि, ततः तव पुत्रः अभये रूढः भविष्यति, (बा. मू.) उपायं ते प्रवक्ष्यामि. ॥ ६५ ॥

१ चाकर. २ नगरांतून. ३ घालविला जाईल. ४ लवकरच. ५ टाकविला जाईल. ६ सेवा करशील. ७ सवतीकडून. ८ बरें. ९ नऊ. १० पांच. ११ यत्न कर. १२ चढलेला. १३ चांगलें ठरविलेल्या. १४ सांगेन.

जून ठेविला आहे, तो सांगतें :- ॥ ६५ ॥ पूर्वी देवांचें आणि दैत्यांचें युद्ध चाललें होतें; तेव्हां इंद्रानें दशरथ महाराजांना साह्याकरितां बोलाविलें होतें; कारण, हे धनुर्धारी महाशूर-असें सर्वत्र प्रख्यात आहे. - त्या वेळीं महाराज स्वतां ॥६६॥ तुला बरोबर घेऊन मोठ्या सेनेसह गेले होते. हे सुंदरवदने, धनुर्धारी महाराज राक्षसांशीं युद्ध करण्यांत गुंतले असतां ॥ ६७ ॥ इकडे रथाच्या आंसाचा कानखिळा तुटून पडला. ही गोष्ट महाराजांच्या लक्षांत आली नाहीं. पण, तूं - तें पाहिलेंस व - मोठ्या धैर्यानें त्या खिळ्याच्या छिद्रांत हात घालून ॥ ६८ ॥

पुरा देवासुरे युद्धे राजा दशरथः स्वयम्॥इंद्रेण याचितो धन्वी सहायार्थं महारथः ॥ ६६ ॥ जगाम सेनया सार्धं त्वया सह शुभानने ॥ युद्धं प्रकुर्वतस्तस्य राक्षसैः सह धन्विनः ॥ ६७ ॥ तदा ऽक्षकीलो न्यपतच्छिन्नस्तस्य न वेद सः ॥ त्वं तु हस्तं समावेश्य कीलरन्ध्रे ऽतिधैर्यतः ॥ ६८ ॥

पुरा देवासुरे[1] युद्धे, धन्वी[2] महारथः[3] स्वयं राजा दशरथः इन्द्रेण याचितः[4] [सन्] 'सहायार्थं ॥ ६६ ॥ शुभानने, (पू. मू.) जगाम.॥तस्य धन्विनः राक्षसैः सह युद्धं प्रकुर्वतः[6] [सतः], ॥६७॥तदा तस्य छिन्नः[7] अक्षकीलः[8] न्यपतत्[9], सः न वेद[10]; असितापांगि[11] त्वं तु अतिधैर्यतः[12] कीलरन्ध्रे[13] हस्तं समावेश्य[14], ॥

१ देव व दैत्य हे परस्परांचे प्रतिपक्षी ज्यांत, अशा. २ धनुर्धारी. ३ दहा हजार वीरांशीं एकटा युद्ध करण्यास पुरणारा. ४मागितलेला. ५ जिचें मुख सुंदर आहे, अशा. ६ करणाऱ्या. ७ तुटलेला. ८ आंसाचा खिळा. ९ पडला. १० समजला. ११ जिच्या नेत्रांच्या बाजू कृष्णवर्ण आहेत, अशी. १२ मोठ्या धैर्यानें. १३ खिळ्याच्या छिद्रांत. १४ घालून.

बसली होतीस. कैकेयी, तुझ्या नेत्रांचे उपांत भाग कृष्णवर्ण आहेत, - तूं कोमल बायको; बायकांच्या हातून असें धैर्याचें कृत्य घडायाचें नाहीं; पण - तूं पतीचे प्राण वांचावे, एवढ्यासाठीं हें केलेंस. महाराज शत्रूंचा विध्वंस करायाचे हें ठरलेलेंच. त्याप्रमाणें त्यांनीं सर्व दैत्यांचा वध तर केलाच. नंतर त्यांची दृष्टि तुजकडे वळली. ॥६९॥ - तुझी स्थिति व कृति पाहिल्याबरोबर - त्यांना परम आश्चर्य वाटलें आणि आनंद झाला. त्यांनीं तुला आलिंगन देऊन - ह्मटलें :- " तुझ्या मनांत इच्छित असेल तो वर माग. मी वर देण्यास सिद्ध आहें." ॥७०॥" दोन वर मागून घे. " असें महाराज स्वतां ह्मणाले. पुढें, ते वर देण्यास सिद्ध असतां, तूं त्यांना म्हटलेंस:–"महाराज, जर मला आपण दोन वर दिले आहेत,॥७१॥तर ते आपल्याजवळच पुष्कळ दिवसपर्यंत

स्थितवत्यसितापांगी पतिप्राणपरीप्सया ॥ ततो हत्वा ऽसुरान्सर्वान् ददर्श त्वामरिन्दमः ॥ ६९ ॥ आश्चर्यं परमं [6]लेभे त्वामालिंग्य मुदा ऽन्वितः ॥ [7]वृणीष्व यत्ते मनसि वाञ्छितं वरदो ऽस्म्यहम् ॥ ७० ॥ [8]वरद्वयं वृणीष्व त्वमेवं राजा ऽवदत्स्वयम् ॥ त्वयोक्तो वरदो राजन्यदि दत्तं वरद्वयम् ॥ ७१ ॥ त्वय्येव तिष्ठतु चिरं न्यासभूतं ममानघ ॥ यदा मे ऽ[15]वसरो भूयात्तदा देहि वरद्वयम् ॥ ७२ ॥

पति[1]प्राणपरीप्सया स्थि[2]तवती. ततः अरि[3]न्दमः सर्वान् असुरान् हत्वा, त्वां [4]ददर्श.॥६८॥६९॥[5]मुदा अन्वितः (बा. मू.), [7]वृणीष्व, अहं वरदः अस्मि. ॥७०॥ स्वयं राजा " त्वं (पू. मू.) वरदः (उ. मू.) [9]दत्तं. ॥७१॥ [10]अनघ, मम [11]न्यासभूतं चिरं[12] [13]त्वयि एव ति[14]ष्ठतु. (बा. उ.) देहि. " ॥ ७२ ॥

१ पतीचे प्राण वांचविण्यासाठीं. २ राहिलेली. ३ शत्रूंस दमविणारा. ४ पाहता झाला. ५ हर्षानें. ६ पावला. ७ माग. ८ दोन वर. ९ दिलेलें. १० निष्पापा. ११ ठेव ह्मणून ठेवलेलें. १२ पुष्कळ कालपर्यंत. १३ तुजजवळ. १४ राहो. १५ प्रसंग वेळ.

माझी ठेव ह्मणून ठेवलेले असूं द्या. तुमचें आचरण निष्पाप आहे - ह्मणून, मी मागेन तेव्हां तुह्मी तत्काल ते माझे मला द्याल, नाहीं ह्मणणार नाहींच, अशी माझी खात्री आहे. जेव्हां योग्य प्रसंग येईल तेव्हां माझे दोन्ही वर मला द्या. " ॥ ७२ ॥ राजानें स्वतां " बरें आहे " असें ह्मणून " पतिव्रते, आतां - रणांगणांतून - मंदिरीं (शिबिरांत) जा " असें सांगितलें. कैकेयी, हा वृत्तांत मी पूर्वी तुजकडूनच ऐकिला होता, तो आतां मला आठवला. ॥ ७३ ॥ म्हणून, तूं आतां लवकर क्रोधाचा आवेश आण. व क्रुद्ध होऊन आंगावरील सर्व अलंकार काढून इकडे तिकडे अस्ताव्यस्त फेंकून दे. ॥ ७४ ॥ भूमीवरच नीज. राजा सत्याची प्रतिज्ञा करून तुझें इंच्छित कार्य करीपर्यंत रागावून मौन धरून बैस. ' ॥ ७५ ॥

तथेत्युक्त्वा स्वयं राजा मन्दिरं व्रज सुव्रते ॥ त्वत्तः श्रुतं मया पूर्वमिदानीं स्मृतिमागतम् ॥ ७३ ॥ अतः शीघ्रं प्रविश्याद्य क्रोधागारं रुषाऽन्विता ॥ विमुच्य सर्वाभरणं सर्वतो विनिकीर्य च ॥७४॥ भूमावेव शयाना त्वं तूष्णीमातिष्ठ भामिनी ॥ यावत्सत्यं प्रतिज्ञाय राजाऽभीष्टं करोति ते ॥ ७५ ॥

राजा स्वयं " तथा " इति उक्त्वा " सुव्रते, मन्दिरं व्रज " [इति च उक्तवान्]. मया पूर्वं (मू.) ॥७३॥अतः अद्य शीघ्रं क्रोधागारं प्रविश्य (मू.) ॥ ७४ ॥ राजा यावत् सत्यं प्रतिज्ञाय ते अभीष्टं करोति [तावत्] भामिनी (मू.) ' ॥ ७५ ॥

---

१ जिचें व्रत चांगलें आहे, अशा. २ जा. ३ बोलला. ४ क्रोधाच्या भरांत. ५ पसरून. ६ इच्छित. ७ रागावलेली स्त्री. ८ निजणारी. ९ तूष्णीम् गप्प. १० आतिष्ठ राहा.

शंकर ह्मणाले:– पार्वति, त्या दुष्टेच्या संगतीनें कैकेयीच्या बुद्धीला चळ झाला ! त्या कुबडीनें जें जें कांहीं सांगितलें तें तें ऐकिल्याबरोबर सगळें कैकेयीला खरेंच वाटूं लागलें ! ॥ ७६ ॥ कैकयीचें मन आतां दुष्ट झालें होतें. ती मंथरेला म्हणाली :– ' मंथरे ! तुला एवढी बुद्धि आली कोठून ? खरोखर तूं वांकडीतिकडी आहेस खरी, पण ह्या वेळीं मला फारच सुंदर दिसतेस ! मला नाहीं वाटलें तुला एवढी बुद्धि असेलशी ! ॥ ७७ ॥ माझा प्रिय पुत्र भरत जर राजा होईल, तर मी तुला शंभर गांव इनाम देईन. तूं मला अगदीं प्राणासारखी प्रिय वाटतेस. ' ॥ ७८ ॥ इतकें बोलून तिनें एकदम क्रोधाचा आवेश

श्रुत्वा त्रिवक्रयोक्तं तत्तदा केकयनन्दिनी ॥ तथ्यमेवाखिलं मेने दुःसंगाहितविभ्रमा ॥ ७६ ॥ तामाह कैकयी दुष्टा कुतस्ते बुद्धिरीदृशी ॥ एवं त्वां बुद्धिसंपन्नां न जाने वक्रसुन्दरि ॥७७॥ भरतो यदि राजा मे भविष्यति सुतः प्रियः॥ ग्रामान् शतं प्रदास्यामि मम त्वं प्राणवल्लभा ॥ ७८ ॥ इत्युक्त्वा कोपभवनं प्रविश्य सहसा रुषा ॥ विमुच्य सर्वाभरणं परिकीर्य समंततः ॥ ७९ ॥

दु[1]संगाहितविभ्रमा केकय[2]नन्दिनी तदा त्रि[3]वक्रया उक्तं श्रुत्वा तत् अखिलं तथ्यं[4] एव मेने[5] ! ॥७६॥ दुष्टा[6] कैकयी तां आह – ' ते ईदृशी[7] बुद्धिः कुतः ? (मू.), ॥७७॥ यदि मे प्रियः सुतः भरतः राजा भविष्यति, (मू.).' ॥ ७८ ॥ (वा. मू.) परिकीर्य, ॥ ७९ ॥

---

१ दुष्टेच्या संगतीनें जिला भ्रम झाला, अशी. २ केकय राजाची कन्या. ३ तीन ठिकाणीं वांकडी अशा स्त्रीनें. ४ खरें. ५मानूं लागली. ६ जिचें अंतःकरण दुष्ट झालें, अशी. ७ अशी. ८ क्रोधाच्या आवेशाप्रत.

आणिला, आंगावरील सर्व अलंकार काढून क्रोधानें चौहोंकडे अस्ताव्यस्त फेंकून दिले! ॥ ७९ ॥ भूमीवर लोळून तिनें आपलें शरीर मळविलें, मळकट वस्त्र धारण केलें, व मंथरेला ह्मटलें :-- 'कुब्जे वक्रे, माझी प्रतिज्ञा ऐक. राम वनवासाला जाईपर्यंत ॥ ८० ॥ मी अशी निजणार, नाहीं तर पुढें प्राण देणार, हा माझा निश्चय समज. तूं माझें हित चिंतणारी आहेस; तुझें कल्याण होईल.' ॥ कैकयी असें बोलली असतां ती कुबडी (मंथरा) आपल्या घरीं गेली. इकडे कैकयीनें तसाच क्रम चालविला. ॥ ८१ ॥ - शंकर ह्मणतात :– पार्वति, दुष्टांच्या समागमाचा परिणाम कसा भयंकर होतो पहा:- मनुष्य कितीही गंभीर असो, अत्यंत दयाळु असो, चांगल्या गुणांनीं व आचारानें संपन्न असो, नीतिशास्त्रांत प्रवीण असो, शास्त्रोपदेशक

भूमौ शयाना मलिना मलिनाम्बरधा[1]रिणी ॥ प्रोवाच शृणु मे कुब्जे यावद्रामो वनं व्रजेत् ॥ ८० ॥ प्राणांस्त्यक्ष्ये ऽथवा वक्रे शयिष्ये तावदेव हि ॥ निश्चयं कुरु कल्याणि कल्याणं ते भविष्यति ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ कुब्जा गृहं सा ऽपि तथा ऽकरोत् ॥ ८१ ॥ धीरो ऽत्यन्तदया[5]न्वितो ऽपि सुगुणाचारा[6]न्वितो वा ऽथवा नीतिज्ञो[7] विधिवादेशिकपरो[8] विद्याविवेको[9] ऽथवा ॥

(मू.) ॥ ८० ॥ वक्रे, तावत् एव शयिष्ये[2], अथवा प्राणान् त्यक्ष्ये[3]. ॥ (मू.).' ॥ इति उक्त्वा कुब्जा गृहं प्रययौ. (मू.). ॥ ८१ ॥ (पू. मू.) ॥

---

१ मळकट वस्त्र धारण करणारी. २ निजेन. ३ टाकीन. ४ करिती झाली. ५ अत्यंत दयाळू. ६ चांगल्या गुणांनीं व आचारानें युक्त. ७ नीति जाणणारा. ८ विधि सांगणाऱ्या गुरूची सेवा करणारा. ९ यथार्थ ज्ञानाचा विचार करणारा.

दुष्टांची संगत धरूं नये.

गुरूची सेवा करण्यांत तत्पर, अथवा फार काय सांगावें, ब्रह्मविद्येचा विचार करणारा असो, तरी पण त्यानें दुष्टांचा जर नित्य समागम केला तर, त्या दुष्टांच्या बुद्धींवर पापांचे दृढ संस्कार बसले असल्यामुळें त्या बुद्धींनीं त्या चांगल्या मनुष्याच्या बुद्धीला देखील भ्रंश होतो व हळूहळू तो त्यांच्या सारखा दुष्ट बनतो, हें - कैकयीच्या उदाहरणावरून - उघड होतें. ॥ ८२ ॥ ह्मणून, दुष्टांचा समागम नेहमीं वर्ज्य करावा. ही राजकन्या कैकयी - मूळची सुशील असून दुष्ट मंथरेच्या समागमानें बिघडली व फसली, - त्याप्रमाणें दुष्टांची संगत धरणारा मनुष्य हटकून फसतो व स्वार्थाला मुकतो. ॥ ८३ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणार्थबोधे अयोध्याकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

दुष्टानामति[1]पापभावितधियां संगं सदा चेद्व्रजेत्तद्बुद्ध्या परिभावितो व्रजति
तत्साम्यं क्रमेण स्फुटम् ॥८२॥ अतः संगः परित्याज्यो दुष्टानां सर्वदैव हि ॥
दुःसंगी च्यवते स्वार्थाद्यथेयं राजकन्यका ॥८३॥ इति अयो० द्वितीयः सर्गः ॥२॥

(बा. मू.) भजेत्[2] चेत्, तद्बुद्ध्या[3] परिभावितः[4] [सन्] क्रमेण स्फुटं तत्साम्यं[5] व्रजति[6]! ॥ ८२ ॥ अतः दुष्टानां संगः सर्वदा एव परित्याज्यः[7]; यथा इयं राजकन्यका [तथा], दुःसंगी[8] स्वार्थात् च्यवते[9]. ॥ ८३ ॥ ॥ इति श्रीरामायणान्वये अयोध्याकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

---

१ अति पापांचा पूर्ण संस्कार झाला ज्यांच्या बुद्धींवर, अशा. २ स्वीकारील. ३ त्यांच्या बुद्धीनें. ४ वेष्टिलेला. ५ त्यांच्या तुलनेला. ६ पावतो. ७ सोडण्यास योग्य. ८ दुष्टांशीं संगत धरणारा. ९ भ्रष्ट होतो.

शंकर ह्मणाले :– पार्वति, इकडे दशरथ राजा रामाचा अभ्युदय करण्याबद्दल प्रधानांना आणि मुख्य नागरिक लोकांना आज्ञा देऊन आनंदभरित होत्साता घरीं आला. ॥ १ ॥ तेथें त्याला प्रिया (कैकेयी) कोठें दिसेना; तेव्हां 'हें काय बरें असावें ! ' असा विचार उत्पन्न होऊन तो विव्हल झाला. ' जी सुंदरी मी तिच्या मंदिरांत शिरल्याबरोबर नित्य ॥ २॥ हांसत हांसत मला सामोरी यावयाची, ती आज अगदीं दिसतच नाहीं ह्याचें कारण काय ! ' ह्याबद्दल तो आपल्या अत्यंत खिन्न मनाशींच विचार करूं लागला. ॥ ३ ॥ कैकेयीच्या पुष्कळ दासी - मंदिरांत चिंताग्रस्त अशा उभ्या होत्या; - त्यांना राजानें विचारिलें :–'दासींनो!

श्रीमहादेव उवाच । ततो दशरथो राजा रामाभ्युदयकारणात् ॥ आदिश्य मन्त्रिप्रकृतीः सानन्दो गृहमाविशत् ॥ १ ॥ तत्रादृष्ट्वा प्रियां राजा किमेतदिति विव्हलः ॥ या पुरा मन्दिरं तस्याः प्रविष्टे मयि शोभना ॥ २ ॥ हसन्ती मामुपायाति सा किं नैवाद्य दृश्यते ॥ इत्यात्मन्येव संचिन्त्य मनसा ऽतिविदूयता ॥ ३ ॥ पप्रच्छ दासीनिकरं कुतो वः स्वामिनी शुभा ॥ नायाति मां यथापूर्वं मत्प्रिया प्रियदर्शना ॥ ४ ॥

श्रीम० उ०– (पू. मू.) मन्त्रिप्रकृतीः आदिश्य, (मू.). ॥१॥ राजा तत्र प्रियां अदृष्ट्वा, (बा. पू. मू.), या पुरा मयि तस्याः (बा.मू.) ॥२॥ (बा. मू.)मनसा संचिन्त्य, ॥३॥ दासीनिकरं ' मत्प्रिया प्रियदर्शना वः शुभा स्वामिनी मां यथापूर्वं कुतः न आयाति ? ' [इति] पप्रच्छ. ॥ ४ ॥

१ न पाहून. २ जवळ येते. ३ अति खिन्न, अशा. ४ दासींच्या समूहाला. ५ पूर्वीप्रमाणें. ६ विचारूं लागला.

जिला पाहून मला फार आनंद व्हावयाचा, ती माझी प्रिया व तुमची सुशील स्वामिनी (धनीण) नेहमींप्रमाणें आज मजजवळ कां येत नाहीं ? ' ॥ ४ ॥ त्या म्हणाल्या :– ' महाराज, त्यांना आज फारच क्रोध आला आहे. कारण काय तें आह्मांला कळत नाहीं. महाराजांनीं स्वतां जाऊन त्याचा निश्चय करावा.' ॥५॥ असें दासींनीं सांगितलें तेव्हां राजा फारच भयभीत झाला. पुढें तो कैकेयीच्या जवळ जाऊन बसला व तिच्या आंगावरून हळू हळू हात फिरवीत (तिला गोंजारीत) ह्मणाला :– ॥ ६ ॥ ' तूं मंचक किंवा आसनें वगैरे सर्व टाकून भुईवर काय निजली आहेस ? हा भित्र्ये ! तूं माझ्याजवळ बोलत नाहींस पण ह्यामुळें मला फार खेद होत आहे, - हें तुझ्या कसें लक्ष्यांत येत नाहीं ! - ॥ ७ ॥ अलंकार काय फेंकलेस ! मळ-

ता ऊचुः क्रोधभवनं प्रविष्टा नैव विद्महे[1] ॥ कारणं तत्र देव त्वं गत्वा निश्चे[2]तुमर्[3]-हसि ॥५॥ इत्युक्तो भयसंत्रस्तो राजा तस्याः समीपगः[4] ॥ उपविश्य[5] शनैर्देहं स्पृशन्वै पाणिना ऽब्रवीत् ॥६॥ किं शेषे वसुंधापृष्ठे[10] पर्यंकादीन्[11] विहाय[12] च ॥ मां त्वं खेदयसे[14] भीरु यतो मां नावभाषसे[15] ॥ ७ ॥ अलंकारं परित्यज्य भूमौ मलिनवाससा ॥ किमर्थं ब्रूहि सकलं विधास्ये तव वाञ्छितम् ॥ ८ ॥

(बा. पू.) तत्र कारणं नैव विद्महे.॥ (मू.).' ॥५॥ (बा. मू.) पाणिना[6] स्पृशन्[7] अब्रवीत्[8] – ॥६॥ 'भीरु[9], त्वं (बा. पू. मू.) किं शेषे[13]? ॥ त्वं (बा. मू.)॥७॥(पू. मू.) ॥ किमर्थं [तिष्ठसि]?(बा. मू.) विधास्ये[16].॥८॥

१ जाणतों. २ ठरविण्यास. ३ योग्य आहेस. ४ जवळ जाणारा. ५ बसून. ६ हातानें. ७ स्पर्श करणारा. ८ बोलला. ९ भित्र्ये. १० पृथ्वीतलावर. ११ मंचक वगैरे. १२ टाकून. १३ निजतेस. १४ दुःख देतेस. १५ न अवभाषसे बोलत नाहींस. १६ करीन.

कट वस्त्र नेसून जमिनीवर काय लोळतेस! तुला झालें काय तें मला सांग; तुझ्या मनांत असेल तें सर्व करीन. ॥ ८ ॥ तुला कोणी अपकार केला असेल तर, ती स्त्री असो किंवा तो पुरुष असो, त्याला मी दंड करीन अथवा देहांत शिक्षा देईन, ह्यांत अगदीं संशय धरूं नको. ॥९॥ देवि, तुझ्या मनाला ज्यानें संतोष वाटेल, तें माझ्यापुढें अवश्य सांग; ह्मणजे तें कितीही दुर्लभ असलें तरी मी आतां एका क्षणांत साध्य करीन. ॥ १० ॥ तुला माझें मन माहीत आहे; तुझें मजवर प्रेम आहे; मी तुझ्या अगदीं स्वाधीन आहें, हेंही तूं जाणतेस. असें असून मला खेद देण्याचा व्यर्थ श्रम - कां बरें करतेस ? - ॥११॥ एखाद्या दरिद्री मनुष्याला, त्यानें तुझ्या मनासारखें कार्य केलें असल्यामुळें, श्रीमंत करावयाचें आहे काय ! किंवा एखाद्या श्रीमंताला, त्यानें तुला अपकार केल्यामुळें, क्षणमात्रांत दरिद्री करणें आहे ? सांग. ॥ १२ ॥

को वा तवाहितं कर्ता नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥ स मे दण्ड्यश्च वध्यश्च भविष्यति न संशयः॥९॥ब्रूहि देवि यथा प्रीतिस्तदवश्यं ममाग्रतः॥तदिदानीं साधयिष्ये सुदुर्लभमपि क्षणात् ॥ १० ॥ जानासि त्वं मम स्वान्तं प्रियं मां स्ववशे स्थितम्॥ तथाऽपि मां खेदयसे वृथा तव परिश्रमः ॥११॥ ब्रूहि कं धनिनं कुर्यां दरिद्रं ते प्रियंकरम् ॥ धनिनं क्षणमात्रेण निर्धनं च तवाहितम् ॥ १२ ॥

(मू.). ॥९॥(बा. पू.) ब्रूहि; ॥ (उ. मू.) साधयिष्ये. ॥१०॥ (बा. पू.) जानासि. ॥ (मू.)!॥११॥ ते प्रियंकरं कं दरिद्रं धनिनं, धनिनं तव अहितं क्षणमात्रेण निर्धनं च कुर्यां, ब्रूहि. ॥१२॥

१अपकाराला. २ दंड करण्यास योग्य. ३ वध करण्यास योग्य. ४ साधीन. ५मनाला.६स्वतांच्या अधीन.७व्यर्थ.८शत्रु, अज्ञा.

कोणाचा वध करविणें आहे ? किंवा एखादा देहांत शिक्षेचा अपराधी सोडायाचा आहे, बोल; ह्मणजे मी त्याप्रमाणें करितों. फार काय मागूं ! प्रिये ! पाहिजे तर तुजकारितां मी प्राण देखील देईन ! ॥ १३ ॥ कमलनयन रामचंद्र मला प्राणाहूनही अधिक प्रिय आहे; त्याची शपथ घेऊन मी तुला सांगतों कीं, ज्यामध्यें तुझें हित असेल किंवा जें तुला प्रिय असेल, तें मी करीन. काय तें बोल मात्र.' ॥ १४ ॥ राजा रामचंद्राची शपथ घेऊन असें बोलत आहे - हें पाहून - कैकेयीनें आपले डोळे पुसले, व हळूहळू बोलण्याचा उपक्रम केला :-- ॥ १५ ॥ 'महाराज, जर प्रतिज्ञा खरी करण्याचें आपलें व्रत आहे व जर आपण शपथ वाहत आहां, तर माझी मागणी तत्काळ आतांच्या आतां सफल (परिपूर्ण) करालच. ॥ १६ ॥

ब्रूहि कं वा वधिष्यामि[1] वधार्हो[2] वा विमोक्ष्यते[3] ॥ किमत्र बहुनोक्तेन प्राणान्दास्यामि ते प्रिये ॥ १३ ॥ मम प्राणात्प्रियतरो रामो राजीवलोचनः ॥ तस्योपरि शपे[4] ब्रूहि त्वद्धितं तत्करोम्यहम् ॥१४॥ इति ब्रुवाणं राजानं शपन्तं राघवोपरि ॥ शनैर्विमृज्य नेत्रे सा राजानं प्रत्यभाषत ॥ १५ ॥ यदि सत्यप्रतिज्ञोऽसि शपथं कुरुषे यदि ॥ याच्ञां[5] मे सफलां कर्तुं शीघ्रमेव त्वमर्हसि ॥ १६ ॥

(बा. मू.) प्राणान् ते दास्यामि. ॥ १३ ॥ अहं (मू.).' ॥ १४ ॥ सा (बा. पू.) शपन्तं राजानं शनैः नेत्रे (मू.) ॥१५॥ त्वं (मू.). ॥१६॥

१ मारीन. २ वध करण्यास योग्य. ३ सोडला जाणार. ४ शपथ करितों. ५ मागणीला.

पूर्वी देवदैत्यांच्या युद्धांत मी आपलें (दशरथाचें) रक्षण केलें, त्या वेळीं आपण संतुष्ट मनानें मला दोन वर दिले आहेत. ॥ १७ ॥ ते दोन्ही मी आपल्याजवळ ठेवीप्रमाणें ठेवले आहेत. - कारण माझा पूर्ण विश्वास होता व आहे कीं, - आपला निश्चय दृढ असतो (एकदां दिलें झटलें तें द्यायाचेंच, असें आपलें व्रत आहे). त्यांतील एक वर मी हा मागून घेतें कीं, माझा प्रिय पुत्र जो भरत त्याला लवकर ॥ १८ ॥ ह्या जमविलेल्या सामग्रीनें यौवराज्याचा अभिषेक करावा. आणि दुसरा वर हा मागतें कीं, रामानें त्वरित दंडकारण्यांत जावें. ॥ १९ ॥ त्यानें मुनीचा वेष धारण करून आपलें शरीर शोभवावें, जटा आणि वल्कलें हे अलंकार घालावे, व कंद, मुळें, फळें खाऊन चवदा वर्षें - तेथें काढावीं, - ॥ २० ॥

पूर्वं देवासुरे युद्धे मया त्वं परिरक्षितः ॥ तदा वरद्वयं दत्तं त्वया मे तुष्टचेतसा ॥ १७ ॥ तद्द्वयं न्यासभूतं मे स्थापितं त्वयि सुव्रत ॥ तत्रैकेन वरेणाशु भरतं मे प्रियं सुतम् ॥ १८ ॥ एभिः संभृतसंभारैर्यौवराज्ये ऽभिषेचय ॥ अपरेण वरेणाशु रामो गच्छतु दण्डकान् ॥ १९ ॥ मुनिवेशधरः श्रीमान् जटावल्कलभूषणः ॥ चतुर्दश समास्तत्र कन्दमूलफलाशनः ॥ २० ॥

मया(बा. मू.)त्वया मे वरद्वयं दत्तं.॥१७॥सुव्रत,(बा. पू.)स्थापितं,(मू.)॥१८॥(मू.)गच्छतु. ॥१९॥२०॥

---

१ मिळवलेल्या साहित्यांनीं.

अ-रा-बो.
सभू. सान्व-
सटिप्पण.
॥ २० ॥

अयो.कां.
सर्ग ३
'राम उद्यां गे-
लाच पाहिजे.'

तो काळ गेल्यावर पुन्हां परत यावें, किंवा येण्याची इच्छा नसेल तर खुशाल वनांतच राहावें. उद्यां सकाळीं कमलनयन रामचंद्रानें अरण्यांत गेलें पाहिजे. ॥ २१ ॥ जर त्यानें किंचितही विलंब लावला तर मी आपल्यापुढें प्राण देईन ! आपली प्रतिज्ञा सत्य करा. हेंच मला प्रिय आहे.' ॥ २२ ॥ ऐकल्याबरोबर आंगावर कांटाच उभा राहावा, असें हें कैकेयीचें उग्र भाषण कानीं पडल्याबरोबर, ज्याप्रमाणें वज्राचा प्रहार लागला असतां पर्वत कोसळून पडावा त्याप्रमाणें, दशरथ राजा - मूर्च्छा येऊन भूमीवर पडला. ॥ २३ ॥

पुनरायातु तस्यान्ते वने वा तिष्ठतु स्वयम् ॥ प्रभाते गच्छतु वनं रामो राजीवलोचनः ॥ २१ ॥ यदि किंचिद्विलम्बेत[1] प्राणांस्त्यक्ष्ये तवाग्रतः ॥ भव सत्यप्रतिज्ञस्त्वमेतदेव मम प्रियम् ॥ २२ ॥ श्रुत्वैतद्दारुणं[2] वाक्यं कैकेय्या रोमहर्षणम्[3] ॥ निपपात महीपालो[4] वज्राहत[5] इवाचलः[6] ॥ २३ ॥

तस्य अन्ते (बा. मू.) वनं गच्छतु. ॥ २१ ॥ (बा. पू.) सक्ष्ये ! त्वं सत्यप्रतिज्ञः (मू.).' ॥ २२ ॥ कैकेय्याः (मू.) वाक्यं श्रुत्वा, (मू.) इव निपपात[7] ! ॥ २३ ॥

---

१ विलंब लावील. २ भयंकर. ३ ऐकणाराच्या आंगावर कांटा येईल अशा. ४ पृथ्वीपति (राजा). ५ वज्रानें ताडिलेला. ६ पर्वत. ७ पडला.

॥ २० ॥

- कांहीं वेळानें शुद्धीवर येऊन - त्यानें हळूहळू डोळे उघडले; - " आपल्या नेत्रांत अश्रु आलेले पाहून कैकयी कदाचित् रामाचा वध करायालाही सांगेल! " - ह्या मोठ्या भीतीनें त्यानें अश्रु पुसले. - ह्या वेळीं त्याला असें वाटूं लागलें कीं, - मला कांहीं दुष्ट स्वप्न पडलें कीं काय! - पण छेः, मी चांगला जागा आहें. - मग माझ्या अंतःकरणाला भ्रम तर नाहींना झाला! ॥ २४ ॥ असे - विचार मनांत चालले आहेत, इतक्यांत - वाघिणीसारख्या पुढें बसलेल्या पत्नीवर त्याची दृष्टि गेली. - तेव्हां तो तिला ह्मणाला:- 'कैकयी! तूं सुशील असून हें असें भाषण काय बोलत आहेस? ह्यामुळें माझे प्राण निघून जातील! ॥ २५ ॥ कमलनेत्र रामचंद्रानें तुझा कोणता अपराध केला आहे? तूं तर मजपुढें रामाच्या चांगल्या गुणांचें नित्य वर्णन करीत असतेस. ॥ २६ ॥ " कौसल्या आणि मी दोघींना सारख्या मानून राम माझी नित्य शुश्रूषा करितो."

शनैरुन्मील्य नयने विमृज्य परया भिया ॥ दुःस्वप्नो वा मया दृष्टो ह्यथवा चित्तविभ्रमः ॥ २४ ॥ इत्यालोक्य पुरः पत्नीं व्याघ्रीमिव पुरःस्थिताम् ॥ किमिदं भाषसे भद्रे मम प्राणहरं वचः ॥ २५ ॥ रामः कमपराधं ते कृतवान्कमलेक्षणः॥ ममाग्रे राघवगुणान्वर्णयस्यनिशं शुभान् ॥ २६ ॥ कौसल्यां मां समं पश्यन् शुश्रूषां कुरुते सदा ॥ इति ब्रुवन्ती त्वं पूर्वमिदानीं भाषसेऽन्यथा ॥ २७ ॥

परया भिया (बा. मू.)॥२४॥(बा. पू.) आलोक्य [आह]–॥भद्रे,(बा. उ.) भाषसे? ॥२५॥ कमलेक्षणः (बा. पू.) कृतवान्? (बा. उ.) राघवगुणान् वर्णयसि. ॥ २६ ॥ त्वं पूर्वं (मू.) भाषसे. ॥ २७ ॥

१ मोठ्या. २ उघडून. ३ पुसून. ४ मनाला भ्रम. ५ वाघिणीला. ६ नित्य.

असें पूर्वी तूंच बोलत असस, आणि आतां विपरीत बोलतेस ! ॥ २७ ॥ तुझ्या पुत्राला राज्य घे; पण रामाला घरीं राहूं दे, एवढी मजवर कृपा कर. सुंदरि ! रामापासून तुला अगदीं भय बाळगायाला नको. ' ॥२८॥ असें बोलतांना राजाच्या नेत्रांतून सारख्या अश्रुधारा चालल्या होत्या. तो कैकयीच्या पायांदेखील पडला ! -पण तिला अगदीं द्रव आला नाहीं. - उलट तिनें क्रोधानें डोळे लाल केले व राजाला उत्तर दिलें:–॥२९॥ 'राजाधिराज ! आपल्याला कांहीं भ्रम झाला कीं काय ? पूर्वी वचन दिलें आणि आतां विपरीत बोलतां ! जर स्वतांची प्रतिज्ञा असत्य कराल, तर आपल्याला नरकांत जावें लागेल ! ॥३०॥रामचंद्र उद्यां सकाळीं कृष्णाजिन आणि वल्कलें आंगावर घेऊन जर अरण्यांत गेला नाहीं, तर मी गळ्याला फांस लावून घेऊन किंवा

राज्यं गृहाण पुत्राय रामस्तिष्ठतु मन्दिरे ॥ अनुगृह्णीष्व मां वामे रामान्नास्ति भयं तव ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वा ऽश्रुपरीताक्षः पादयोर्निपपात ह ॥ कैकेयी प्रत्युवाचेदं सा ऽपि रक्तान्तलोचना ॥ २९ ॥ राजेन्द्र किं त्वं भ्रान्तो ऽसि उक्तं तद्भाषसे ऽन्यथा ॥ मिथ्या करोषि चेत्स्वीयं भाषितं नरको भवेत् ॥ ३० ॥ वनं न गच्छेद्यदि रामचन्द्रः प्रभातकाले ऽजिनचीरयुक्तः ॥

वामे ! पुत्राय राज्यं गृहाण; रामः मन्दिरे तिष्ठतु; मां अनुगृण्हीष्व रामात् तव भयं न अस्ति.'॥२८॥ (मू.) इदं प्रत्युवाच–॥२९॥'(पू. मू.) भाषसे !॥ स्वीयं भाषितं(उ. मू.).॥३०॥(बा.पू.)वनं न गच्छेत्,॥

१ वक्र बुद्धीच्या स्त्रिये. २ आंसवांनीं भरले डोळे ज्याचे, असा. ३ कृपा कर. ४ तांबडे झाले डोळ्यांचे अग्रभाग जिचे, अशी. ५ हरणाचें चर्म व चिंध्या किंवा वल्कलें ह्यांनीं युक्त.

'प्रतिज्ञा मोडणार ? महत्पाप ! !'

विष खाऊन तुमच्या पुढें जीव देईन ! ! ॥ ३१ ॥ ह्या लोकांत सर्व सभांमध्यें आपण "मी सत्यप्रतिज्ञ."
अशी प्रौढी मिरवितां ! तुह्मी आतांच - माझें प्रिय करण्याबद्दल - रामाची शपथही वाहिली आणि - थोडासा
वेळ गेला नाहीं तोंच - आपली प्रतिज्ञा असत्य करण्यास तयार होतां ! तेव्हां आतां नरकाचा मार्ग धरा
- झालें ! दुसरें काय ह्मणावें ! - ' ॥ ३२ ॥ प्रिय पत्नीनें असें म्हटलें, तेव्हां राजा दीन होत्साता दुःखसमु-
द्रांत अगदीं बुडून गेला. त्याला मूर्छा आली. व तो शवाप्रमाणें अचेतन होऊन भूमीवर पडला ! ॥ ३३ ॥
अशा दुःखामुळें त्याला ती रात्र समग्र वर्षाप्रमाणें भासली. अरुणोदय होण्याच्या वेळीं गाणारे स्तुतिपाठक

उद्बन्धनं वा विषभक्षणं वा कृत्वा मरिष्ये पुरतस्तवाहम् ॥ ३१ ॥ सत्यप्रतिज्ञो
ऽहमितीह लोके विडम्बसे सर्वसभान्तरेषु ॥ रामोपरि त्वं शपथं च कृत्वा मि-
थ्याप्रतिज्ञो नरकं प्रयाहि ॥ ३२ ॥ इत्युक्तः प्रियया दीनो मग्नो दुःखार्णवे नृपः॥
मूर्छितः पतितो भूमौ विसंज्ञो मृतको यथा ॥ ३३ ॥ एवं रात्रिर्गता तस्य दुः-
खात्संवत्सरोपमा ॥ अरुणोदयकाले तु बन्दिनो गायका जगुः ॥ ३४ ॥

[तर्हि]अहं तव पुरतः (बा. उ.) !॥३१॥त्वं सर्वसभान्तरेषु, अहं (मू.).'॥३२॥प्रियया इति उक्तः नृपः
दीनः दुःखार्णवे मग्नः मूर्च्छितः विसंज्ञः[सन्]भूमौ, यथा मृतकः[तथा],पतितः॥३३॥तस्य(बा. पू.)
गता, ॥ (उ.). ॥ ३४ ॥

१ वर बांधून घेणें (फांस घेणें). २ सर्व सभांमध्यें. ३ प्रौढी मिरवितोस. ४ जा. ५ ज्याला ह्मटलें, असा. ६ दुःखसमुद्रांत.
७ ज्याची शुद्धि गेली, असा. ८ पडलेला. ९ वर्षासारखी. १० अरुणोदयाच्या वेळीं.११ स्तुतिपाठक (भाट). १२गाऊं लागले.

लोकांची उत्कंठा.

(भाट) गाऊं लागले; ॥ ३४ ॥ पण, कैकेयीला क्रोध आला होता, म्हणून तिनें त्या सर्वांचें गाणें बंद केलें. नंतर उजाडतांच मधल्या दालनांत लोक जमूं लागले. ॥ ३५ ॥ ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, ऋषि तशाच कन्या, छत्र, चामर, दिव्य हत्ती, घोडा, ॥ ३६ ॥ तशाच आणखी नगरांतील मुख्य मुख्य वारांगना, नागरिक जन, इतरही देशांत राहणारे लोक आले; एकंदरींत वसिष्ठ मुनींनीं आज्ञा दिली होती, त्याप्रमाणें सर्व यथास्थित सिद्धता झाली. ॥ ३७ ॥ स्त्रिया, बाल, वृद्ध कोणालाही रात्रीं झोंप आली नाहीं. - कारण, सर्वांना अशी उत्सुकता वाटत होती कीं, - पीतांबरधारी रामचंद्र आमच्या केव्हां दृष्टीस पडतो. ॥ ३८ ॥ - सगळ्यांना सारखा रामाचा ध्यास लागला होता :- ' तो श-

निवारयित्वा तान् सर्वान्कैकेयी रोषमास्थिता ॥ ततः प्रभातसमये मध्यकक्षमुपस्थिताः ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या ऋषयः कन्यकास्तथा ॥ छत्रं च चामरं दिव्यगजो वाजी[2] तथैवच ॥ ३६ ॥ अन्याश्च वारमुख्या याः पौर[3]जानपदास्तथा ॥ वसिष्ठेन यथा ऽऽज्ञप्तं तत्सर्वं तत्र संस्थि[4]तम् ॥ ३७ ॥ स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च रात्रौ[5] निद्रां न लेभि[6]रे ॥ कदा द्रक्ष्यामहे रामं पीतकौशे[7]यवाससम् ॥ ३८ ॥ सर्वाभरणसंपन्नं किरीट[8]कटकोज्ज्वलम् ॥

कैकेयी तान् सर्वान् (मू.) ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ (बा. मू.) द्रक्ष्यामहे. ॥ ३८ ॥ (मू.) ॥

१ प्रतिबंध करून. २ घोडा. ३ नागरिक व देशांत राहणारे लोक. ४ चांगलें सिद्ध. ५ पावले. ६ पिंवळें रेशमी वस्त्र धारण करणारा, अशा. ७ पाहूं. ८ मुकुट व कडीं ह्यांनीं अधिक तेजस्वी दिसणाऱ्या.

रीरावर सर्व अलंकार घालील, - मस्तकीं - मुगुट व - हातांत - कडीं घातल्यामुळें तेजःपुंज दिसेल, - कंठांत-कौस्तुभ रत्नासारखा अलंकार धारण करील; त्याची अंगकांति मेघाप्रमाणें श्यामवर्ण आहे व तो स्वभावतः शंभर मदनांपेक्षांही सुंदर आहे; - त्यामुळें इतके अलंकार घातले असतां तो अवर्णनीय सुंदर दिसेल. -॥३९॥ अभिषेक झाल्यावर तो हत्तीवर बसून बाहेर फिरायाला निघेल, त्याचें मुख हास्ययुक्त असेल, जवळच हातीं शुभ्र छत्र घेऊन उभा राहिलेला सुलक्षणसंपन्न लक्ष्मण असेल,' - हें एकसारखें मनांत घोळत होतें. - ॥४०॥ ह्यामुळें नगरांतील सर्व लोकांच्या मनांला 'उजाडतें केव्हां आणि आह्मीं रामाला पाहूं केव्हां' अशी उत्सुकता झाली होती. ॥४१॥सुमंत्र प्रधानाला 'अजून महाराज कां उठले नाहींत !' असा विचार पडला व तो हळूहळू, जेथें राजा होता,

कौस्तुभाभरणं श्यामं कन्दर्पशतसुन्दरम् ॥ ३९ ॥ अभिषिक्तं समायातं गजारूढं स्मिताननम् ॥ श्वेतच्छत्रधरं तत्र लक्ष्मणं लक्षणान्वितम् ॥ ४० ॥ रामं कदा वा द्रक्ष्यामः प्रभातं वा कदा भवेत् ॥ इत्युत्सुकधियः सर्वे बभूवुः पुरवासिनः ॥ ४१ ॥ नेदानीमुत्थितो राजा किमर्थं चेति चिन्तयन् ॥ सुमन्त्रः शनकैः प्रायाद्यत्र राजाऽवतिष्ठते ॥४२ ॥

(मू.). ॥३९॥४०॥ (पू. मू.), इति सर्वे पुरवासिनः (मू.). ॥ ४१ ॥ सुमन्त्रः 'इदानीं राजा किमर्थं न उत्थितः' (बा. मू.)[तत्र]शनकैः प्रायात्.॥४२॥

१ शंभर मदनांहून सुंदर, अशा. २ हत्तीवर बसलेल्या. ३ ज्याचें मुख हास्ययुक्त, अशा. ४ ज्यांचीं मनें उत्सुक झालीं, असे. ५ स्थित आहे. ६ हळूहळू. ७ आला.

अ-रा-बो.
समू.सान्व.
साटिप्पण.
॥२३॥

त्या स्थळीं आला. ॥४२॥ त्यानें जयजयकार करून राजाला शिरसा वंदन केलें. पण, राजा अतिशय खिन्न दिसत होता. ह्मणून सुमंत्र कैकेयीला विचारूं लागला :– ॥४३॥ ‘राजपत्नि, कैकेयि, तुझा उत्कर्ष होवो. महाराज आज नित्याप्रमाणें न दिसतां दुःखी दिसतात, ह्याचें कारण काय?’ कैकयी त्याला ह्मणाली :– ‘महाराजांना रात्रीं झोंप आली नाहीं ॥४४॥ ते “राम, राम, राम” असें ह्मणत सारखे त्याचें चिंतन करीत होते. ह्मणून जागरणामुळें त्यांची प्रकृति अस्वस्थ झाल्यासारखी दिसत आहे. तूं रामाला येथें लवकर घेऊन ये. महाराजांना त्याला पहाण्याची इच्छा झाली आहे.’ ॥४५॥ सुमंत्र ह्मणाला :– ‘देवि, क्रोध येऊं देऊं नको. महाराजांची

वर्धयन् जयशब्देन प्रणम्य शिरसा नृपम् ॥ अतिखिन्नं नृपं दृष्ट्वा कैकेयीं समपृच्छत[3] ॥ ४३ ॥ देवि कैकेयि वर्धस्व[4] किं राजा दृश्यते ऽन्यथा[5] ॥ तमाह कैकयी राजा रात्रौ निद्रां न लब्धवान्[6] ॥ ४४ ॥ रामरामेति रामेति राममेवानुचिन्तयन् ॥ प्रजागरेण[7] वै राजा ह्यस्वस्थ इव लक्ष्यते ॥ राममानय शीघ्रं त्वं राजा द्रष्टुमिहेच्छति ॥४५॥ सुमन्त्र उवाच ॥ अश्रुत्वा[10] राजवचनं कथं गच्छामि भामिनि ॥

नृपं जयशब्देन[1] वर्धयन्[2] शिरसा प्रणमन्[सः] (मू.) – ॥४३॥ ‘ (बा. पू.) दृश्यते?’ ॥ कैकयी (मू.) ॥ ४४ ॥ (दोन अर्धे मू.) त्वं शीघ्रं इह (मू.).’ ॥४५॥ सु० उ० – ‘भामिनि, राजवचनं (पू.)?’ ॥

---

१ ‘जय असो.’ ह्या शब्दानें. २ गौरवणारा. ३ विचारूं लागला. ४ तुझा उत्कर्ष होवो. ५ विपरीत. ६ पावलेला. ७ जागरणानें. ८ स्वस्थ नाहीं, असा. ९ दिसतो. १० न ऐकून.

अयो.कां.
सर्ग ३
‘रामाला आण.’

आज्ञा झाल्याशिवाय मी कसा बरें जाऊं ?' हें प्रधानाचें भाषण ऐकिल्यावर राजा त्याला ह्मणाला :-॥४६॥ ' सुमंत्रा, रामाची सुंदर मूर्ति पहाण्याची मला इच्छा झाली आहे; तूं त्याला लवकर घेऊन ये.' अशी आज्ञा झाल्याबरोबर सुमंत्र रामचंद्राच्या मंदिरीं गेला.॥ ४७ ॥तेथें त्याला जाण्याला प्रतिबंध नव्हताच. त्वरेनें आंत पोंचल्यावर तो रामाला ह्मणाला :- ' कमलनयना रामचंद्रा, तुझें कल्याण असो. मजबरोबर लवकर पित्याच्या मंदिरीं चल. महाराजांना तुला पाहण्याची इच्छा झाली आहे.' सुमंत्रानें असें कळविल्याबरोबर रामचंद्र तत्काल रथांत बसून त्वरेनें निघाला.॥४८॥४९॥बरोबर सारथि आणि लक्ष्मण हे दोघेजण निघाले. राजमंदिराच्या मधल्या दालनांत वसिष्ठादि - मंडळी होती, असें पूर्वी सांगितलेंच आहे;- त्यांच्याकडे नुसतें पहातच (न बोलतां)

तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणो वाक्यं राजा मन्त्रिणमब्रवीत् ॥ ४६ ॥ सुमन्त्र रामं द्रक्ष्यामि शीघ्रमानय सुन्दरम् ॥ इत्युक्तस्त्वरितं गत्वा सुमन्त्रो राममन्दिरम् ॥ ४७ ॥ अवारितः प्रविष्टो ऽयं त्वरितं राममब्रवीत् ॥ शीघ्रमागच्छ भद्रं ते राम राजीवलोचन ॥ ४८ ॥ पितुर्गेहं मया सार्धं राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ इत्युक्तो रथमारुह्य संभ्रमात्[१]त्वरितो ययौ ॥४९॥ रामः सारथिना सार्धं लक्ष्मणेन समन्वितः॥

राजा तत् मन्त्रिणः वाक्यं (मू.) – ॥४६॥ '(बा. पू.) आनय.'॥सुमन्त्रः (बा. मू.) गत्वा, ॥ ४७ ॥ (४८ पू.) मया सार्धं पितुः गेहं शीघ्रं आगच्छ (बा. ४८।४९ मू.). ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ (मू.) ॥

---

१ लगबगीनें.

कल्होळ झाला.

रामचंद्रानें सत्वर पित्याच्या जवळ येऊन, त्याच्या चरणास वंदन केलें. दशरथ राजा रामाला आलिंगन देण्यासाठीं आदरपूर्वक उठून उभा राहिला.॥५०॥५१॥'रामा!' असें ह्मणून त्यानें आपले बाहु पसरले; पण तो दुःखानें मध्येंच पडला! रामानें 'हा! हा!' असे उद्गार काढीत त्याला उचलून मांडीवर घेतलें. ॥५२॥ राजा मूर्च्छित पडला असें पाहिल्याबरोबर सर्व स्त्रिया रडू लागल्या. 'रडारड काय आहे!' ह्मणून वसिष्ठही आंत आले. ॥ ५३ ॥ रामानें विचारिलें :– 'हें आहे काय? महाराजांना दुःख कोणतें झालें?' असें रामानें विचारिलें असतां, कैकेयी रामाला ह्मणाली :– ॥ ५४ ॥

मध्यकक्षे वसिष्ठादीन् पश्यन्नेव त्वरान्वितः ॥ ५० ॥ पितुः समीपं संगम्य ननाम चरणौ पितुः॥राममालिंगितुं राजा समुत्थाय ससंभ्रमः ॥५१॥ बाहू प्रसार्य रामेति दुःखान्मध्ये पपात ह ॥ हा हेतिरामस्तं शीघ्रमालिंग्यांके न्यवेशयत् ॥ ५२ ॥ राजानं मूर्छितं दृष्ट्वा चुक्रुशुः सर्वयोषितः ॥ किमर्थं रोदनमिति वसिष्ठो ऽपि समाविशत् ॥ ५३ ॥ रामः पप्रच्छ किमिदं राज्ञो दुःखस्य कारणम् ॥ एवं पृच्छति रामे सा कैकेयी राममब्रवीत् ॥ ५४ ॥

(मू.). ॥५०॥ (पू.) चरणौ ननाम.॥राजा (उ.) समुत्थाय,॥५१॥५२॥सर्वयोषितः (मू.). ॥५३॥५४॥

---

१ जाऊन. २ त्वरायुक्त. ३ पसरून. ४ उचलून ठेविता झाला. ५ सगळ्या स्त्रिया. ६ रडूं लागल्या. ७ आंत शिरला.

रामा, ह्या सगळ्या गोष्टीला कारण तूंच होस. ह्या दुःखाचें निरसन होण्यासाठीं महाराजांचें हितकर असें एक लहानसें कार्य त्वां केलें पाहिजे. ॥ ९५ ॥ आपली प्रतिज्ञा सत्य करण्याचें तुझें व्रत आहे; त्याप्रमाणेंच तूं महाराजांनाही स्वतांचें वचन सत्य करण्याच्या कामीं साह्य कर. पूर्वी एके वेळीं महाराजांचें मन प्रसन्न झालें असतां, त्यांनीं मला दोन वर दिले आहेत. ॥ ९६ ॥ त्यांची परिपूर्ति करणें सर्वथा तुझ्या स्वाधीन आहे. महाराजांना तुझ्याजवळ असें बोलण्याची लाज वाटते. सत्यरूपी पाशानें बद्ध झालेल्या आपल्या पित्याचें त्वां रक्षण करावें, हें मला योग्य दिसतें.॥९७॥पुत्र शब्दाचा अर्थ तरी हाच आहे कीं, - तो पुन्नामक-

त्वमेव कारणं ह्यत्र राज्ञो दुःखोपशान्तये[1] ॥ किंचित्कार्यं त्वया राम कर्तव्यं नृपतेर्हितम् ॥ ५५ ॥ कुरु सत्यप्रतिज्ञस्त्वं राजानं सत्यवादिनम् ॥ राज्ञा वरद्वयं दत्तं मम सन्तुष्टचेतसा ॥ ५६ ॥ त्वदधीनं तु तत्सर्वं वक्तुं[2] त्वां लज्जते नृपः ॥ सत्यपाशेन[3] सम्बद्धं[4] पितरं त्रातुम्[5]अर्हसि ॥ ५७ ॥ पुत्रशब्देन चैतद्धि नरकात्त्रायते पिता ॥ रामस्तयोदितं श्रुत्वा शूलेन[9]अभिहतो[10] यथा ॥ ५८ ॥

' राम, (बा. पू.) कारणं; ॥राम, त्वया नृपतेः हितं किंचित् कार्यं कर्तव्यं. ॥९५॥ (बा. पू.) कुरु.॥ सन्तुष्टचेतसा राज्ञा मम (मू.). ॥९६॥ तत् सर्वं तु त्वदधीनं; नृपः त्वां वक्तुं[2] लज्जते. (उ.). ॥ ९७ ॥ हि " पिता नरकात्[6] त्रायते[7] " एतत् पुत्रशब्देन [उच्यते[8]].' (मू.). ॥ ९८ ॥

---

१ दुःखाच्या शांतीला. २ बोलण्यास. ३ सत्यरूप दोरीनें. ४ बांधला गेलेल्या. ५ रक्षण करण्यास. ६ नरकापासून. ७ राखतो. ८ म्हटला जातो.; ९ शूळानें. १० ताडिलेला.

पुत्रांचे तीन प्रकार.

नरकापासून पित्याचें संरक्षण करितो.' कैकेयीचें तें भाषण ऐकिल्याबरोबर राम, शूलाचा प्रहार लागल्याप्रमाणें ॥५८॥व्यथित झाला, व कैकेयीला ह्मणाला :– 'माते ! तूं मला असें काय सांगत आहेस ! - माझा तर असा निर्धार आहे कीं, - मी पित्याकरितां प्राण देखील देईन, किंवा भयंकर विष सुद्धां प्राशन करीन! ॥ ५९॥ सीतेचा, फार तर काय, कौसल्या मातेचा देखील त्याग करीन ! राज्य तर मी आतांच सोडितों ! उत्तम पुत्र त्यालाच म्हणतात कीं, जो आज्ञा मिळण्याच्या पूर्वींच, - नुसत्या धोरणानें पित्याचा हेतु जाणून त्याप्रमाणें - कार्य करितो. ॥ ६० ॥ पित्यानें आज्ञा केली असतां जो त्याचें कार्य करितो, त्याला " मध्यम पुत्र " असें म्हटलें आहे. पित्यानें काम करायाला सांगितलें असूनही जो तें करीत नाहीं, तो पुत्र केवळ मल होय, असें म्हणतात (त्याला पुत्र हें नांव शोभत नाहीं तर तो आईबापांच्या शरीरांतील मळाचा एक गोळा उत्पन्न झाला एवढेंच). ॥ ६१ ॥

व्यथितः कैकयीं प्राह किंमामेवं प्रभाषसे ॥ पित्रर्थे जीवितं दास्ये पिबेयं वि-षमुल्बणम्[1] ॥ ५९ ॥ सीतां त्यक्ष्ये[3] ऽथ कौसल्यां राज्यं चापि त्यजाम्यहम्[4] ॥ अनाज्ञप्तो[5] ऽपि कुरुते[6] पितुः कार्यं स उत्तमः ॥ ६० ॥ उक्तः[7] करोति यः पुत्रः स मध्यम उदाहृतः[8] ॥ उक्तो ऽपि कुरुते नैव स पुत्रो मल उच्यते ॥ ६१ ॥

(मू.) विषं पिबेयम्[2]. ॥५९॥ अहं (पू.). ॥ [यः] पितुः कार्यं (मू.). ॥६०॥ यः पुत्रः (मू.). ॥६१॥

१ तीव्र, अशा. २ पिईन. ३ टाकीन. ४ त्यजामि टाकतों. ५ ज्याला आज्ञा केली नाहीं, असा. ६ करितो. ७ आज्ञा केलेला. ८ ह्मटलेला.

म्हणून, माझा पिता मला जें कार्य सांगत किंवा सांगणार असेल तें सर्व मी करीन. खरोखर तें कार्य मी करणारच, - ह्यांत अंतर होणार नाहीं. - राम दोन प्रकारांनीं कधींच बोलत नसतो (पूर्वींचें बोलणें परत घेऊन दुसरेंच विपरीत कांहीं तरी बोलायाचें, अशी गोष्ट रामाच्या हातून कालत्रयीं होणार नाहीं.)' ॥ ६२॥ कैकेयीनें रामाची ही प्रतिज्ञा ऐकून घेतली व बोलण्यास प्रारंभ केला. - ती ह्मणाली :-- 'रामा, तुला अभिषेक करण्यासाठीं जें साहित्य जमविलें आहे, ॥ ६३ ॥ त्याच्या योगानेंच माझ्या प्रिय भरताला राज्याभिषेक अवश्य झाला पाहिजे, - हा एक वर मी राजाजवळून मागून घेतला आहे. - दुसऱ्या वरानें मी - हें मागितलें आहे कीं, - रामा, तूं आतांच्या आतां - आंगावर वस्त्राऐवजीं - चिंध्या किंवा वल्कलें घेऊन व जटा धारण करून ॥ ६४॥ पित्याच्या आज्ञेनें आजच लवकर वनांत जावें, आणि तेथें मुनि खातात तें अन्न भक्षून

अतः करोमि तत्सर्वं यन्मामाह पिता मम ॥ सत्यं सत्यं करोम्येव रामो द्विर्नाभि-[1]भाषते[2] ॥६२॥ इति रामप्रतिज्ञां सा श्रुत्वा वक्तुं प्रचक्रमे[3] ॥ राम त्वदभिषेकार्थं सम्भाराः सम्भृताश्च[4] ये ॥६३॥ तैरेव भरतोऽवश्यमभिषेच्यः[5] प्रियो मम ॥ अपरेण वरेणाशु चीरवासा[6] जटाधरः॥ ६४ ॥ वनं प्रयाहि शीघ्रं त्वमद्यैव पितुराज्ञया ॥

अतः मम पिता मां यद् आह, तत् सर्वं सत्यं करोमि. (मू.).' ॥ ६२ ॥ सा (पू.)--॥ 'राम ये (मू.), ॥ ६३ ॥ मम प्रियः भरतः (मू.) ॥ ६४ ॥ त्वं अद्य एव पितुः आज्ञया शीघ्रं (मू.) ॥

---

१ द्विः दोनदां (एकदां एक दुसऱ्यानें दुसरें). २ बोलतो. ३ प्रारंभ करिता झाला. ४ सिद्ध. ५ अभिषेक करण्यास योग्य. ६ चिंध्या किंवा वल्कलें हींच ज्याचीं वस्त्रें, असा.

'महाराज कां बोलत नाहींत?'

चवदा वर्षे रहावें. ॥ ६५ ॥ हेंच पित्याचें कार्य त्वां आज करावें. रामचंद्रा, महाराजांना तुजजवळ ही गोष्ट काढण्याची लाज वाटते. ' ॥ ६६ ॥ राम म्हणाला :– 'माते! भरतच राज्य करो. मी दंडकारण्यांत जातों. पण महाराज मजजवळ ह्याविषयीं कांहींच बोलत नाहींत, ह्याचें कारण मला समजत नाहीं. ' ॥ ६७ ॥ दशरथ राजानें रामाचें हें भाषण ऐकिलें. पुढें उभा राहिलेल्या रामाकडे पाहिल्याबरोबर त्याला पराकाष्ठेचें दुःख झालें. व त्यानें रामाजवळ दुःखाचे उद्गार काढिले; - ते असे :- ॥ ६८ ॥ 'रामा! ह्या स्त्रीनें मला पूर्णपणें जिंकिलें आहे! माझ्या मनाला भ्रांति झाली असून मी भलत्याच मार्गानें चाललों आहें.

चतुर्दश समास्तत्र वस मुन्यन्नभोजनः॥६५॥एतदेव पितुस्ते ऽद्य कार्यं त्वं कर्तुमर्हसि॥राजा तु लज्जते वक्तुं त्वामेवं रघुनन्दन॥६६॥श्रीराम उवाच । भरतस्यैव राज्यं स्यादहं गच्छामि दण्डकान् ॥ किन्तु राजा न वक्तीह मां न जाने ऽत्र कारणम् ॥ ६७ ॥ श्रुत्वैतद्रामवचनं दृष्ट्वा रामं पुरः स्थितम् ॥ प्राह राजा दशरथो दुःखितो दुःखितं वचः ॥ ६८ ॥ स्त्रीजितं भ्रान्तहृदयमुन्मार्गपरिवर्तिनम् ॥

(मू.) वस. ॥ ६५ ॥ रघुनन्दन, त्वं (मू.) वक्तुं लज्जते. ' ॥ ६६ ॥ श्रीरा० उ० – '(पू. मू.) गच्छामि. ॥ किन्तु राजा इह मां न वक्ति, अत्र कारणं न जाने. ' ॥ ६७ ॥ राजा दशरथः एतत् रामवचनं श्रुत्वा, पुरः स्थितं रामं दृष्ट्वा, (मू.) प्राह– ॥ ६८ ॥ ' (पू.) ॥

१ वर्षे. २ मुनि खातात, तें अन्न खाणारा. ३ राहा. ४ बोलतो. ५ जाणतों. ६ पुढें. ७ स्त्रीनें जिंकिलेल्या. ८ ज्याच्या हृदयाला भ्रम झाला, अशा. ९ भलत्याच मार्गानें चालणाऱ्या.

ह्मणून तूं मला पदच्युत करून किंवा बंदींत टाकून हें राज्य ग्रहण कर. असें करण्यापासून तुला पाप अगदीं लागणार नाहीं.॥६९॥रामा, तूं असें केलेंस ह्मणजे मलाही असत्याचा दोष लागणार नाहीं.' दुःखानें संतप्त झालेला राजा त्यावेळीं असें बोलून विलाप करूं लागलाः-- ॥ ७० ॥ हा रामा ! हा जगन्नाथा ! अरे माझ्या प्राणवल्लभा ! मला टाकून तूं घोर अरण्यांत कसा जातोस ! ! ' ॥७१॥ दशरथराजा रामाला पोटाशीं धरून व मागें सांगितल्याप्रमाणें हंबरडा फोडून रडूं लागला. रामानें पाण्याच्या हातानें पित्याचे डोळे पुसले. ॥ ७२ ॥ तो नीतिशास्त्रांत निपुण होता; त्यानें - देशकालाला अनुरूप असें भाषण करून -

निगृह्य मां गृहाणेदं राज्यं पापं न तद्भवेत् ॥ ६९ ॥ एवं चेदनृतं[3] नैव मां स्पृशेद्[4]रघु-
नन्दन ॥ इत्युक्त्वा दुःखसंतप्तो विललाप[5] नृपस्तदा ॥ ७० ॥ हा राम हा
[6]जगन्नाथ हा मम प्राणवल्लभ[7] ॥ मां विसृज्य[8] कथं घोरं विपिनं[9] गन्तुमर्हसि
॥ ७१ ॥ इति रामं समालिंग्य मुक्तकण्ठो[10] रुरोद[11] ह ॥ विमृज्य नयने रामः
पितुः सजलपाणिना ॥ ७२ ॥ आश्वासयामास[16] नृपं शनैः स नयकोविदः ॥

मां निगृह्य[1], इदं राज्यं गृहाण[2]. तत् पापं न भवेत्.॥६९॥रघुनन्दन, (बा. पू.).'॥नृपः तदा(मू.) ॥७०॥ '(मू.)'॥७१॥(पू.).॥रामः पितुः नयने[12] सजलपाणिना[13] विमृज्य[14],॥७२॥सः नयकोविदः[15] शनैः नृपं (पू.)--॥

१ बद्ध करून. २ घे. ३ असत्य. ४ शिवेल. ५ विलाप करूं लागला. ६ जगाचा धनी, अशा. ७ प्राणांला प्रिय, अशा. ८ सोडून. ९ रानाला. १० ज्यानें कंठ मोकळा केला (धाय मोकलली) असा. ११ रडूं लागला. १२ नेत्रांना. १३ उदकयुक्त हातानें १४ पुसून. १५ नीतिशास्त्रांत निपुण. १६ सांत्वन करूं लागला.

राजाचें सांत्वन केलें. - तो ह्मणाला :- ‘ महाराज, आपण ज्ञानीच आहां. आतां दुःख करण्यांत काय अर्थ आहे? माझ्या धाकट्या भावाला राज्य करूं द्या. ॥ ७३ ॥ मी प्रतिज्ञा पुरी करून आपल्या राजधानींत पुन्हां परत येईन. महाराज, वनांत राहण्यापासून मला राज्यापेक्षां कोटिपटींनीं सुख अधिक होईल. ॥७४॥ - कारण त्यापासून दोन लाभ होणार आहेत :- आपल्या सत्याचें पालन होईल व देवांचेंही कार्य होईल. शिवाय, महाराज, मी वनांत राहावें ही गोष्ट कैकयीला प्रिय आहे. एतावता, माझ्या वनवासापासून पुष्कळ लाभ होणार आहेत. ॥ ७५ ॥ माझ्या मनांत आतांच जावें अशी इच्छा आहे. मातेच्या (कैकेयीच्या) मनांतील ताप तरी दूर होऊं द्या ! अभिषेकाकारितां जें साहित्य जमविलें आहे, तें आटो-

किमत्र दुःखेन विभो[1] राज्यं शासतु मे ऽनुजः ॥ ७३ ॥ अहं प्रतिज्ञां निस्तीर्य[2]
पुनर्यास्यामि ते पुरम् ॥ राज्यात्कोटिगुणं सौख्यं मम राजन्वने सतः ॥ ७४ ॥
त्वत्सत्यपालनं[6] देवकार्यं चापि भविष्यति ॥ कैकेय्याश्च प्रियो राजन्वनवासो
महागुणः[7] ॥ ७५ ॥ इदानीं गन्तुमिच्छामि[8] व्येतु मातुश्च हृज्ज्वरः[9] ॥ सम्भारा-
श्चोपह्रियन्तामभिषेकार्थमागताः[11] ॥ ७६ ॥

(बा. मू.)मे अनुजः राज्यं शासतु. ॥७३॥ (पू.) यास्यामि. ॥ राजन्, वने सतः मम (मू.). ॥ ७४ ॥ (मू.). ॥ ७५ ॥ (पु.) व्येतु. ॥ अभिषेकार्थं आगताः (मू.). ॥ ७६ ॥

१ समर्था. २ धाकटा भाऊ. ३ पाळो. ४ पार पाडून. ५ असणाऱ्या. ६ तुमचें सत्य राखणें. ७ बहुगुणी. ८ गन्तुं जाण्यास. ९ मनाचा संताप. १० दूर होवो. ११ उपह्रियन्तां आटोपले जावोत.

पून ठेवावें. ॥ ७६ ॥ मातेला (कौसल्येला) आश्वासन देऊन व सीतेची समजूत करून मी येथें येतों; पुढें आपल्या चरणाला वंदन करून मी सुखानें वनास जाईन.' ॥ ७७॥ राम असें बोलला व पित्याला प्रदक्षिणा घालून मातेच्या दर्शनासाठीं निघून गेला. इकडे कौसल्या रामाच्या उत्कर्षासाठीं हरीची पूजा करीत बसली होती. ॥ ७८ ॥ तिनें ब्राह्मणांकडून होम करविला व त्यांना पुष्कळ द्रव्य दिलें. सध्यां ती मौन व्रत धारण करून एकाग्र मनानें विष्णूचें ध्यान करीत होती. ॥ ७९ ॥ तो भगवान् सर्वांच्या अंतर्यामीं वास करीत असून एक पूर्ण ज्ञानरूपी प्रकाशानें भरला आहे. प्रत्येक प्राण्याच्या शरीरांत असा कांहींतरी विशेष अस-

मातरं च समाश्वास्य[1] अनुनीय च जानकीम् ॥ आगत्य पादौ वन्दित्वा तव यास्ये सुखं वनम् ॥ ७७ ॥ इत्युक्त्वा तु परिक्रम्य[6] मातरं द्रष्टुमाययौ ॥ कौसल्याऽपि हरेः पूजां कुरुते रामकारणात् ॥ ७८ ॥ होमं च कारयामास ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनम् ॥ ध्यायते विष्णुमेकाग्रमनसा मौनमास्थिता[11][12]॥ ७९ ॥ अन्तस्थमेकं[14] घनचित्प्रकाशं[15] निरस्तसर्वातिशयस्वरूपम्[16] ॥

(पू.) अनुनीय, ॥ आगत्य, तव पादौ वन्दित्वा, सुखं वनं यास्ये. ' ॥७७॥ (मू.) कुरुते. ॥ ७८ ॥ (पू.) ददौ. ॥ (उ.) ध्यायते. ॥ ७९ ॥ (मू.) ॥

---

१ आश्वासन देऊन. २ समजूत घालून. ३ येऊन. ४ नमस्कार करून. ५ जाईन. ६ प्रदक्षिणा करून. ७ द्रष्टुं पाहण्यास. ८ आययौ आला. ९ करविती झाली. १० एकाग्र मनानें. ११ मौनव्रताला. १२ स्वीकारून बसलेली. १३ ध्यान करीत बसते. १४ हृदयांत राहणाऱ्या. १५ पूर्ण चैतन्यप्रकाशरूपी, अशा. १६ सर्वांची अतिउत्तम स्वरूपें ज्यानें धिक्कारिलीं, अशा.

राम कौसल्येला भेटतो.

तो कीं, ज्यामुळें तो दुसऱ्याहून वेगळा असें ओळखितां येतें; पण भगवंताच्या स्वरूपानें तो भेद सर्वथा दूर केला आहे (त्या स्वरूपीं भेद नाहीं).. कौसल्या अशा त्या नित्यानंदरूपी विष्णूचें हृदयकमलांत ध्यान करीत होती, - व तिचें लक्ष्य सर्वथा तिकडे लागलें होतें; ह्मणून राम पुढें उभा राहिला असतांही - तिला दिसला नाहीं. ॥ ८० ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणार्थबोधे अयोध्याकांडे तृतीयसर्गः ॥ ३ ॥

नंतर, सुमित्रेनें ह्या रामाला पाहून त्वरित कौसल्येला कळविलें कीं, हा राम येऊन जवळ उभा राहिला आहे. ॥ १ ॥ रामाचें नांव ऐकिल्याबरोबर हिनें (कौसल्येनें) - समाधि उतरून - आपल्या दृष्टीचा प्रवाह बाहेर चालू केला, विशालनेत्र रामचंद्र दृष्टीस पडला असतां त्याला आलिंगन देऊन मांडीवर बसविलें, ॥ २॥

विष्णुं सदानन्दमयं[१] हृदब्जे[२] सा भावयन्ती[३] न ददर्श रामम् ॥ ८० ॥ इति श्रीमद० अयोध्याकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ततः सुमित्रा दृष्ट्वैनं[४] रामं राज्ञीं ससंभ्रमा ॥ कौसल्यां बोधयामास रामोऽयं समुपस्थितः[५] ॥ १ ॥श्रुत्वैव रामनामैषा बहिर्दृष्टिप्रवाहिता[६] ॥ रामं दृष्ट्वा विशालाक्षमालिङ्ग्यांके न्यवेशयत्[७]॥२॥

(मू.) सा रामं न ददर्श. ॥ ८० ॥ ॥ इति श्रीरामायणान्वये अयोध्याकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ततः सुमित्रा एनं रामं दृष्ट्वा, ससम्भ्रमा [सती] राज्ञीं (बू.) ॥ १ ॥ एषा रामनाम (बा.पू.) [सती] ॥ विशालाक्षं (बा. उ.) ॥ २ ॥

१ नित्य आनंदरूपी, अशा. २ हृदयकमळांत. ३ चिंतिणारी. ४ पाहती झाली. ५ जवळ उभा. ६ बाहेर दृष्टीचा प्रवाह जिचा आहे, अशी. ७ विशाल नेत्र ज्याचे आहेत, अशा.

मस्तक हुंगिलें, निळ्या कमळासारख्या तेजस्वी अशा त्याच्या शरीरावरून हात फिरविला आणि म्हटलें :-- ' बाळा, तूं फार भुकेलेला असशील. तुजकरितां मी गोडगोड पदार्थ - सिद्ध करून ठेविले आहेत, - ते भक्षण कर.' ॥ ३ ॥ राम ह्मणाला :-- ' माते ! - वडिलांनीं - आतां मला भोजनाला अवकाशच ठेविला नाहीं तर मी आज ह्या वेळीं लवकर दंडकारण्यांत जावें, असें ठरविलें आहे. ॥ ४ ॥ स्वतांची प्रतिज्ञा सत्य करायाची, असा माझ्या पित्याचा नियम आहे; त्याप्रमाणें त्यानें, कैकेयीला दिलेलें वचन सत्य करण्यासाठीं, भरताला अयोध्येचें राज्य आणि मला उत्तम असें अरण्याचें आधिपत्य दिलें. ॥ ५ ॥ आतां मी मुनीचा वेष धारण करून चवदा वर्षें त्या ठिकाणीं (अरण्यांत) राहीन व पुन्हां लागलाच परत येईन. तूं अगदीं चिंता

मूर्ध्न्यवघाय पस्पर्श गात्रं नीलोत्पलच्छवि ॥ भुंक्ष्व पुत्रेति च प्राह मिष्टमन्नं क्षुधार्दितः ॥ ३ ॥ रामः प्राह न मे मातर्भोजनावसरः कृतः ॥ दण्डकागमने शीघ्रं मम कालो ऽद्य निश्चितः ॥४॥ कैकेयीवरदानेन सत्यसन्धः पिता मम ॥ भरताय ददौ राज्यं ममाप्यारण्यमुत्तमम् ॥ ५ ॥ चतुर्दश समास्तत्र ह्युषित्वा मुनिवेषधृक् ॥ आगमिष्ये पुनः शीघ्रं न चिन्तां कर्तुमर्हसि ॥ ६ ॥

(मू.) गात्रं पस्पर्श, 'पुत्र, क्षुधार्दितः [त्वं] मिष्टं अन्नं भुंक्ष्व' इति प्राह च.॥३॥(बा. पू.)न कृतः,॥(उ.). ॥४॥सत्यसन्धः मम पिता(बा. मू.)आरण्यं ददौ.॥५॥मुनिवेषधृक् तत्र(बा.पू.),पुनः शीघ्रं(बा. उ.).॥६॥

१ निळ्या कमळाप्रमाणें कांति ज्याची, अशा. २ शरीराला. ३ शिवली. ४ भुकेनें पीडिलेला. ५ मधुर. ६ खा. ७ भोजनाला वेळ. ८ अरण्यसंबंधी. ९ वर्षें. १० उषित्वा राहून.

'मला बरोबर ने.'

करूं नकोस.' ॥ ६ ॥ तें ऐकल्याबरोबर, एकाएकीं दुःख कोसळल्यामुळें कौसल्या मूर्छित पडली, कांहीं वेळानें पुन्हां उठली; पण त्या अत्यंत दुःखानें तिच्या मनाला फारच पीडा होऊं लागली, फार तर काय, ती दुःखसमुद्रांत अगदीं बुडून गेली. अशाच अवस्थेंत तिनें रामाला ह्मटलें :– ॥ ७ ॥ 'रामा, जर तूं खरोखरच वनांत जातोस, तर मलाही बरोबर ने. तुझ्यावांचून मला अर्धा क्षण तरी जीव कसा बरें धरवेल ! ॥८॥ जशी गाय आपल्या लहान वांसराला सोडून कोठेंही राहत नाहीं त्याप्रमाणेंच, बाळा, तुला सोडून माझ्यानें अगदीं राहवणार नाहीं. तूं मला प्राणापेक्षांही प्रिय आहेस. ॥ ९ ॥ राजा प्रसन्न झाला असेल, तर त्यानें खुशाल भरताला राज्य द्यावें (त्याबद्दल माझा किंवा कोणाचाही प्रतिबंध नाहीं). तूं देखील त्याला प्रिय आहेसच; असें असतांना, तो तुला वनवासाला जाण्यास आज्ञा देतो, ह्याचें कारण काय ? ॥ १० ॥

तच्छ्रुत्वा सहसोद्विग्ना[1] मूर्छिता पुनरुत्थिता ॥ आह रामं सुदुःखार्ता[2] दुःख[3]सागर-
सम्प्लुता ॥ ७ ॥ यदि राम वनं सत्यं यासि[4] चेन्नय मामपि ॥ त्वद्विहीना क्षणार्धं
वा जीवितं धारये कथम् ॥८॥ यथा गौर्बालकं वत्सं त्यक्त्वा तिष्ठेन्न कुत्रचित् ॥
तथैव त्वां न शक्नोमि त्यक्तुं प्राणात्प्रियं सुतम् ॥ ९ ॥ भरताय प्रसन्नश्चेद्राज्यं
राजा प्रयच्छतु ॥ किमर्थं वनवासाय त्वामाज्ञापयति प्रियम् ॥ १० ॥

(मू.) रामं आह – ॥७॥ '(बा. पू.) नय[5]. ॥ (उ.) धारये[6] ? ॥ ८ ॥ (पू.) न तिष्ठेत्[7], ॥ (बा. उ.) त्वां त्यक्तुं न शक्नोमि[8]. ॥९॥ राजा प्रसन्नः चेत्, (बा. मू.) त्वां किमर्थं आज्ञापयति ? ॥ १० ॥

१ उद्विग्ना खिन्न. २ अतिशय दुःखानें गांजलेली. ३ दुःखसमुद्रांत बुडालेली. ४ जातोस. ५ ने. ६ धरूं. ७ राहते. ८ समर्थ आहें. ९ देवो.

राजानें कैकेयीला वर दिला असेल, तर तिला पाहिजे असल्यास सर्वस्व द्यावें. तूं कैकेयीचा किंवा राजाचा असा काय अपराध केला आहेस - कीं, ज्यामुळें तुला वनांत गेलें पाहिजे ?- ॥ ११ ॥ पिता गुरु असल्यामुळें तुला पूज्य आहे, पण मी त्याच्याहूनही अधिक मान्य आहें. पित्यानें वनांत जाण्याला सांगितलें; पण, मुला, मी तुला जाण्याला प्रतिबंध करित्यें (" जाऊं नको " म्हणत्यें). ॥ १२ ॥ जर तूं माझ्या आज्ञेचें उल्लंघन करून राजाच्या वचनाप्रमाणें निघून जाशील, तर मी तत्काळ प्राणत्याग करून यमसदनास जाईन !'॥ १३॥ लक्ष्मणाला - हा वृत्तांत कळल्यापासून - क्रोध आलेला होताच; त्यांत आतां कौसल्येचें हें भाषण ऐकिल्यावर - तो अधिकच वाढला. - त्या वेळीं त्याच्या मुद्रेवरून 'हा त्रैलोक्याचें भस्म करणार कीं काय !' असा भा-

कैकेय्या वरदो राजा सर्वस्वं वा प्रयच्छतु ॥ त्वया किमपराद्धं हि कैकेय्या वा नृपस्य वा ॥ ११ ॥ पिता गुरुर्यथा राम तवाहमधिका ततः ॥ पित्रा ऽऽज्ञप्तो वनं गन्तुं वारयेयमहं सुतम् ॥ १२ ॥ यदि गच्छसि मद्वाक्यमुल्लंघ्य नृपवाक्यतः ॥ तदा प्राणान्परित्यज्य गच्छामि यमसादनम् ॥ १३ ॥ लक्ष्मणोऽपि ततः श्रुत्वा कौसल्यावचनं रुषा ॥ उवाच राघवं वीक्ष्य दहन्निव जगत्त्रयम् ॥ १४ ॥

वरदः राजा (बा. मू.) किं अपराद्धं ? ॥ ११ ॥ राम, यथा तव पिता गुरुः, [तथा] अहं ततः अधिका; पित्रा वनं गन्तुं आज्ञप्तः, अहं सुतं वारयेयम्. ॥ १२ ॥ (बा. पू.) गच्छसि, ॥ (बा. उ.) गच्छामि. ' ॥ १३ ॥ (बा. पू.) श्रुत्वा, रुषा ॥ (बा. उ.) दहन् इव उवाच – ॥ १४ ॥

१ अपराधिलें. (आगळीक केली.). २ त्याहून. ३ वारयेयम् वारण करित्यें. ४ क्रोधानें. ५ त्रैलोक्याला. ६ जाळणारा.

लक्ष्मणाचा क्रोध.

स होत असे. अशा स्थितींत त्यानेंही रामाला म्हटलें :— ॥ १४ ॥ 'रामा, भरत फार उन्मत्त झाला आहे. - राज्याच्या लोभानें - त्याच्या मनाला भ्रांति उत्पन्न झाली असावी, ह्मणूनच तो कैकेयीच्या स्वाधीन राहतो व छंदानें वागत असतो. आतां मी त्याला, त्याच्या साह्यकर्त्यांना आणि मामांनाही बांधून मारून टाकितों. ॥ १५ ॥ पूर्वींच्या प्रलयकाळीं शंकरानें सर्व लोकांचें दहन करतेवेळीं - जसें उग्र स्वरूप धरिलें होतें, त्याप्रमाणेंच भयंकर रूप मी धारण करितों; - लोकांनीं आज माझा पराक्रम अवलोकन करावा. रामा, तूंही शत्रूंना दमविणारा आहेस; तर आतां स्वतांला राज्याभिषेक होण्याबद्दल यत्न कर. ॥ १६ ॥ मी हातांत धनुष्य घेऊन सिद्ध असतों, व त्या कार्यांत कोणी विघ्न आणतील तर त्यांचा वध करितों.' लक्ष्मण असें बोलला असतां, रामानें त्याला घट्ट पोटाशीं धरून - ह्मटलें :- ॥१७॥ 'रघुकुलश्रेष्ठा लक्ष्मणा, तूं शूर व मा-

उन्मत्तं भ्रान्तमनसं कैकेयी[1]वशवर्तिनम् ॥ बध्वा निहन्मि भरतं तं[2]द्बन्धून्मातु[3]ला-
नपि ॥१५॥अद्य पश्य[8]न्तु मे शौर्यं लोकान्प्रदहतः पुरा ॥ राम त्वमभिषेकाय
कुरु यत्नमरिन्दम ॥१६॥ ध[9]नुष्पाणिरहं तत्र निहन्यां[10] विघ्नकारिणः॥इति ब्रुव[11]न्तं
सौमित्रिमालिंग्य रघुनन्दनः ॥ १७ ॥ शूरो ऽसि र[12]घुशार्दूल ममात्यन्तहिते र[13]तः ॥

'(मू.) ब[4]ध्वा, नि[5]हन्मि. ॥ १५ ॥ [6]अरिन्दम राम, [जनाः] पुरा लोकान् [7]प्रदहतः मे शौर्यं (मू.) कुरु. ॥ १६ ॥ (बा. पू.) नि[10]हंन्याम्.'॥ रघुनन्दनः (बा. उ.), ॥ १७ ॥ ' (बा. पू.) शूरः असि,॥

१ कैकेयीच्या स्वाधीन राहणाऱ्या. २ त्याच्या साथीदारांना. ३ मामांना. ४ बांधून. ५ मारतों. ६ शत्रूंस दमविणाऱ्या. ७ जाळणाऱ्या. ८ पाहोत. ९ धनुष्य हातांत ज्याच्या, असा. १० मारतों. ११ बोलणाऱ्या. १२ रघुकुलांतील श्रेष्ठा. १३ संतुष्ट (तत्पर).

झें अत्यंत हित करण्यांत तत्पर आहेस. तूं ह्मणतोस त्याप्रमाणें सर्व खरें करशील हें मी पूर्णपणें जाणतों; पण, बाळा, तसें करण्याची ही वेळ नव्हे. ॥ १८ ॥ हें राज्य, शरीर वगैरे जें कांहीं दिसत आहे, तें जर सर्व सत्य असतें, तर त्याबद्दल तुझे श्रम सफल आहेत - असें ह्मणतां आलें असतें. - ॥ १९ ॥ पण हे भोग, मेघमंडळावर क्षणमात्र चमकणाऱ्या विद्युल्लतेप्रमाणें, चंचल आहेत. आयुष्य तर, अग्नीनें तापविलेल्या लोखंडाच्या पत्र्यावर टाकलेल्या उदकाच्या बिंदूप्रमाणें, - तत्काल नष्ट होणारें आहे. - ॥ २० ॥ जसा बेडूक, सर्पाच्या तोंडांत सांपडला असतांही, माशा धरूं इच्छितो, त्याप्रमाणें मनुष्य कालरूपी सर्पानें ग्रासला अस-

जानामि सर्वं ते सत्यं किन्तु तत्समयो न हि ॥ १८ ॥ यदिदं दृश्यते सर्वं राज्यं देहादिकं च यत् ॥ यदि सत्यं भवेत्तत्र आयासः सफलश्च ते ॥ १९ ॥ भोगा मे[1]घवितानस्थविद्युल्लेखेव चञ्चलाः ॥ आ[2]युरप्य[3]ग्निसंन्तप्तलोहस्थजलबिन्दुवत् ॥ ॥ २० ॥ यथा व्याले[4]गलस्थोऽपि भेको[5] दंशा[6]नपेक्षते[7] ॥ तथा काला[8]हिना ग्रस्तो लोको भोगानशा[9]श्वतान् ॥ २१ ॥

ते सर्वं सत्यं (बा. उ.). ॥ १८ ॥ (बा. पू.) दृश्यते. ॥ [तत्] (बा. उ.) ते आयासः सफलः. ॥१९॥ (मू.). ॥ २० ॥ (बा. मू.) भोगान् [इच्छति]. ॥ २१ ॥

१ मेघ-वितान-स्थ-विद्युल्लेखा इव. मेघरूपी आच्छादनावर राहणाऱ्या विद्युल्लतेप्रमाणें. २ आयुः आयुष्य. ३ अग्नीनें तापविलेल्या लोखंडावर ठेविलेल्या उदकाच्या बिंदूप्रमाणें. ४ सर्पाच्या जबड्यांत असलेला. ५ बेडूक. ६ माशांना. ७ (खाऊं) इच्छितो. ८ कालरूपी सर्पानें. ९ नश्वर, अशा.

तांही नश्वर भोग भोगूं इच्छितो ! ॥ २१ ॥ शरीराला भोग मिळावे एवढ्यासाठीं, मनुष्य रात्रंदिवस मोठ्या कष्टानें द्रव्यसंपादनाचे व्यवसाय किंवा वेदोक्त कर्में करीत असतो. पण हें जड शरीर तर अंतर्यामी पुरुषाहून अगदीं भिन्न दिसतें; तेव्हां पुरुषाला ह्यांपैकीं भोग तो कोणता भोगायाला मिळतो ? ॥ २२ ॥ जसें पाणपोईवर - चोहोंकडले चार लोक क्षणमात्र एकत्र जमतात,- त्याप्रमाणेंच प्राण्यांचा बाप, आई, मुलगे, भाऊ, बायका, सोयरेधायरे इत्यादिकांशीं कांहीं वेळ समागम घडतो. वाहत्या नदींत पडलेल्या काष्ठांचा आणि प्रवाहाचा संबंध जसा चंचल, तसाच मागें सांगितलेल्या मंडळीचा व प्राण्यांचा सहवास क्षणिक होय. ॥ २३ ॥ लक्ष्मी छायेप्रमाणें चंचल आहे, हें प्रत्येकाच्या अनुभवाला येतें; तारुण्य तर उदकाच्या लाटांप्रमाणें अस्थिर आहे; स्त्रीसुख केवळ स्वप्नांतील सुखाप्रमाणें होय. आयुष्य अगदीं अल्प आहे; असें असतांही

करोति दुःखेन हि कर्मतन्त्रं[1] शरीरभोगार्थमहर्निशं[2] नरः ॥ देहस्तु भिन्नः पुरुषात्समीक्ष्यते[3] को वा ऽत्र भोगः पुरुषेण भुज्यते[4] ॥ २२ ॥ पितृमातृसुतभ्रातृदारबन्ध्वादिसंगमः ॥ प्रपायामिव[5] जन्तूनां[6] नद्यां काष्ठौघवच्चलः[7] ॥ २३ ॥ छायेव लक्ष्मीश्चपला प्रतीता तारुण्यमम्बूर्मिवद्ध्रुवं[8][9] च ॥ स्वप्नोपमं स्त्रीसुखमायुरल्पं तथा ऽपि जन्तोरभिमान एषः ॥ २४ ॥

नरः शरीरभोगार्थं (बा. पू.) करोति. ॥ देहः तु पुरुषात् (बा. उ.) ॥ २२–२४ ॥

---

१ कर्माच्या खटाटोपाला. २ दिवसरात्र. ३ दिसतो. ४ भोगिला जातो. ५ पाणपाईवर. ६ प्राण्यांचा. ७ काष्ठांच्या आणि प्रवाहाच्या प्रमाणें. ८ पाण्याच्या लाटांप्रमाणें. ९ अस्थिर.

प्राणी - “ मी भोग भोगितों, माझें द्रव्य - ” हा अभिमान बाळगितो ! ॥ २४ ॥ संसार स्वप्नासारखा असून रोगादिकांनीं नित्य व्यापलेला आहे; त्याला “ गंधर्वनगर” हेंच नांव साजतें. असें असून मूढ पुरुष त्या संसारांत सुख मानून राहतो ! ॥ २५ ॥ सूर्याच्या जाण्यायेण्यांनीं आयुष्य नित्य क्षीण होत आहे. त्यामुळें कित्येक लोक ह्मातारे होतात, कित्येक मृत्यु पावतात; अशी स्थिति दिसत असूनही मनुष्य अगदींच कसा तो उमजत नाहीं - हें केवढें बरें आश्चर्य ! -॥२६॥ह्याच्या बुद्धीला किती मोह पडला असतो, पहा. - काल गेला - तोच दिवस आणि तीच रात्र आज आहे, असें समजून तो भोग भोगण्यांत आसक्त होऊन राहतो;

संसृतिः स्वप्नसदृशी सदा रोगादिसंकुला[1] ॥ गन्धर्वनगरप्रख्या[2] मूढस्तामनुवर्त्तते ॥ २५ ॥ आयुष्यं क्षीयते यस्मादादित्यस्य गतागतैः[3] ॥ दृष्ट्वा ऽन्येषां जरामृत्यू[4] कथंचिन्नैव बुद्ध्यते[5] ॥ २६ ॥ स एव दिवसः सैव रात्रिरित्येव मूढधीः ॥ भोगाननुपतत्येव[6] कालवेगं[7] न पश्यति ॥ २७ ॥

(मू.) ॥ २५ ॥ (बा. पू.) आयुष्यं क्षीयते, ॥ अन्येषां जरामृत्यू (बा. उ.).॥२६॥(मू.) ॥२७॥

---

१ रोगादिकांनीं व्याप्त. २ ‘ गंधर्व नगर ’ ह्या नांवाची (चंचल). आकाशांत तुरळक तुरळक ढगें आलीं असलीं ह्मणजे त्यामध्यें हत्ती, घोडे, उंट, शिपाई वगैरे निरनिराळे आकार दिसून येतात. क्षणामध्यें हत्तीसारखा आकार दिसतो, लागलाच कांहीं वेळानें तो बदलून उंटाचा किंवा दुसरा कसला तरी आकार दिसूं लागतो; एकंदरींत त्यावेळीं दिसणऱ्या आकृतींची स्थिति निश्चल अशी मुळींच राहत नाहीं. त्या आकृतींच्या समुदायाला किंवा त्यावेळच्या आकाशाला ‘ गंधर्वनगर ’ असें ह्मणतात. ३ जाण्यायेण्यांनीं. ४ वृद्धपण आणि मृत्यु ह्यांना. ५ समजलें जातें. ६ अनुपतति उड्या घालतो. ७ कालाच्या वेगाला.

प्राण्यांची शोचनीय स्थिति.

कालाचा वेग त्याच्या लक्षांत अगदीं येत नाहीं! ॥ २७ ॥ कच्च्या घड्यांत भरून ठेवलेल्या पाण्याप्रमाणें हें आयुष्य क्षणोक्षणीं कमी कमी होत आहे! रोगांचे ओघ शत्रूंप्रमाणें शरीरावर प्रहार करीत आहेत! अरे अरे! - किती वाईट स्थिति ही!! - ॥ २८ ॥ जरा (म्हातारपण) वाघिणीप्रमाणें भीति दाखवीत पुढें उभी आहे! मृत्यु तर बरोबरच आला असून, वेळ भरते केव्हां, अशी वाट पाहत आहे! ॥ २९ ॥ ह्या शरीराला किडे, विष्ठा किंवा भस्म ह्यांपैकीं कांहींतरी नांव देणें योग्य आहे; - कारण, ह्याचा अंत ह्या तिहींपैकीं कोणत्या तरी एका प्रकारानें व्हावयाचाच (कुजत पडलें तर किडे, कोल्ह्याकुत्र्यांनीं खाल्लें तर विष्ठा, किंवा जळलें तर भस्म)! - अशी वास्तविक स्थिति असतां प्राणी त्यावर " मी " असा अभिमान ठेवितो व स्वतांला " मी राजा किंवा सर्व लोकांत प्रसिद्ध आहें " असें - अथवा अशाच प्रकारचें कांहीं

प्रतिक्षणं क्षरत्येतदायुरामघटाम्बुवत्[1][2] ॥ सपत्ना[4] इव रोगौघाः[3] शरीरं प्रहरन्त्यहो[5]
॥ २८ ॥ जरा व्याघ्रीव पुरतस्तर्जयन्त्य[6]वतिष्ठते[7] ॥ मृत्युः सहैव यात्येष समयं[8]
सम्प्रतीक्षते[9] ॥ २९॥ देहेऽहंभावमापन्नो[11] राजाऽहं लोकविश्रुतः ॥ इत्यस्मि-
न्मनुते[12] जन्तुः कृमिविड्भस्मसंज्ञिते[10] ॥ ३० ॥

एतत् आयुः(बा. पू.)क्षरति,॥रोगौघाः(उ.)॥२८॥२९॥जन्तुः कृमिविड्भस्मसंज्ञिते अस्मिन्(मू.)॥३०॥

---

१ आम-घटाम्बुवत् कच्च्या घड्यांतील पाण्यासारखें. २ पाझरतें (नाहींसें होतें.) ३ रोगांचे समूह. ४ शत्रु. ५ प्रहरन्ति प्रहार करितात. ६ तर्जयन्ती भिववणारी. ७ उभी राहते. ८ वेळेप्रत. ९ वाट पहातो. १० किडे, विष्ठा, भस्म हीं नांवें ज्याला आहेत, अशा. ११ पावलेला. १२ मानतो.

तरी - मानितो ! ॥ ३० ॥ हा देह कातडी, हाडें, मांस, विष्ठा, मूत्र, रेत, रक्त इत्यादिकांनीं भरलेला आहे. ह्याला अनेक प्रकारांचे विकार व अवस्थांतरें भोगावीं लागतात. - आत्मा तर निर्विकार व परिणामहीन असें श्रुतींत ह्मटलें आहे. - तेव्हां ह्या शरीराला "आत्मा" असें, कसें बरें · ह्मणतां येईल, - सांग. लक्ष्मणा, तूं तरी ह्या देहावर अभिमान ठेवूनच लोकांना जाळूं इच्छित आहेस ! ॥ ३१ ॥ अरे ! देहावर अभिमान ठेवणाराच्या हातून अनेक दोष उत्पन्न होतात. देहावर "मी (आत्मा)" अशी बुद्धि ठेवणें ह्यालाच "अज्ञान" असें ह्मटलें आहे. ॥ ३२ ॥ "मी देह नव्हें तर ज्ञानस्वरूपी आहें" असें समजणें ह्याला

त्वगस्थिमांसविण्मूत्ररेतोरक्तादिसंयुतः ॥ विकारी परिणामी च देह आत्मा कथं वद ॥ यमास्थाय भवांल्लोकं दग्धुमिच्छति लक्ष्मण ॥ ३१ ॥ देहाभिमानिनः सर्वे दोषाः प्रादुर्भवन्ति हि ॥ देहोऽहमिति या बुद्धिरविद्या सा प्रकीर्तिता ॥ ॥ ३२ ॥ नाहं देहश्चिदात्मेति बुद्धिर्विद्येति भण्यते ॥ अविद्या संसृतेर्हेतुर्विद्या तस्या निवर्तिका ॥ ३३ ॥

(दोन अर्धे मू.). ॥ लक्ष्मण, भवान् (मू.). ॥ ३१–३२ ॥

१ त्वचा (कातडी), अस्थि (हाडें), मांस, विष्ठा, मूत्र, रेत, रक्त इत्यादिकांनीं युक्त. २ धातुविकार ज्यांत आहेत, असा. ३ ज्याला बाल्य, तारुण्य वगैरे वेगवेगळ्या परिणाम पावणाऱ्या अवस्था आहेत, असा. ४ बोल. ५ राहून. ६ जाळण्यास. ७ शरीरावर अभिमान ठेवणारापासून. ८ उत्पन्न होतात. ९ ह्मटलेली. १० चैतन्य (ज्ञान) स्वरूपी. ११ ह्मटला जातो. १२ परतविणारी (दूर करणारी).

अ-रा-बो.
सभू.सान्व.
सटिप्पण.
॥ ३३ ॥

अयो. कां
सर्ग ४
'क्रोध हाच प्रबळ शत्रु.'

" ज्ञान " असें ह्मणतात. अज्ञान संसाराला कारण होय; व ज्ञान संसाराची निवृत्ति करितें. ॥ ३३ ॥ ह्मणून मुमुक्षूंनीं ज्ञानाच्या अभ्यासाविषयीं नित्य यत्न करावा. लक्ष्मणा, तुला शत्रूंचा नाश करण्याची आवड आहे, - तर मी शत्रु कोणते तें दाखवून देतों; त्यांचा नाश कर. - अरे ! त्या मोक्षप्राप्तीच्या कार्याला काम क्रोध आदिकरून शत्रु आहेत. ॥ ३४ ॥ त्यांमध्येंही एकटा क्रोधच मोक्षप्राप्तीला विघ्न करण्यास सर्व काळ समर्थ होय. मनुष्याला एकदां क्रोधाचा आवेश आला ह्मणजे तो बापाला, भावांना, हितकर्त्यांना, मित्रांना - एकंदरींत पाहिजे त्याला - मारण्यास प्रवृत्त होतो. ॥३५॥ मनाला ताप होण्यास कारण क्रोध होय. क्रोधामुळेंच संसारांत बंधन प्राप्त होतें. क्रोधच धर्माचा क्षय करितो. ह्मणून लक्ष्मणा, क्रोध अगदीं सोडून दे. ॥ ३६ ॥ क्रोध हा एक प्रबल शत्रु होय. तृष्णा (भोगेच्छा) ही वैतरणी (यमनगराजवळ असणारी पू,

तस्माद्यत्नः सदा कार्यो विद्याभ्यासे मुमुक्षुभिः ॥ कामक्रोधादयस्तत्र शत्रवः शत्रुसूदन ॥ ३४ ॥ तत्रापि क्रोध एवालं मोक्षविघ्नाय सर्वदा ॥ येनाविष्टः[1] पुमान्हन्ति[2] पितृभ्रातृसुहृत्सखीन् ॥ ३५ ॥ क्रोधमूलो मनस्तापः क्रोधः संसारबन्धनम् ॥ धर्मक्षयकरः क्रोधस्तस्मात्क्रोधं परित्यज[3] ॥३६ ॥ क्रोध एष महान् शत्रुस्तृष्णा वैतरणी नदी ॥ सन्तोषो नन्दनवनं शान्तिरेव हि कामधुक्[4] ॥ ३७ ॥

(वा. पू.) मुमुक्षुभिः विद्याभ्यासे यत्नः कार्यः ॥ तत्र (उ.)॥ ३४ ॥तत्र अपि (मू.) हन्ति, [सः] क्रोधः एव मोक्षविघ्नाय सर्वदा अलं. ॥ ३५ ॥ (मू.). ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३३ ॥

१ आविष्टः व्याप्त. २ मारतो. ३ सोड. ४ कामधेनु.

रक्त, केंस ह्यांनीं भरलेली घाणेरडी) नदी आहे. संतोष हें नंदनवन, व शांति ही कामधेनु होय. ॥ ३७ ॥ ह्मणून, लक्ष्मणा, तूं आतां क्षमेचा अंगिकार कर (येईल तो प्रसंग निमूटपणें सोशीत जा). असें केलेंस ह्मणजे तुला शत्रु उत्पन्न होणार नाहीं. ॥ ३८ ॥ आत्मा देह, इंद्रियें, मन, प्राण, बुद्धि इत्यादिकांहून वेगळा असून शुद्ध व स्वयंप्रकाश आहे; त्याला कोणताही विकार किंवा आकार नाहीं. जोंपर्यंत प्राण्यांना "आत्मा देह, इंद्रियें आणि प्राण ह्यांहून वेगळा आहे" असें ज्ञान नसतें, ॥ ३९ ॥ तोंपर्यंत त्यांना संसारांतील दुःखांच्या प्रवाहांपासून पीडा भोगाव्या लागतात. मृत्यूची तरी अवधि हीच (हें ज्ञान झाल्यावर मग प्राण्यांना मृत्यू नाहींच). ह्मणून, तूं नित्य हृदयामध्यें " आत्मा शरीरादिकांहून वेगळा आहे " अशी भावना ठेव. ॥ ४० ॥ " मी बुद्ध्यादिकांहून भिन्न आहें " असें जाणून, बाहेर लोकव्यवहाराला अनुरूप अशी वागणूक

तस्मात्क्षान्तिं[1] भजस्वाद्य शत्रुरेवं भवेन्न ते ॥ ३८ ॥ देहेन्द्रियमनःप्राणबुद्ध्यादिभ्यो विलक्षणः ॥ आत्मा शुद्धः स्वयंज्योतिरविकारी निराकृतिः ॥ यावद्देहेन्द्रियप्राणैर्भिन्नत्वं नात्मनो विदुः ॥ ३९ ॥ तावत्संसारदुःखौघैः पीड्यन्ते[2] मृत्युसंयुताः ॥ तस्मात्त्वं सर्वदा भिन्नमात्मानं हृदि भावय ॥ ४० ॥ बुद्ध्यादिभ्यो बहिः सर्वमनुवर्तस्व मा[3] खिदः[4] ॥ भुञ्जन्[5]प्रारब्धमखिलं सुखं वा दुःखमेव वा ॥ ४१ ॥

(बा. मू.) शत्रुः न भवेत्. ॥ ३८ ॥ (बा. मू.) भिन्नत्वं न विदुः, ॥ ३९ ॥ (बा. पू.) पीड्यन्ते. ॥ (उ.). ॥ ४० ॥ (बा. मू.) प्रारब्धं भुञ्जन्, ॥ ४१ ॥

---

१ सहनशीलपणाला. २ पीडिले जातात. ३ नको. ४ खेद करूं. ५ भोगणारा.

खुशाल ठेव. खेद अगदीं करूं नकोस. सुख किंवा दुःख जें कांहीं प्राप्त होईल तें प्रारब्धावर दृष्टि ठेवून भोगीत जा. ॥ ४१ ॥ - अशी वर्तणूक ठेवलीस म्हणजे - तूं संसारप्रवाहांत पडल्यामुळें, पाहिजे तो व्यवहार केलास तरी लिप्त होणार नाहींस. रघुकुलोद्भवा, बाह्यात्कारीं तूं सर्व कार्यांत कर्तृत्व मिरविलेंस, तथापि॥४२॥ अंतरीं जर तुझा स्वभाव शुद्ध आहे तर कर्मांपासून तुला लेप अगदीं होणार नाहीं. हा माझा सर्व उपदेश तूं नित्य हृदयांत वागव, ॥ ४३ ॥ म्हणजे तुला संसारांतील कोणत्याही दुःखापासून कधींही बाधा होणार नाहीं. माते, तूंही मी सांगितलेली गोष्ट नित्य ध्यानांत ठेव. ॥ ४४ ॥ माझ्या परत येण्याची वाट पाहत राहा. तुला फार दिवस दुःख सोसावें लागणार नाहीं. ॥

प्रवाहपतितः[1] कार्यं कुर्वन्नपि[2] न लिप्यसे[3] ॥ बाह्ये सर्वत्र कर्तृत्वमावहन्नपि[4] राघव ॥ ॥ ४२ ॥ अन्तःशुद्धस्वभावस्त्वं[5] लिप्यसे न च कर्मभिः ॥ एतन्मयोदितं कृत्स्नं[6] हृदि भावय सर्वदा ॥ ४३ ॥ संसारदुःखैरखिलैर्बाध्यसे न कदाचन ॥ त्वमप्यंब मया ऽऽदिष्टं[7] हृदि भावय नित्यदा ॥ ४४ ॥ समागमं प्रतीक्षस्व न दुःखैः पीड्यसे चिरम्[8] ॥

(मू.) ॥४२॥ (बा. पू.) नच लिप्स्यसे. ॥ (बा. उ.) भावय. ॥४३॥ अखिलैः (बा. पू.) न बाध्यसे. ॥ अम्ब, (बा. उ.) भावय. ॥ ४४ ॥ (पू. मू.) ॥

१ ओघांत पडलेला. २ करणारा. ३ लिप्त होतोस. ४ वाहणारा. ५ शुद्ध अंतःकरण ज्याचें, असा. ६ सर्व. ७ सांगितल्या गोष्टीला. ८ फार वेळ.

नद्यांच्या प्रवाहांत अनेक नौका पडलेल्या असतात त्यांचें नित्य एकत्र राहणें - कधीं तरी घडतें काय ? - नाहीं. त्याप्रमाणेंच संसारमार्गांत वागणाऱ्या प्राण्यांचा नित्य एके ठिकाणीं समागम कधींच राहत नाहीं. चवदा वर्षें ही संख्या - मोठी दिसली, तरी तो काळ - अर्ध्या क्षणाप्रमाणें निघून जाईल. ॥ ४१ ॥ ४६ ॥ आई, आतां दुःख दूर फेकून देऊन - आनंदानें मला जाण्यास - अनुमोदन दे. असें केलेंस ह्मणजे, वनामध्यें माझा काळ सुखानें जाईल. ' ॥ ४७ ॥ राम असें बोलून पुष्कळ वेळ पर्यंत मातेच्या पायांवर लोटांगण घालून राहिला. कौसल्येनें त्याला उठवून मांडीवर बसविलें व अनेक आशीर्वाद देऊन त्याचें गौरव केलें. ॥ ४८॥

न सदैकत्र संवासः कर्ममार्गानुवर्तिनाम् ॥ ४५ ॥ यथा प्रवाहपतितप्लवानां सरितां तथा ॥ चतुर्दश समाः संख्या क्षणार्धमिव जायते ॥ ४६ ॥ अनुमन्यस्व मामम्ब दुःखं सन्त्यज्य दूरतः ॥ एवंचेत्सुखसंवासो भविष्यति वने मम ॥ ४७ ॥ इत्युक्त्वा दण्डवन्मातुः पादयोरपतच्चिरम् ॥ उत्थाप्यांके समावेश्य आशीर्भिरभिनन्दयत् ॥ ४८ ॥

कर्ममार्गानुवर्तिनां सदा एकत्र संवासः न. ॥ ४१ ॥ यथा सरितां (मू.). ॥ ४६ ॥ अम्ब, दुःखं दूरतः सन्त्यज्य, मां अनुमन्यस्व. एवं चेत, मम वने (मू.).' ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

१ कर्ममार्गांत (संसारांत) वागणारांचा. २ राहणें. ३ नद्यांच्या. ४ प्रवाहांत पडलेल्या नौकांचा. ५ आई. ६ सोडून. ७ अनुमोदन दे. ८ अपतत् पडला. ९ बसवून. १० आशीर्वादांनीं. ११ गौरविती झाली.

अ-रा-बो.
सम्.सान्व.
साटिप्पण.
॥ ३९॥

अयो.कां.
सर्ग ४
लक्ष्मण 'मी
येतों' ह्मणाला.

'गंधर्वांसह ब्रह्मा, विष्णु, शंकर आदिकरून सर्व देव, तूं चालत असशील, उभा असशील किंवा निद्रित असशील, तेव्हां तुझें नित्य रक्षण करोत.' ॥ ४९ ॥ असें ह्मणून व पुन्हां पुन्हां आलिंगन करून कौसल्येनें रामाला निरोप दिला. - मागें सांगितलेला उपदेश ऐकिल्यावर - लक्ष्मणाच्या नेत्रांतून आनंदाश्रु आले; त्याचा कंठ भरून आला; अशा स्थितींतच तो रामाला नमस्कार करून ॥ ५० ॥ ह्मणालाः—'रामा, माझ्या अंतःकरणांत असलेला हा संशय तूं दूर केलास. रामचंद्रा, मी सेवा करण्यासाठीं तुझ्या पाठीमागून (बरोबर) येतों. मला आज्ञा दे. ॥ ५१ ॥ रामा, एवढा मजवर अनुग्रह कर. नाहीं तर मी प्राणत्याग क-

सर्वे देवाः सगन्धर्वा ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ रक्षन्तु त्वां सदा यान्तं[1] तिष्ठन्तं[2] निद्रया युतम् ॥ ४९ ॥ इति प्रस्थापयामास समालिंग्य पुनःपुनः ॥ लक्ष्मणोऽपि तदा रामं नत्वा हर्षाश्रुगद्गदः ॥ ५० ॥ आह राम ममान्तस्थः[5] संशयोऽयं त्वया हृतः[6]॥यास्यामि पृष्ठतो राम सेवां कर्तुं तदादिश॥५१॥अनुगृह्णीष्व[9] मां राम नो चेत्प्राणांस्त्यजाम्यहम्॥तथेति राघवोऽप्याह लक्ष्मणं याहि मा चिरम्॥५२॥

'(वा. मू.) त्वां रक्षन्तु[3].'॥ ४९ ॥ इति पुनः पुनः समालिङ्ग्य, प्रस्थापयामास[4]. (मू.) ॥ ५० ॥ (वा. मू.) यास्यामि[7], तत् आदिश[8]. ॥ ५१ ॥ राम, मां (वा. पू.), अहं प्राणान् त्यजामि[10]. राघवः अपि लक्ष्मणं 'तथा याहि[11], मा चिरं' इति आह. ॥ ५२ ॥

१ जाणाऱ्या. २ उभा असलेल्या. ३ राखोत ४ पाठविती झाली. ५ मनांत असलेला. ६ दूर केला. ७ जाईन (येईन). ८ आज्ञा दे. ९ कृपा कर. १० सोडतों. ११ जा (ये).

॥ ३९ ॥

रीन. रामचंद्रही 'बरें तर. चल लवकर. वेळ लावूं नको.' असें ह्मणाला. ॥ ५२ ॥ पुढें तो सीतापति समर्थ ईश्वर तेथून निघाला व सीतेचें समाधान करण्यासाठीं तिच्या मंदिरीं गेला. - सीतेचा स्वभाव आनंदी असल्यामुळें तिचें मुख - नित्य हास्ययुक्त असे; तिचें भाषणही मधुर होतें. पति आला, असें पाहिल्यावरोबर ॥५३॥ तिनें सुवर्णपात्रांत असलेलें उदक घेऊन भक्तिपूर्वक त्याचे पाय धुतले. व पतीकडे पाहून त्याला विचारिलें:—'देवा, आज आपण बरोबर सैन्य असल्याशिवाय कसे ॥५४॥ आलां ? गेलां होतां कोणीकडे? आपलें शुभ्र छत्र कोठें आहे ? वाद्यें वाजत नाहींत ! मुगुट वगैरे राजचिन्हें आपल्या आंगावर दिसत नाहींत ! ॥५५॥ - ह्मटलें ह्मणजे - आज आपण मांडलिक राजांसहवर्तमान मोठ्या थाटानें यावयाचें. पण तसे आलां नाहीं, ह्याचें कारण काय ?' सीतेनें असे प्रश्न केले असतां राम हांसत हांसत तिला ह्मणाला :— ॥ ५६ ॥

प्रतस्थे तां समाधातुं गतः सीतापतिर्विभुः ॥ आगतं पतिमालोक्य सीता सुस्मितभाषिणी॥५३॥स्वर्णपात्रस्थसलिलैः पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः ॥ पप्रच्छ पतिमालोक्य देव किं सेनया विना ॥५४॥ आगतो ऽसि गतः कुत्र श्वेतच्छत्रं च ते कुतः॥ वादित्राणि न वाद्यन्ते किरीटादिविवर्जितः ॥ ५५ ॥ सामन्तराजसहितः संभ्रमान्नागतो ऽसि किम् ॥ इति स्म सीतया पृष्टो रामः सस्मितमब्रवीत् ॥ ५६ ॥

सीतापतिः विभुः (मू.) सीता ॥ ५३ ॥ (पू.) प्रक्षाल्य, ॥ पतिं आलोक्य, पप्रच्छ — 'देव, सेनया विना किं ॥ ५४ ॥ (आ. पू.) ते श्वेतच्छत्रं च कुतः ? ॥ (उ.) ॥५५॥ (पू.).' (उ.)— ॥ ५६ ॥

१ निघाला. २ समाधान करण्यासाठीं. ३ सुवर्णाच्या पात्रांत असलेल्या उदकांनीं. ४ पाहून. ५ विचारूं लागली.

'मला वनराज्य मिळालें !'

'सुंदरि, आज राजानें मला दंडकारण्यांतील सर्व राज्य दिलें आहे ! ह्मणून, सीते, त्याचें पालन करण्यासाठीं मी लवकरच जाणार आहें. ॥५७॥ मी आजच वनांत जाणार. तूं आपल्या सासूबाईजवळ राहून माझ्या मातेची (त्यांची) सेवा करीत जा. - तुला माहीत आहेच कीं, - आह्मीं कधीं खोटें बोलत नसतों.' ॥ ५८ ॥ रामाच्या मुखांतून असे शब्द निघाल्याबरोबर सीतेला फार भीति वाटली. व ती रामाला ह्मणाली:— 'काय ? उदार अंतःकरणाच्या आपल्या पित्यानें आपल्याला वनाचें राज्य दिलें ? आणि तें कां म्हणून ?' ॥ ५९ ॥ राम तिला ह्मणाला :— 'साध्वि सीते, महाराजांनीं संतुष्ट होऊन कैकेयीला वर दिले. त्यांत त्यांनीं भरताला राज्य व मला वनवास दिला आहे. ॥ ६० ॥

राज्ञा मे दण्डकारण्ये राज्यं दत्तं शुभे ऽखिलम् ॥ अतस्तत्पालनार्थाय शीघ्रं यास्यामि भामिनि ॥५७॥अद्यैव यास्यामि वनं त्वं तु श्वश्रूसमीपगा ॥ शुश्रूषां कुरु मे मातुर्न मिथ्यावादिनो वयम् ॥ ५८ ॥ इति ब्रुवन्तं श्रीरामं सीता भीता ऽब्रवीद्वचः ॥ किमर्थं वनराज्यं ते पित्रा दत्तं महात्मना ॥ ५९ ॥ तामाह रामः कैकेय्यै राजा प्रीतो वरं ददौ ॥ भरताय ददौ राज्यं वनवासं ममानघे ॥ ६० ॥

' शुभे भामिनि, राज्ञा मे अखिलं (बा. मू.). ॥५७॥ वनं (बा. पू.) ॥ मे मातुः (बा. उ.). वयं मिथ्यावादिनः न.' ॥५८॥ भीता सीता (बा. पू.) अब्रवीत्—॥'महात्मना पित्रा (बा. उ.)?' ॥ ५९ ॥ रामः तां आह— ' अनघे, प्रीतः राजा (मू.) ददौ. ॥ ६० ॥

१ सासूच्या जवळ असणारी. २ सेवेला. ३ भाझी. ४ खोटें बोलणारे.

कारण, कैकेयीदेवीनें त्या वरांपैकीं एकानें, मीं (रामानें) चवदा वर्षें वनांत राहावें, असें मागून घेतलें आहे. दयाळू महाराजांचा प्रतिज्ञा सत्य करण्याबद्दल निर्धार असल्यामुळें, त्यांनीं तें मागणें मान्य केलें. ॥ ६१ ॥ ह्मणून, सीते, मी आतां लवकरच जाणार. तूं त्यामध्यें विघ्न आणूं नकोस. ' हें रामाचें भाषण ऐकिल्यावर जानकी प्रीतियुक्त अंतःकरणानें ॥ ६२ ॥ त्याला ह्मणाली :–' रघुवीरा, मी आपल्यापुढें आगोदर वनांत जाणार, आपण पाठीमागून चलावें. मला घेतल्यावांचून जाणें आपल्याला योग्य नाहीं. ' ॥६३॥ मधुर भाषण करणाऱ्या प्रिय पत्नीचें -हें भाषण ऐकिल्यावर - रामाला संतोष वाटला व तो तिला ह्मणालाः– ' सीते ! मी तुला अनेक वाघांनीं व क्रूर पशूंनीं भरलेल्या अरण्यांत घेऊन जाऊं कसा ? ॥ ६४ ॥

चतुर्दश समास्तत्र वासो मे किल याचितः[1] ॥ तदा देव्या ददौ राजा सत्यवादी दयापरः ॥ ६१ ॥ अतः शीघ्रं गमिष्यामि मा विघ्नं कुरु भामिनि ॥ श्रुत्वा तद्रामवचनं जानकी प्रीतिसंयुता ॥ ६२ ॥ अहमग्रे गमिष्यामि[2] वनं पश्चात्त्वमेष्यसि[3] ॥ इत्याह मां विना गन्तुं तव राघव नोचितम्[4] ॥ ६३ ॥ तामाह राघवः प्रीतः स्वप्रियां प्रियवादिनीम् ॥ कथं वनं त्वां नेष्ये ऽहं बहुव्याघ्रमृगाकुलम्[5] ॥ ६४ ॥

तया देव्या मे तत्र (मू.) राजा ददौ. ॥ ६१ ॥ (पू.).' ॥ (बा. उ.) तत् रामवचनं श्रुत्वा, ॥६२॥ 'राघव, (बा. मू.)' इति आह. ॥६३॥ (बा. पू.) तां आह –॥'अहं (बा. उ.) वनं कथं नेष्ये[6] ? ॥६४॥

१ मागितलेला. २ जाईन. ३ येशील. ४ **उचितम्** योग्य. ५ पुष्कळ वाघ व पशु ह्यांनीं भरलेल्या. ६ नेईन.

अरण्याचें स्वरूप.

तेथें माणसें खाणारे अक्राळविक्राळ स्वरूपांचे राक्षस आहेत ! सिंह, वाघ, डुकरें इकडे तिकडे फिरत असतात! ॥ ६५ ॥ सुंदरि, तेथें भोजनासाठीं - पदार्थ ह्मटले ह्मणजे - कडू आंबट अशीं फळें व मुळें होत, अपूप (पुऱ्या), निरनिराळ्या भाज्या किंवा तोंडीलावणीं कोठेंही मिळायाचीं नाहींत ! ॥ ६६ ॥ सीते, तीं फळें देखील योग्य काळीं क्वचित स्थलींच मिळतात, - नेहमीं सर्वत्र मिळतातच असा नियम नाहीं. - खडे, कांटे ह्यांनीं आच्छादून गेल्यामुळें कोठेंकोठें मार्गदेखील दिसत नाहीं ! ॥६७॥ - आतां त्या ठिकाणीं राहण्याला योग्य अशीं - गुहा, दऱ्या वगैरे किल्ल्यांसारखीं स्थलें असल्यामुळें शत्रूंना येतां येणार नाहीं - किंवा त्यांपासून पीडा सोसावी लागणार नाहीं; तथापि - तेथें रानमाशा, डांस इत्यादि जंतु फार आहेत ! एकंदरींत त्या दंडकारण्या-

राक्षसा घोररूपाश्च सन्ति मानुषभोजिनः[1] ॥ सिंहव्याघ्रवराहाश्च संचरन्ति समंततः[2] ॥ ६५ ॥ कट्वम्लफलमूलानि भोजनार्थं सुमध्यमे ॥ अपूपानि[4] व्यञ्जनानि[5] वि- द्यन्ते न कदाचन ॥ ६६ ॥ कालेकाले फलं वा ऽपि विद्यते कुत्र सुन्दरि ॥ मार्गो न दृश्यते क्वापि शर्कराकण्टकान्वितः[7] ॥ ६७ ॥ गुहागर्व्हरसंबाधं[8] झिल्ली- दंशादिभिर्युतम्[9] ॥ एवं बहुविधदोषं वनं दण्डकसंज्ञितम् ॥ ६८ ॥

(बा. पू.) सन्ति ॥ (बा. उ.) संचरन्ति[3] ! ॥ ६५ ॥ भोजनार्थं (बा. मू.) न विद्यन्ते[6] ! ॥ ६६ ॥ सुन्दरि, कुत्र (बा. मू.) न दृश्यते ! ॥ ६७ ॥ (मू. प्र.) ! ६८ ॥

१ माणसें खाणारें. २ चोहोंकडे. ३ फिरतात. ४ पुऱ्या. ५ भाज्या. ६आहेत. ७ खड्यांनीं व कांट्यांनीं युक्त. ८ दऱ्या, गुहा ह्यांनीं भरलेलें. ९ झिल्ली (रानमाशा), डांस इत्यादींनीं.

मध्यें अनेक प्रकारांचे दोष (त्रास) आहेत. ॥ ६८ ॥ पायांनीं चालत गेलें पाहिजे. तेथें थंडी, वारा, ऊन्ह इत्यादि प्रकार आहेत. त्या अरण्यांतील राक्षस वगैरे पाहिलेस ह्मणजे एखादे वेळीं फटकन तूं प्राण सोडशील ! ॥ ६९ ॥ ह्मणून, सुंदरि, तूं घरीं रहा. माझी तुला पुन्हां लवकरच भेट होईल. ' हें रामाचें भाषण ऐकिल्यावर सीतेला वाईट वाटलें. ॥ ७० ॥ थोडासा क्रोध आल्यामुळें तिचे ओंठ फुरफुरूं लागले. अशा स्थितींत ती रामाला म्हणाली :– ' रामचंद्रा, मी तुझी पतिव्रता धर्मपत्नी; असें असतांना, मला सोडण्याबद्दल तुला इच्छा होते कशी ? ॥ ७१ ॥ तूं धर्म जाणणारा असून दयाळू आहेस. माझ्याकडून कांहीं दोष घडलेला नाहीं. तुझ्याशिवाय दुसरा मला कोणाचा आधार नाहीं. रामा, - असतना तेथें राक्षस. - मी तुझ्या-

पादचारेण[2] गन्तव्यं शीतवातातपादिमत् ॥ राक्षसादीन्वने दृष्ट्वा जीवितं हास्यसे[3] ऽचिरात् ॥ ६९ ॥ तस्माद्भद्रे गृहे तिष्ठ[4] शीघ्रं द्रक्ष्यसि मां पुनः ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा सीता दुःखसमन्विता ॥ ७० ॥ प्रत्युवाच स्फुरद्वक्त्रा किंचित्कोपसमन्विता ॥ कथं मामिच्छसे त्यक्तुं धर्मपत्नीं पतिव्रताम् ॥ ७१ ॥ त्वदनन्यामदोषां[6] मां धर्मज्ञो ऽसि दयापरः ॥ त्वत्समीपे स्थितां राम को वा मां धर्षयेद्वने॥७२॥

शीतवातातपादिमत्[तत्](मू.)हास्यसे ! ॥६९॥ (बा. पू.)द्रक्ष्यसि.'॥सीता(बा. उ.)॥७०॥(बा. पू.)प्रत्युवाच–॥(उ.)त्यक्तुं कथं इच्छसे?॥७१॥राम, धर्मज्ञः दयापरः असि.(बा. मू.)मां कः वा धर्षयेत् ? ॥७२॥

१ थंडी, वारा, ऊन्ह, इत्यादिकांनीं युक्त. २ पायीं चालत. ३ सोडशील. ४ राहा. ५ पाहशील. ६ तुजहून वेगळा आधार नाहीं जिला, अशा. ७ निर्दोष (निरपराधी). ८ भीति दाखवील.

' मी बरोबर येतें. '

जवळ असल्यें म्हणजे मला अरण्यामध्यें कोणबरें भीति दाखवील? ॥ ७२ ॥ फळें, मुळें वगैरे जें जें कांहीं तूं भक्षण केल्यावर अवशिष्ट राहील, तेंच मला अमृततुल्य वाटेल. मी तेवढ्यानें संतुष्ट राहून सुखानें कालक्रमणा करीन. ॥ ७३ ॥ तुझ्याबरोबर फिरत असल्यें ह्मणजे मला दर्भ, काँश व कांटेदेखील पुष्पशय्येप्रमाणें वाटतील, ह्यांत संशय नाहीं. ॥ ७४ ॥ मी तुला क्लेश अगदीं देणार नाहीं. उलट तुझें कार्य साधण्यास (रावणाचा व इतर राक्षसांचा वध करण्याच्या कामीं, असा सीतेचा गूढ अभिप्राय) तयार असेन. लहानपणीं मला पाहून एक विद्वान् ज्योतिषी ॥ ७५ ॥ ह्मणाला आहे कीं, तुला पतीसह अरण्यवास काढावा लागेल. रामा, त्या ब्राह्मणाचें वचन सत्य होऊं द्यावें. मी तुझ्याबरोबर येईन. ॥ ७६ ॥

फलमूलादिकं यद्यत्तव भुक्तावशेषितम्[1] ॥ तदेवामृततुल्यं मे तेन तुष्टा रमाम्य[2]हम् ॥ ७३ ॥ त्वया सह चरन्त्या मे कुशा[3]: काशाश्च[4] कण्टकाः ॥ पुष्पास्तरण[5]तुल्या मे भविष्यन्ति न संशयः ॥७४॥ अहं त्वां क्लेशये[6] नैव भवेयं कार्यसाधि[7]नी ॥ बाल्ये मां वीक्ष्य कश्चिद्धि ज्योतिःशास्त्रविशारदः ॥ ७५ ॥ प्राह ते विपिने वासः पत्या[9] सह भविष्यति ॥ सत्यवादी द्विजो भूयाद्गमिष्यामि त्वया सह ॥७६॥

यत् यत् (बा. मू.) रमामि. ॥ ७३ ॥ (मू.). ॥ ७४ ॥ (बा. पू.) भवेयं. ॥ (बा. उ.) मां वीक्ष्य, ॥ ७५ ॥ (बा. मू.) गमिष्यामि. ॥ ७६ ॥

---

१ खाऊन उरलेलें. २ आनंदानें असेन. ३ दर्भ. ४ दर्भाचाच एक प्रकार. ५ पुष्पशय्येसारखे. ६ दुःख देईन. ७ कार्य साधण्याला उपयोगी. ८ होईन. ९ पतीशीं. १० जाईन.

प्रभो, आणखी एक थोडीशी गोष्ट मी तुला सांगत्यें. ती ऐकिलीस ह्मणजे, मला अरण्यांत न्यावें, - असें तु-
झ्या मनांत येईलच. पहा :– रामा, तूं - पुष्कळ ब्राह्मणांकडून अनेक रामायणें ऐकिलीं आहेस; ॥ ७७ ॥
पण त्यांत कोठेंतरी, राम सीतेशिवाय वनांत गेला, असें आहे काय, सांग. म्हणून मी तुला सर्वप्रकारें साह्य
करण्यासाठीं तुजबरोबर वनांत येईन. ॥ ७८ ॥ मला टाकून जात असशील तर मी तुजपुढें प्राण देईन!'
रामानें सीतेचा तो निश्चय जाणला ॥ ७९ ॥ व ह्मटलें :– ' सीते, बरें तर मजबरोबर अरण्यांत जाण्यासाठीं
लवकर - सिद्ध हो. - तुझे हार व अलंकार अरुंधतीला शीघ्र अर्पण कर. ॥ ८० ॥

अन्यत्किंचित्प्रवक्ष्यामि श्रुत्वा मां नय कानन[1]म् ॥ रामायणानि बहुशः श्रुतानि
बहुभिर्द्विजैः ॥ ७७ ॥ सीतां विना वनं रामो गतः किं कुत्रचिद्वद ॥ अतस्त्वया
गमिष्यामि सर्वथा त्वत्सहायिनी ॥ ७८ ॥ यदि गच्छसि मां त्यक्त्वा प्राणां-
स्त्यक्ष्यामि ते ऽग्रतः ॥ इति तं निश्चयं ज्ञा[2]त्वा सीताया रघुनन्दनः ॥ ७९ ॥ अब्रवी-
द्देवि गच्छ त्वं वनं शीघ्रं मया सह॥अरुन्धत्यै प्रयच्छाशु हारानाभरणानि च॥८०॥

(बा. पू.) नय. ॥ बहुभिः द्विजैः (बा. उ.) ॥७७॥रामः कुत्रचित् (बा. मू.) त्वया [सह] गमिष्यामि.
॥७८॥ मां सक्त्वा, (बा. पू.) त्यक्ष्यामि. ॥ रघुनन्दनः सीतायाः (बा. उ.), ॥७९॥ (बा. पू.) ग[3]च्छ. ॥
(बा. उ.) प्र[4]यच्छ. ॥ ८० ॥

---

१ वनाला. २ जाणून. ३ जा. ४ दे.

जातांना दान-
धर्म.

आपण ब्राह्मणांना सर्व द्रव्याचें दान करून अरण्यांत जाऊं.' रामचंद्रानें असें भाषण करून तत्काल लक्ष्मणाकरवीं भक्तिपुरस्सर ब्राह्मणांना बोलावून आणिलें. ॥ ८१ ॥ ते ब्राह्मण कुटुंबवत्सल, विद्वान व सुशील होते. पुढें त्या रघुकुलवरानें त्यांना गाईंचे शंभर कळप, विपुल द्रव्य, दिव्य वस्त्रें व अलंकार इतक्यांचें आनंदानें दान केलें. ॥८२॥ सीतेनें अरुंधतीला आपले उत्तमउत्तम अलंकार दिले. रामानें आपल्या मातेच्या सेवकांना स्वतांच्या अंतःपुरांत राहणाऱ्या दासांना, नगरांतील व देशांतील लोकांना तसेंच सहस्रावधि ब्राह्मणांना - देणग्या, वेतनें, दक्षिणा इत्यादि - अनेक प्रकारांनीं विपुल द्रव्य दिलें. ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

ब्राह्मणेभ्यो धनं सर्वं दत्वा गच्छामहे वनम् ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणेनाशु द्विजानाहूय भक्तितः ॥ ८१ ॥ ददौ गवां वृन्दशतं धनानि वस्त्राणि दिव्यानि विभूषणानि ॥ कुटुम्बवद्भ्यः श्रुतशीलवद्भ्यो मुदा द्विजेभ्यो रघुवंशकेतुः ॥ ८२ ॥ अरुन्धत्यै ददौ सीता मुख्यान्याभरणानि च ॥ रामो मातुः सेवकेभ्यो ददौ धनमनेकधा ॥ ८३ ॥ स्वकान्तःपुरवासिभ्यः सेवकेभ्यस्तथैव च ॥ पौरजानपदेभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥ ८४ ॥

(बा. पू.) गच्छामहे. ॥ (बा. उ.) आहूय, ॥ ८१ ॥ रघुवंशकेतुः (बा. मू.) मुदा ददौ. ॥८२॥ सीता (बा. पू.) ददौ. ॥ (बा. उ.) ददौ. ॥ ८३ ॥ (मू. प्र.) ॥ ८४ ॥

---

१ जातों (आपण जाऊं). २ बोलावून. ३ रघुकुलाचा झेंडा. ४ शेंकडों कळप. ५ विद्वान व सुस्वभावाचे, अशा. ६ आपल्या अंतःपुरांत राहणाऱ्या.

लक्ष्मणानेंही आपल्या मातेला ह्मणजे सुमित्रेला कौसल्येच्या स्वाधीन केलें; व तो हातांत धनुष्य घेऊन रामाच्या पुढें येऊन उभा राहिला. ॥ ८५ ॥ नंतर राम, सीता व लक्ष्मण अशीं सर्वजणें राजवाड्यांत जायाला निघालीं. ॥ ८६ ॥ श्रीरामचंद्र सीतेला व धाकट्या भावाला बरोबर घेऊन राजमार्गानें हळूहळू चालला होता; त्यावेळीं नागरिक जन व - अभिषेकोत्सवासाठीं आलेले - देशांतील सर्व लोक कौतुकानें त्याच्याकडे पाहत होते. रामही त्यांच्याकडे आनंदमुद्रेनें पाहत होता. त्याचें शरीर श्यामवर्ण असून सहस्र मदनांप्रमाणें सुंदर होतें. त्याच्या कांतीनें सर्व दिशा सुशोभित दिसत होत्या. तो परमात्मा आपल्या चरणांच्या न्यासानें सर्व जगाला पवित्र करीत - अशा रीतीनें - पित्याच्या मंदिरीं प्राप्त झाला. ॥ ८७ ॥ इति चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

लक्ष्मणोऽपि सुमित्रां तु कौसल्यायै [1]समार्पयत् ॥ धनुष्पाणिः समागत्य रामस्याग्रे [2]व्यवस्थितः॥ ८५॥रामः सीता लक्ष्मणश्च जग्मुः सर्वे [3]नृपालयम् ॥ ८६ ॥
श्रीरामः सह सीतया [5]नृपपथे [6]गच्छन् शनैः [7]सानुजः पौरान् जानपदान्[8]कुतूहलदृशः सानन्दमुदी[9]क्षयन्॥श्यामः [10]कामसहस्रसुन्दरवपुः [11]कान्त्या दिशो[12] [13]भासयन्पा[14]दन्यासपवित्रिताऽखिलजगत्प्रापालयं तत्पितुः॥ ८७ ॥ इति चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

(मू.) ॥ ८९ ॥ (बा. मू.) [4]जग्मुः.॥८६॥(बा. मू.) तत्र पितु[15]ः [16]आलयं [17]प्राप.॥८७॥इति चतुर्थः सर्गः॥४॥

---

१ स्वाधीन करिता झाला. २ उभा राहिलेला. ३ राजाच्या मंदिरास. ४ गेले. ५ राजमार्गात. ६ चालणारा. ७ धाकट्या भावासह. ८ कौतुक दृष्टींना वाटतें ज्यांच्या, अशा. ९ पाहणारा. १० सहस्र मदनांप्रमाणें सुंदर शरीर ज्याचें, असा. ११ तेजानें. १२ दिशांना. १३ प्रकाशविणारा. १४ पावलांच्या ठेवण्यानें पवित्र केलें सर्व जग ज्यानें, असा. १५ पित्याच्या. १६ मंदिरास. १७ पावला.

लोकांचे दुःखोद्गार.

शंकर ह्मणाले :- पार्वति, कैकेयीच्या वरप्रदानाचावगैरे वृत्तांत ऐकून नागरिक जनांना फार दुःख वाटलें होतें. आतां सीता आणि लक्ष्मण यांसह राम मार्गांतून चाललेला त्यांच्या दृष्टीस पडला; तेव्हां ते सर्वजण परस्परांत बोलूं लागले :- ' अहो! हा आपल्यावर मोठाच दुःखाचा प्रसंग गुदरत आहे! रामचंद्राचा आपलें वचन सत्य करण्याविषयीं - निश्चय असणें योग्यच होय; पण - दशरथानें विषयलंपट होऊन केवळ बायकोच्या ह्मणण्यासाठीं आपल्या त्या प्रिय पुत्राला सोडून दिलें (वनांत जायाला सांगितलें), - हें काय! - ह्यावरून त्याला "सत्यप्रतिज्ञ" असें कसें ह्मणतां येईल? कैकेयी तरी इतकी दुष्ट झाली कशी? राम सत्यवचनी असून तिचें प्रिय करण्यांत तत्पर असतो. असें असतांना तिनें त्याला॥ १॥२॥३॥नगरांतून बाहेर घालविलें कसें?

श्रीमहादेव उवाच । आयान्तं नागरा दृष्ट्वा मार्गे रामं सजानकिम् ॥ लक्ष्मणेन समं वीक्ष्य ऊचुः सर्वे परस्परम् ॥ १ ॥ कैकेय्या वरदानादि श्रुत्वा दुःखसमावृताः[1] ॥ बत राजा दशरथः सत्यसन्धं प्रियं सुतम् ॥२॥ स्त्रीहेतोरत्यजत्कामी तस्य सत्यवतां[2] कुतः॥कैकेयी वा कथं दुष्टा रामं सत्यं प्रियंकरम्॥३॥विवासयामास[3] कथं क्रूरकर्मा ऽतिमूढधीः॥ हे जना नात्र वस्तव्यं[4] गच्छामो[5] ऽद्यैव काननम् ॥४ ॥

श्रीम० उ०-(२ऱ्या श्लोकाचें पूर्वार्ध) सर्वे नागराः मार्गे रामं (बा. १ ला मू.) ऊचुः - ' (२ रा उ.) ॥१॥२॥ कामी [सन्] (३ पू. मू.) कैकयी वा दुष्टा कथं [जाता] ! [सा] क्रूरकर्मा अतिमूढधीः [सती] सत्यं प्रियंकरं रामं कथं विवासयामास ! (बा. ४ उ. मू.) गच्छामः ! ॥ ३ ॥ ४ ॥

१ दुःखयुक्त. २ खरेपणा. ३ पाठविती झाली. ४ राहावें. ५ जातों (जाऊं).

इतकें कठोर कृत्य तिच्या हातून घडत आहे, तेव्हां तिच्या बुद्धीला खरोखरच पराकाष्ठेचा मोह पडला (चळ-भरला) असावा ! लोकहो ! आतां आपण येथें मुळींच राहूं नये. पत्नी आणि धाकटा भाऊ ह्यांसह रामाच्या मनांत जेथें जाण्याची इच्छा आहे, त्या वनांत आपण आजच जाऊं चला. सर्व जनहो ! पहा पहा ! जानकी पायीं चालत जात आहे ! ॥४॥५॥ ही त्रिभुवनसुंदरी सीता आजपर्यंत कधीं तरी कोणा पुरुषाच्या दृष्टीस पड-ली होती काय ? तीदेखील आज एवढ्या जनसमूहांत उघडी पायीं चालत आहे ! ! ॥ ६ ॥ रामही हत्ती, घोडे वगैरे कांहींएक बरोबर न घेतां पायांनीं जात आहे ! पहा हो पहा ! त्रैलोक्यामध्यें अद्वितीय सुंदर अर्थातच कोमल अशा श्रेष्ठ पुरुषाची ही स्थिति ! ॥ ७ ॥ कैकयी ह्या नांवानें ही कोणी तरी राक्षसी सर्वांचा नाश करण्यासाठीं उत्पन्न झाली असावी ! सीतेला पायीं चालतांना पाहून रामालादेखील दुःख होत

यत्र रामः सभार्यश्च सानुजो गन्तुमिच्छति ॥ पश्यन्तु जानकीं सर्वे पाद[1]चारेण गच्छतीम् ॥५॥ पुंभिः[2] कदाचिद्दृष्टा वा जानकी लोकसुंदरी ॥ सा ऽपि पादेन गच्छन्ती जनसंघे[3]ष्वनावृता[4] ॥ ६ ॥ रामो ऽपि पादचारेण गजाश्वादिविवर्जितः ॥ गच्छति द्रक्ष्यथ[5] विभुं सर्वलोकैकसुन्दरम् ॥ ७ ॥ राक्षसी कैकयीनाम्नी जाता सर्वविनाशिनी[6] ॥ रामस्यापि भवेद्दुःखं सीतायाः पादयानतः[7] ॥ ८ ॥

(मू.) जानकीं पश्यन्तु ! ॥ ५ ॥ (बा. पू.) जानकी दृष्टा वा ? (बा. उ.) पादेन गच्छन्ती ! ॥ ६ ॥ (मू.) द्रक्ष्यथ ! ॥ ७ ॥ (मू.) दुःखं भवेत् ! ॥ ८ ॥

१ पायांनीं चालून. २ पुरुषांनीं. ३ जनसमूहांत. ४ अनावृता उघडी. ५ पहाल. ६ सर्वांचा नाश करणारी. ७ पायीं चालण्यानें.

'हे देव आहेत.'

असेल. ॥ ८ ॥ येथें दैवालाच प्रबल ह्मटलें पाहिजे; पुरुषाचा प्रयत्न अगदीं निर्बल होय.' सज्जनांचा समुदाय दुःखानें व्याप्त होऊन - असे उद्गार काढीत होता. - ह्या साधूंच्या समूहांत श्रेष्ठ वामदेव मुनि होते. ते ह्मणाले :– ' जनहो ! राम सीता किंवा लक्ष्मण ह्यांच्याबद्दल आपण अगदीं शोक करूं नका. मी तुह्मांला सत्य प्रकार सांगतों :– ॥ ९ ॥ १० ॥ अहो ! हा राम साक्षात् परमेश्वर आदिनारायण विष्णु होय. ही जानकी लक्ष्मीचा अवतार. हीच लोकांत योगमाया ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. ॥ ११ ॥ सांप्रत रामाच्या मागें चालत आहे, तो हा लक्ष्मण प्रत्यक्ष शेष होय. हाच राम मायेच्या गुणांनीं युक्त असला ह्मणजे निरनिराळ्या रूपां-

बलवान्विधिरेवात्र पुम्प्रयत्नो हि दुर्बलः ॥ इति दुःखाकुले वृन्दे साधूनां मुनिपुंगवः ॥९॥ अब्रवीद्वामदेवोऽथ साधूनां संघमध्यगः ॥ माऽनुशोचथ रामं वा सीतां वा वच्मि तत्त्वतः ॥ १० ॥ एष रामः परो विष्णुरादिनारायणः स्मृतः ॥ एषा सा जानकी लक्ष्मीर्योगमायेति विश्रुता ॥ ११ ॥ असौ शेषस्तमन्वेति लक्ष्मणाख्यश्च साम्प्रतम् ॥ एष मायागुणैर्युक्तस्तत्तदाकारवानिव ॥ १२ ॥

अत्र विधिः एव (बा. पू.)' ॥ साधूनां वृन्दे (उ.) ॥ ९ ॥ (बा. पू.) वामदेवः अब्रवीत् – ॥ (बा. उ.)मा अनुशोचथ. तत्त्वतः वच्मि.॥१०॥(मू.).॥११॥लक्ष्मणाख्यः (पू.) तं अन्वेति. (उ.) ॥१२॥

१ पुरुषाचा यत्न. २ दुःखानें व्याकुळ अशा. ३ समूहांत. ४ ऋषींमध्यें श्रेष्ठ. ५ समुदायामध्यें असणारा. ६ शोक करितां. ७ बोलतों. ८ सांगितलेला. ९ मागून जातो. १० तें तें स्वरूप स्वीकारणारा.

नीं दिसून येतो :– ॥ १२ ॥ हाच रजोगुणानें युक्त होत्साता प्रथम सृष्टिकर्ता ब्रह्मदेव झाला; तसाच सत्वगु-णानें युक्त होऊन त्रैलोक्याचें पालन करणारा विष्णु हाच होय; ॥ १३ ॥ व प्रलयकाळीं तमोगुणरूपी होत्साता जगाचा संहार करणारा रुद्र हाच होतो. पूर्वी ह्यानें मत्स्यावतार घेऊन वैवस्वतमनुनामक आपल्या भक्ताचें, ॥ १४ ॥ त्याला नौकेंत बसवून, प्रलयकाल संपेपर्यंत रक्षण केलें. ह्याच रामचंद्रानें, पूर्वी समुद्रमंथनाच्या वेळीं मंदरपर्वत सुतलांत (पातालांत) गेला तेव्हां, ॥ १५ ॥ कांसवाचें रूप घेऊन त्या पर्वताला आपल्या पाठीवर धरिलें. हाच रघुवीर, पृथ्वी रसातळाला गेली, तेव्हां प्रलयकाळीं

एष एव रजोयुक्तो ब्रह्माऽभूद्विश्वभावनः[1] ॥ सत्त्वाविष्टस्तथा[2] विष्णुस्त्रिजगत्प्रति-पालकः[3] ॥१३॥ एष रुद्रस्तामसो[4]ऽन्ते[5] जगत्प्रलयकारणम्[6] ॥ एष मत्स्यः पुरा भूत्वा भक्तं वैवस्वतं मनुम् ॥ १४ ॥ नाव्यारोप्य[7][8] लयस्यान्तं पालयामास राघवः ॥ समुद्रमथने पूर्वं मन्दरे सुतलं गते ॥ १५ ॥ अधारयत्स्वपृष्ठे ऽद्रिं कूर्मरूपी रघू-त्तमः ॥ मही रसातलं याता प्रलये सूकरो ऽभवत् ॥ १६ ॥

(बा. पू.) अभूत्; ॥ तथा (उ.), ॥ १३ ॥ (मू.) ॥ १४ ॥ (मू.) ॥ १५॥ रघूत्तमः कूर्मरूपी [सन्] अद्रिं स्वपृष्ठे[9] अधारयत्[10]. (उ.) ॥ १६ ॥

---

१ विश्व उत्पन्न करणारा. २ सत्वगुणी. ३ त्रैलोक्याचें पाळन करणारा. ४ तमोगुणानें युक्त. ५ **अन्ते** प्रलयकाळीं. ६ जगा-च्या नाशाला हेतु. ७ **नावि** नौकेंत. ८ **आरोप्य** ठेवून. ९ आपल्या पाठीवर. १० धरता झाला.

वराह झाला होता; ॥ १६ ॥ व त्यावेळीं ह्यानें आपल्या दाढेच्या टोंकावर त्या पृथ्वीला तोलून धरिलें होतें. ह्या रामचंद्रानें पूर्वी प्रल्हादाला वर देण्यासाठीं नारसिंह रूप घेतलें, ॥ १७ ॥ व त्रैलोक्याला कांट्याप्रमाणें - दुःख देणाऱ्या - एका राक्षसाला (हिरण्यकशिपूला) आपल्या नखांनीं फाडून टाकिलें. पूर्वी अदितीनें, आपल्या पुत्राचें (इंद्राचें) राज्य - बळीनें - बळकाविलें असें पाहून, ह्याची प्रार्थना केली होती; तेव्हां ॥ १८ ॥ ह्यानें वामनरूप स्वीकारून भिक्षा मागून तें राज्य पुन्हां परत घेतलें. पुढें, पृथ्वीला दुष्ट क्षत्रियांचा भार झाला होता, तो उतरण्यासाठीं ह्यानें परशुराम अवतार घेतला. ॥ १९ ॥ तोच जगाचा अधिपति सांप्रत

तोलयामास दंष्ट्राग्रे[1] तां क्षोणीं[2] रघुनन्दनः ॥ नारसिंहवपुः कृत्वा प्रल्हादवरदः पुरा ॥ १७ ॥ त्रिलोककण्टकं[5] रक्षः[6] पाटयामास तन्नखैः ॥ पुत्रराज्यं हृतं दृष्ट्वा ह्यदित्या याचितः[8] पुरा ॥ १८ ॥ वामनत्वम्[9]उपागम्य[10] याच्ञया[11] चाहरत्पुनः ॥ दुष्टक्ष[12]त्रियभूभारनिवृत्त्यै भार्गवो[13] ऽभवत् ॥ १९ ॥ स एव जगतां नाथ इदानीं रामतां[14] गतः ॥ रावणादीनि रक्षांसि कोटिशो निहनिष्यति[15] ॥ २० ॥

रघुनन्दनः (बा. पू.) तोलयामास[3]. ॥ प्रल्हादवरदः[4] (उ.) ॥ १७ ॥ (बा. पू.) पाटयामास[7]. ॥ पुरा अदित्या (उ.) ॥ १८ ॥ (मू.) ॥ १९ ॥ २० ॥

१ दाढेच्या अग्रावर. २ पृथ्वीला. ३ तोलता झाला. ४ प्रल्हादाला वर देणारा. ५ त्रैलोक्यांतील कांटा, अशा. ६ राक्षसाला. ७ फाडिता झाला. ८ प्रार्थिलेला. ९ वामनाचें रूप १० घेऊन. ११ भिक्षेनें. १२ दुष्ट क्षत्रियांपासून - झालेला - पृथ्वीचा भार उतरण्यासाठीं. १३ परशुराम. १४ रामाच्या स्वरूपाला. १५ मारील.

रामरूपानें येथें प्राप्त झाला आहे. हा आतां लवकरच रावण आदिकरून कोट्यावधि राक्षसांचा निःपात करील. ॥ २० ॥ त्या दुष्टाचें मरण मनुष्याच्या हातूनच ठरलेलें आहे. दशरथ राजानेंही, विष्णु आपला पुत्र व्हावा, ह्या इच्छेनें तपश्चर्या करून त्या दुःखहर्त्या प्रभूची आराधना केली. तेव्हां तो हरि त्याचा पुत्र झाला. तोच विष्णु हा श्रीराम होय. हा रावणादिकांच्या वधासाठीं ॥ २१ ॥२२ ॥ लक्ष्मणाला साह्यार्थ बरोबर घेऊन आजच वनांत जाणार आहे. ही सीता सृष्टि, स्थिति आणि लय करणारी त्या हरीची माया होय. ॥ २३ ॥ रामाला वनांत घालविण्यास दशरथ राजा किंवा कैकेयी किंचित् देखील का-

मानुषेणैव मरणं तस्य दृष्टं दुरात्मनः ॥ राज्ञा दशरथेनापि तपसा ऽऽराधितो हरिः ॥ २१ ॥ पुत्रत्वाकांक्षया विष्णोस्तदा पुत्रो ऽभवद्धरिः ॥ स एव विष्णुः श्रीरामो रावणादिवधाय हि ॥२२ ॥ गन्ता ऽद्यैव वनं रामो लक्ष्मणेन सहायवान् ॥ एषा सीता हरेर्माया सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी ॥ २३ ॥ राजा वा कैकयी वा ऽपि नात्र कारणमण्वपि ॥ पूर्वेद्युर्नारदः प्राह भूभारहरणाय च ॥ २४ ॥

तस्य दुरात्मनः मरणं मानुषेण एव दृष्टम्. राज्ञा दशरथेन अपि विष्णोः पुत्रत्वाकांक्षया हरिः तपसा आराधितः; तदा हरिः पुत्रः अभवत्. ॥ (बा. मू.) ॥ २१ ॥ २२ ॥ (बा. पू.) अद्य एव वनं गन्ता. ॥ (उ.) ॥ २३ ॥ (बा. पू.) कारणं न. ॥(बा. उ.) प्राह. ॥ २४ ॥

---

१ मनुष्याकडून. २ मुलाच्या इच्छेनें. ३ प्रार्थिलेला. ४ रावणादिकांच्या वधासाठीं. ५ जाईल. ६ साह्य आहे ज्याला, असा. ७ उत्पत्ति, स्थिति व नाश करणारी. ८ अणु किंचित्.

'रामाला दुः-
ख नाहीं.'

रण नाहींत. कालच नारदमुनींनीं पृथ्वीचा भार दूर करण्याबद्दल - ब्रह्मदेवाचा निरोप रामाला - कळविला. ॥ २४ ॥ त्यावेळीं प्रत्यक्ष रामही स्वतां ह्मणाला कीं, मी उद्यां वनांत जाईन. लोकहो! तुह्माला रामाच्या स्वरूपाबद्दल अद्यापि अज्ञान आहे, - ह्मणून मी सांगतों कीं, - तुह्मी रामाबद्दल काळजी अगदीं सोडून द्या. ॥२५॥ पृथ्वीवर जे लोक नित्य "राम, राम" असा जप करितात, त्यांना कधींही मृत्यूचें वगैरे भय व्हावें लागत नाहीं; - ज्याला मृत्यूचें देखील भय नाहीं, त्याला इतरांचें भय नसायाचेंच हें काय वेगळें सांगितलें पाहिजे? ॥ २६ ॥ - अशी ज्याच्या नांवाची योग्यता, - त्या महात्म्या रामचंद्राला दुःख होईल, अशी शंका तरी - घेण्याला जागा आहे - काय? कलियुगामध्यें मुक्ति मिळण्याला साधन काय तें रामनाम होय, दुसरें कांहीं नाहीं. ॥२७॥ तो लोककर्ता प्रभु मायेनें मनुष्यरूप घेऊन लोकांचें अनुकरण करीत

रामोऽप्याह स्वयं साक्षाच्छ्वो[1] गमिष्याम्यहं वनम् ॥ अतो रामं समुद्दिश्य चिन्तां त्यजत[2] बालिशाः[3] ॥ २५ ॥ राम रामेति ये नित्यं जपन्ति मनुजा भुवि ॥ तेषां मृत्युभयादीनि न भवन्ति कदाचन ॥ २६ ॥ का पुनस्तस्य रामस्य दुःखशंका महात्मनः ॥ रामनाम्नैव मुक्तिः स्यात्कलौ नान्येन केनाचित् ॥ २७ ॥ माया-मानुषरूपेण[4] विडंबयति[5] लोककृत्॥भक्तानां भजनार्थाय रावणस्य वधाय च॥२८॥

रामः अपि "अहं (बा. पू.) गमिष्यामि" [इति] आह. ॥ बालिशाः! (उ.). ॥२५॥ ये मनुजाः भुवि (बा. मू.). ॥ २६ ॥ (बा. पू.) दुःखशंका का? ॥ (उ.) ॥ २७ ॥ लोककृत् (मू.) ॥ २८ ॥

१ श्वः उद्यां. २ सोडा. ३ मूर्खांनो. ४ मायेच्या मनुष्यरूपानें. ५ अनुकरण करितो.

आहे. भक्तांना भजन करण्याला आधार मिळावा, रावणाचा वध करावा, ॥ २८ ॥ व दशरथ राजाचे मनोरथ सिद्धीस न्यावे, अशा तीन उद्देशांनीं त्या प्रभूनें हें मनुष्यरूप घेतलें आहे.' इतकें भाषण करून ते महामुनि वामदेव विराम पावले. ॥ २९ ॥ हें भाषण श्रवण केल्याबरोबर त्या ब्राह्मणांना पूर्णपणें समजलें कीं, हा रामचंद्र साक्षात् भक्तांचें दुःख नाहींसें करणारा व्यापक परमेश्वर होय. आतां त्या सर्व लोकांच्या अंतःकरणांतील संशयरूपी ग्रंथि नाहींसा झाला, व ते रामचंद्राचेंच चिंतन करूं लागले. ॥ ३० ॥ जो मनुष्य सीतारामांच्या ह्या रहस्याचें नित्य चिंतन करितो, त्याला उत्तम तत्त्वज्ञान होतें व त्याची रामचंद्रावर दृढ भक्ति जडते. ॥ ३१ ॥

राज्ञश्चाभीष्टसिद्ध्यर्थं मानुषं वपुराश्रितः ॥ इत्युक्त्वा विररामाथ वामदेवो महामुनिः ॥ २९ ॥ श्रुत्वा ते ऽपि द्विजाः सर्वे रामं ज्ञात्वा हरिं विभुम् ॥ जहुर्हृत्संशयग्रन्थिं राममेवान्वचिंतयन् ॥ ३० ॥ य इदं चिंतयेन्नित्यं रहस्यं रामसीतयोः ॥ तस्य रामे दृढा भक्तिर्भवेद्विज्ञानपूर्विका ॥ ३१ ॥

(पू.).' ॥ (बा. उ.) वि[1]रराम. ॥ २९ ॥ ते सर्वे अपि द्विजाः श्रुत्वा, रामं हरिं विभुं ज्ञात्वा, ॥ हृत्संशयग्रन्थिं (बा. उ.). ॥ ३० ॥ यः रामसीतयोः (मू.) नित्यं चिन्तयेत्, ॥ (उ.) भक्तिः भवेत्. ॥ ३१ ॥

---

१ थांबला. २ हृदयांतल्या संशयाच्या गांठीला. ३ जहुः टाकिते झाले. ४ चांगलें ज्ञान आहे पूर्वी जीच्या, अशी.

कैकेयी वल्कलें देत्ये.

'जनहो ! तुह्मीं रामचंद्राचे प्रिय भक्त आहां; हें रहस्य गुप्त राखा.' इतकें बोलून वामदेव मुनि चालते झाले. त्या लोकांनाही 'राम परमेश्वर होय,' असें ज्ञान झालें. ॥ ३२ ॥ इकडे रामचंद्र धाकटा भाऊ (लक्ष्मण) आणि सीता ह्यांसह निष्प्रतिबंधपणें पित्याच्या मंदिरांत शिरला व कैकेयीजवळ जाऊन तिला असें ह्मणालाः- ॥ ३३ ॥ 'माते, तुझ्या मनांत आहे त्याप्रमाणें आह्मीं तिघेंजणें दंडकारण्यांत जाण्याविषयीं अंतःकरणाचा निश्चय करून येथें आलों आहों. आतां पित्यानें आम्हांला लवकर आज्ञा द्यावी.' ॥ ३४ ॥ राम असें बोलला असतां, कैकेयीनें एकदम उठून स्वतां, रामाला, लक्ष्मणाला व सीतेला वेगवेगळीं वल्कलें दिलीं.॥३५॥

रहस्यं[1] गोपनीयं[2] वो यूयं वै राघवप्रियाः ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ[3] विप्रस्ते ऽपि रामं परं विदुः[4] ॥ ३२ ॥ ततो रामः समाविश्य पितृगेहमवारितः[5] ॥ सानुजः सीतया गत्वा कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ आगताः स्मो वयं मातस्त्रयस्ते सम्मतं वनम् ॥ गन्तुं कृतधियः[6] शीघ्रमाज्ञापयतु नः पिता ॥ ३४ ॥ इत्युक्ता सहसोत्थाय चीराणि प्रददौ स्वयम् ॥ रामाय लक्ष्मणायाथ सीतायै च पृथक् पृथक् ॥ ३५ ॥

'वः (पू.).' ॥ विप्रः (उ.). ॥ ३२ ॥ (पू.) समाविश्य, ॥ (उ.) - ॥३३॥ 'मातः (मू.) आगताः स्मः; पिता नः शीघ्रं आज्ञापयतु.' ॥ ३४ ॥ (मू.) स्वयं प्रददौ. ॥ ३५ ॥

१ गुप्त गोष्ट. २ गुप्त ठेवण्याजोगें. ३ गेला. ४ जाणूं लागले. ५ प्रतिबंध नाहीं ज्याला, असा. ६ निश्चित झाली बुद्धि ज्यांची असे. ७ आहों. ८ आज्ञा करो. ९ देती झाली.

रामानें वस्त्रें सोडून टाकून तीं वन्य वल्कलें परिधान केलीं. लक्ष्मणानेंही तसें केलें. पण सीतेला वल्कल कसें नेसावयाचें तें माहीत नव्हतें, ॥ ३६ ॥ ह्मणून ती तें वल्कल हातीं घेऊन लज्जेनें रामाच्या मुखाकडे पाहूं लागली. रामानें तें वल्कल घेऊन वस्त्राऐवजीं सीतेला नेसाविलें. ॥ ३७ ॥ तें पाहिल्याबरोबर चोहोंकडे सर्व राजपत्न्या रडूं लागल्या. तें रडणें ऐकून वसिष्ठ मुनींना - वाईट वाटलें; - ते क्रोधानें कैकेयीची निर्भर्त्सना करीत ॥ ३८ ॥ तिला ह्मणाले :– ' दुष्टे, हें तुझें कृत्य फारच वाईट ! तूं एकट्या रामाला वनांत पाठ-

रामस्तु वस्त्राण्युत्सृज्य वैन्यचीराणि पर्यधात् ॥ लक्ष्मणोऽपि तथा चक्रे सीता तन्न विजानती ॥ ३६ ॥ हस्ते गृहीत्वा रामस्य लज्जया मुखमैक्षत ॥ रामो गृहीत्वा तच्चीरमंशुके पर्यवेष्टयत् ॥ ३७॥ तद्दृष्ट्वा रुरुदुः सर्वे राजदाराः समंततः ॥ वसिष्ठस्तु तदाकर्ण्य रुदितं भर्त्सयन् रुषा ॥ ३८ ॥ कैकेयीं प्राह दुर्वृत्ते राम एव त्वया वृतः ॥ वनवासाय दुष्टे त्वं सीतायै किं प्रयच्छसि ॥ ३९ ॥

(मू.). ॥३६॥ (बा. पू.) लज्जया ऐक्षत. ॥ रामः तत् चीरं (उ.). ॥३७॥ सर्वे राजदाराः (मू.) आकर्ण्य, रुषा भर्त्सयन् [सन्] ॥ ३८ ॥ (बा. पू.) त्वया रामः एव वनवासाय वृतः. दुष्टे ! त्वं (बा. उ.)? ॥ ३९ ॥

१ सोडून. २ अरण्यसंबंधीं वल्कलें. ३ नेसला. ४ पाहती झाली. ५ नेसविता झाला. ६ राजाच्या स्त्रिया. ७ रडूं लागल्या. ८ निंदा करणारा. ९ मागून घेतलेला. १० देतेस.

त्रिण्याबद्दल वर मागून घेतला आहेस, मग सीतेला वल्कलें कां ह्मणून देतेस ? ॥३९॥ आतां, ही महासाध्वी सीता भक्तीस्तव जर रामाच्या मागून जात आहे - तर तिला वल्कलें नेसायाला नकोत. - तिनें खुशाल दिव्य वस्त्रें नेसावीं, नित्य आंगावर सर्व अलंकार धारण करावे ॥ ४० ॥ व रामाला प्रतिदिनीं रमवीत असावें. - हिला सुखी पाहून - रामाचें वनवासांतील दुःख दूर होईल.' दशरथ राजाही सुमंत्राला ह्मणाला :– 'सुमंत्रा, रथ घेऊन ये. ॥ ४१ ॥ वनांत राहणारे मुनि - रामचंद्रादि तिघांना - प्रिय आहेत, तर ह्यांनीं रथांत बसून वनांत जावें.' दशरथ राजानें असें बोलून राम, सीता आणि लक्ष्मण ह्यांच्या मुखांकडे पाहिलें. ॥४२॥त्याबरोबर मूर्छा येऊन तो भूमीवर पडला व रडूं लागला. त्याच्या नेत्रांतून सारख्या अश्रुधारा चालल्या. रामाच्या

यदि रामं समन्वेति सीता भक्त्या पतिव्रता ॥ दिव्याम्बरधरा नित्यं सर्वाभरणभूषिता ॥ ४० ॥ रमयत्वनिशं[1] रामं वनदुःखनिवारिणी ॥ राजा दशरथो ऽप्याह सुमंत्रं रथमानय ॥ ४१ ॥ रथमारुह्य गच्छन्तु वनं वनचरप्रियाः[3] ॥ इत्युक्त्वा राममालोक्य सीतां चैव सलक्ष्मणम् ॥४२॥ दुःखान्निपतितो भूमौ रुरोदाश्रुपरिप्लुतः ॥ आरुरोह रथं सीता शीघ्रं रामस्य पश्यतः[4] ॥ ४३ ॥

पतिव्रता सीता भक्त्या यदि रामं समन्वेति, ॥ [तर्हि] (उ.) ॥ ४० ॥ (बा. पू.) रामं रमयतु[2]. ' ॥ (बा. उ.) आह – ' रथं आनय. ॥४१॥ (बा. पू.) वनं गच्छन्तु.' (उ.). रामं आलोक्य, ॥४२॥ भूमौ (बा. पू.) रुरोद. ॥ (बा. उ.) रथं आरुरोह[5]. ॥ ४३ ॥

१ सतत. २ रमवो. ३ वनांत राहणारे (ऋषि) प्रिय आहेत ज्यांना, असे. ४ पाहत असतां. ५ चढली.

समक्ष सीता लागलीच रथावर चढली. ॥ ४३ ॥ राम पित्याला प्रदक्षिणा घालून रथांत बसला. लक्ष्मणही दोन खड्ग, दोन धनुष्यें आणि दोन भाते ॥ ४४ ॥ इतकें साहित्य घेऊन रथावर चढला; त्यानें सारथ्याला - लागलेंच रथ हांकण्यास - सांगितलें. दशरथ राजा म्हणाला :– ‘ सुमंत्रा, थांबरे, थांब (जरा उभा रहा)! ’ ॥ ४५ ॥ परंतु रामानें चल चल (रथ चालव. थांबवूं नको.) ’ असें सांगितलें, म्हणून सुमंत्रानें रथ हांकलिला. राम दूर गेला असतां, राजा मूर्छा येऊन भूमीवर पडला. ॥ ४६ ॥ नगरांतील आबालवृद्ध जन व मोठेमोठे ब्राह्मण ‘ रामा ! थांब थांब (उभा रहा) ! ’ असा आक्रोश करीत रथामागून चालले. ॥ ४७ ॥ राजा पुष्कळ वेळ रडत होता. शेवटीं त्यानें आपल्या सेवकांना सांगितलें कीं, मला रामाची

रामः प्रदक्षिणं कृत्वा पितरं रथमारुहत् ॥ लक्ष्मणः खड्गयुगलं धनुस्तूणीयुगं तथा ॥ ४४ ॥ गृहीत्वा रथमारुह्य नोदयामास सारथिम् ॥ तिष्ठ तिष्ठ सुमंत्रेति राजा दशरथोऽब्रवीत् ॥ ४५॥ गच्छ गच्छेति रामेण नोदितोऽचोदयद्रथम् ॥ रामे दूरं गते राजा मूर्छितः प्रापतद्भुवि ॥ ४६ ॥ पौरास्तु बालवृद्धाश्च वृद्धा ब्राह्मणसत्तमाः ॥ तिष्ठ तिष्ठेति रामेति क्रोशन्तो रथमन्वयुः ॥ ४७ ॥ राजा रुदित्वा सुचिरं मां नयन्तु गृहं प्रति ॥

रामः पितरं (मू.) ॥ ४४ ॥ (बा. पू.) नोदयापास. ॥ सुमन्त्र, (बा. उ.) ॥ ४५॥ (बा. पू.) अचोदयत्. ॥ (बा. उ.) प्रापतत् ! ॥४६॥ (मू.). ॥४७॥ राजा सुचिरं (बा. मू.) गृहं प्रति नयन्तु’

१ दोन धनुष्यांना व दोन भात्यांना. २ प्रेरिता झाला. ३ पडला. ४ ब्राह्मणांत श्रेष्ठ. ५ आक्रोश करणारे. ६ मागून गेले.

पुत्रवियोगानें पित्याची अवस्था.

माता जी कौसल्या तिच्या मंदिरीं घेऊन चला; ॥ ४८ ॥ तेथें मीं कांहीं वेळ तरी वांचेन; रामाची माझी ताडातोड केली, आतां ह्या दुःखामुळें मी पुढें फार दिवस जगणार नाहीं. ॥ ४९ ॥ पुढें कौसल्येच्या मंदिरीं गेल्यावरही राजा पुन्हा मूर्छा येऊन पडला, बऱ्याच वेळानें शुद्धीवर आला तरी पण स्तब्धच बसला होता (कांहीं बोलेच ना) ! ॥ ५० ॥ इकडे राम तमसानदीच्या तीरीं जाऊन तेथें सुखानें राहिला. त्या प्रभूनें कांहीं भक्षण न करितां केवल उदक प्राशन करून एका वृक्षाखालीं सीतेसह शयन केलें. लक्ष्मणाला, - ' वडील बंधु पित्याप्रमाणें होय, आपण त्याची सेवा केली पाहिजे, ' हा धर्म विदित होता; व तो ह्या धर्माप्रमाणें

कौसल्याया राममातुरित्याह परिचारकान्[1] ॥ ४८॥ किञ्चित्कालं भवेत्तत्र जीवनं दुःखितस्य मे ॥ अत ऊर्ध्वं न जीवामि चिरं रामं विना कृतः ॥ ४९ ॥ ततो गृहं प्रविश्यैव कौसल्यायाः पपात ह ॥ मूर्छितश्च चिराद्बुद्ध्वा[2] तूष्णीमेवावतस्थिवान्[3] ॥ ५० ॥ रामस्तु तमसातीरं[4] गत्वा तत्रावसत्सुखी ॥ जलं प्राश्य निराहारो वृक्षमूले ऽस्वपद्विभुः[5] ॥ ५१ ॥ सीतया सह धर्मात्मा धनुष्पाणिस्तु लक्ष्मणः ॥ पालयामास धर्मज्ञः सुमन्त्रेण समन्वितः ॥ ५२ ॥

इति परिचारकान् आह.॥४८॥तत्र (बा. पू.) तत्र(बा. पू.)जीवनं भवेत्. ॥(बा. उ.) चिरं न जीवामि. ॥४९॥ ततः कौसल्यायाः (मू. प्र.).॥५०॥विभुः (बा. ५१ मू.) सीतया सह अस्वपत्. (बा. ५२ मू.) पालयामास. ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

१ सेवकांना. २ सावध होऊन. ३ बसलेला. ४ तमसानदीच्या तीराला. ५ निजला.

नित्य वागत असे. सुमंत्रासह त्यानें हातांत धनुष्य घेऊन - रात्रभर जागत राहून सीतारामांचें - रक्षण केलें.॥९१॥ ॥९२॥सर्व नागरिक जन तेथें येऊन रामाच्या जवळ राहिले. - त्यांनीं विचार ठरविला होता कीं, - आपल्या-च्यानें रामाला नगरांत परत नेववलें नाहीं, तर आपण - त्याच्या बरोबर - अरण्यांतच जाऊं.॥९३॥हा त्यांचा निश्चय समजला, तेव्हां रामाला परम आश्चर्य वाटलें. - त्यानें मनांत विचार आरंभिला कीं, - आपल्याला तर कांहीं आतां नगरांत परत जावयाचें नाहींच, पण - ह्यांना आपल्याबरोबर विनाकारण - क्लेश भोगीत राहावें लागेल; - तेव्हां येथें युक्ति काय योजावी. - शेवटीं एक निश्चय ठरवून तो सुमंत्राला ह्मणाला :– 'सुमंत्रा, रथ घेऊन ये. आतांच जाऊं चला.' ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ अशी आज्ञा मिळाल्याबरोबर सुमंत्रानेंही रथाला घोडे जोडले. आणि राम, सीता व लक्ष्मण रथांत बसून - कोणालाही न कळवितां - सत्वर निघून गेले. ॥ ९६ ॥

पौराः सर्वे समागत्य स्थितास्तस्याविदूरतः ॥ शक्ता[1] रामं पुरं नेतुं नोचेद्गच्छा-महे[2] वनम् ॥ ५३ ॥ इति निश्चयमाज्ञाय तेषां रामोऽतिविस्मितः ॥ नाहं ग-च्छामि नगरमेते वै क्लेशभागिनः[3] ॥ ५४ ॥ भविष्यन्तीति निश्चित्य सुमंत्रमिदम-ब्रवीत् ॥ इदानीमेव गच्छामः[4] सुमंत्र रथमानय ॥ ५५ ॥ इत्याज्ञप्तः सुमन्त्रो ऽपि रथं वाहैर्[5]योजयत् ॥ आरुह्य रामः सीता च लक्ष्मणोऽपि ययुर्द्रुतम्॥५६॥

(बा. पू.) स्थिताः, रामं पुरं नेतुं (बा. उ.) गच्छामहे. ॥ ५३ ॥ तेषां (बा. पू.). ॥ अहं नगरं न गच्छामि, (बा. उ.) ॥ ५४ ॥ (मू.). ॥ ५५ ॥ (बा. मू.) ययुः. ॥ ५६ ॥

१ समर्थ. २ जाऊं. ३ दुःख भोगणारे. ४ जातों. ५ घोड्यांनीं.

ते शृंगवेरज-
वळ आले.

- प्रथम ते लोकांना फसविण्यासाठीं - अयोध्येच्या समोर (रस्त्याला) थोडेंसें जाऊन, तेथून दूर अरण्यांत चाललें. इकडे ते नागरिक जन सकाळीं उठून रामाला - शोधूं लागले; तो - दिसेना तेव्हां त्यांना फार दुःख झालें. ॥ ५७ ॥ ते रामाच्या रथाची धांव लागली होती तो मार्ग पाहत पाहत नगरांत आले व तेथें प्रतिदिनीं अंतःकरणांत सीतेसह रामचंद्राचें चिंतन करीत राहिले. ॥५८॥ सुमंत्रानें आदरपूर्वक रथ सत्वर चालविला. सीतेसह रामचंद्र मनोहर प्रदेशांकडे पाहत पाहत ॥ ५९ ॥ गंगेच्या तीरीं गेला. - तेथें शृंगवेर पुराजवळ रामानें गंगानदीचें दर्शन घेतलें व वंदन करून स्नान केलें. ह्या वेळीं त्याच्या मनाला आनंद वाटला. ॥ ६० ॥ पुढें तो रघुवीर रामचंद्र एका शिंशपा वृक्षाच्या खालीं बसला. इकडे गुहाला (शृंगवेर पुरींतील भिल्लांच्या

अयोध्याभिमुखं[1] गत्वा किञ्चिद्दूरं ततो ययुः ॥ ते ऽपि राममदृष्ट्वैव प्रातरुत्थाय दुःखिताः ॥ ५७ ॥ रथनेमिगतं[2] मार्गं पश्यन्तस्ते पुरं ययुः ॥ हृदि रामं ससीतं ते ध्यायन्तस्तस्थुरन्वहम् ॥ ५८ ॥ सुमन्त्रो ऽपि रथं शीघ्रं नोदयामास सादरम् ॥ स्फीतान् जनपदान्पश्यन् रामः सीतासमन्वितः ॥ ५९ ॥ गंगातीरं समागच्छच्छृंगवेरा[3]विदूरतः ॥ गंगां दृष्ट्वा नमस्कृत्य स्नात्वा सानंदमानसः ॥ ॥ ६० ॥ शिंशपावृक्षमूले स निषसाद रघूत्तमः ॥

(मू.) ॥५७॥ (पू.). ॥ ते ससीतं रामं अन्वहं (बा. उ.) तस्थुः. ॥ ५८ ॥ (बा. पू.) नोदयामास. ॥ (बा. उ.) ॥ ५९ ॥ (बा. मू.) स्नात्वा, ॥ ६० ॥ सः रघूत्तमः (पू.) ॥

१ अयोध्येच्या समोर. २ रथाच्या धांवा गेल्या आहेत ज्यावरून, अशा. ३ शृंगवेर पुराजवळ.

राजाला) लोकांकडून, रामचंद्र आला आहे, ही मोठ्या आनंदाची वार्ता कळली. ॥ ६१ ॥ तेव्हां तो भक्तिपूर्वक आपल्या मित्राला व धन्याला (रामाला) भेटण्यासाठीं आनंदानें फळें, मध, फुलें वगैरे घेऊन लगबगीनें आला. ॥ ६२ ॥ त्यानें रामापुढें तें उपायन (नजराणा) ठेवून भूमीवर लोटांगण घातलें. रामचंद्रानें गुहाला उठवून सत्वर घट्ट आलिंगन दिलें. ॥ ६३ ॥ पुढें रामानें कुशल प्रश्न विचारिले असतां, गुह हात जोडून ह्मणाला :– 'रामा, तूं सर्व जगाला पवित्र करणारा आहेस. माझा जन्म - नीच अशा - निषाद (भिल्लांच्या) कुलांत झाला खरा; पण आज मी धन्य झालों. ॥ ६४ ॥ रघुवीरा, तुझ्या शरीराचा स्पर्श होतांच मला पराकाष्ठेचा आनंद झाला. हे रघुकुलोत्तमा, तुझ्या सेवकाचें हें नैषाद (भिल्लांचें) राज्य ॥ ६५ ॥

ततो गुहो जनैः श्रुत्वा रामागम[1]महोत्सवम् ॥ ६१ ॥ सखायं स्वामिनं द्रष्टुं हर्षात्तूर्णं समापतत् ॥ फलानि मधुपुष्पादि गृहीत्वा भक्तिसंयुतः ॥ ६२ ॥ रामस्याग्रे विनिक्षिप्य[2] दण्डवत्प्रापतद्भुवि ॥ गुहमुत्थाप्य तं तूर्णं राघवः परिषस्वजे[3] ॥ ६३ ॥ संपृष्टकुशलो[4] रामं गुहः प्रांजलिरब्रवीत् ॥ धन्योऽहमद्य मे जन्म नैषादं लोकपावन ॥ ६४ ॥ बभूव परमानन्दः स्पृष्ट्वा तेऽङ्गं रघूत्तम ॥ नैषादराज्यमेतत्ते किंकरस्य रघूत्तम ॥ ६५ ॥

(मू.) श्रुत्वा, ॥६१॥ (मू). ॥६२॥ (बा. पू.) प्रापतत्. ॥ राघवः तं (बा. उ.). ॥ ६३ ॥ गुहः (मू.) ॥६४॥रघूत्तम, ते अंगं स्पृष्ट्वा, परमानन्दः बभूव.॥रघूत्तम, ते किंकरस्य एतत् नैषादं राज्यं ॥६५ ॥

---

१ रामाच्या येण्याच्या महोत्सवाला. २ ठेवून. ३ आलिंगिता झाला. ४ विचारिलें कुशल ज्याला, असा.

'हें राज्य तुझें.'
'होय माझेंच.'

तुझ्या स्वाधीन आहे. रघुकुलोद्धारका, येथें राहून तूं आमचें पालन कर. चल; आपण नगरांत जाऊं. माझें गृह पवित्र कर. ॥ ६६ ॥ हे देवाधिदेवा षड्गुणैश्वर्यसंपन्ना रामा, मी तुजसाठीं फळें मुळें मिळविलीं आहेत, तीं ग्रहण करण्याची कृपा कर. मी तुझा दास आहें.' ॥ ६७ ॥ रामचंद्र संतुष्ट होऊन त्याला म्हणालाः— 'मित्रा, माझें वचन श्रवण कर. मी चवदा वर्षें घरांत किंवा गांवांत प्रवेश करणार नाहीं, ॥ ६८ ॥ तसच फळें मुळें वगैरे कांहीं दुसऱ्यानें दिलेलें खाणार नाहीं. हें तुझें राज्य सगळें माझेंच आहे, - असें मी समजतों; - कारण, तूं माझा अत्यंत प्रिय मित्र आहेस.' ॥ ६९ ॥

त्वदधीनं वसन्नत्र पालयास्मान् रघूद्वह ॥ आगच्छ यामो नगरं पावनं कुरु मे गृहम् ॥ ६६ ॥ गृहाण फलमूलानि त्वदर्थं सञ्चितानि मे ॥ अनुगृह्णीष्व भगवन् दासस्ते ऽहं सुरोत्तम ॥ ६७ ॥ रामस्तमाह सुप्रीतो वचनं शृणु मे सखे ॥ न वेक्ष्यामि गृहं ग्रामं नव वर्षाणि पंच च ॥ ६८ ॥ दत्तमन्येन नो भुञ्जे फलमूलादि किंचन ॥ राज्यं ममैतत्ते सर्वं त्वं सखा मे ऽतिवल्लभः॥६९॥

त्वदधीनं; रघूद्वह, अत्र वसन् अस्मान् पालय. आगच्छ. नगरं यामः. मे गृहं पावनं कुरु. ॥ ६६ ॥ (बा. पू.) फलमूलानि गृहाण. ॥ (उ.).' ॥ ६७ ॥ सुप्रीतः (बा. मू.) न वेक्ष्यामि. ॥ ६८ ॥ अन्येन (बा. पू.) नो भुञ्जे ॥ एतत् सर्वं ते (बा. उ.) सखा. ॥ ६९ ॥

१ मिळविलेलीं. २ कृपा कर.

पुढें रामचंद्रानें - गुहाकडून - वटक्षीर (वडाचा चीक) आणविलें व आदरपूर्वक, लक्ष्मणासह स्वतांच्या जटांचा मुकुट बांधिला. ॥ ७० ॥ लक्ष्मणानें तेथें दर्भ, पानें इत्यादिकांची शय्या सिद्ध केली; व सीतेसहवर्तमान रामचंद्र केवल उदक प्राशन करून त्या शय्येवर ॥ ७१ ॥ बसला. तो त्याठिकाणीं, जसा पूर्वी अयोध्या नगरीमध्यें राजवाड्याच्या गच्चीवर शृंगारलेल्या मंचकीं शयन करीत असे, त्याप्रमाणें सीतेसह - सुखानें - निजला. ॥ ७२ ॥ तेथें जवळच, लक्ष्मण आपल्याजवळ बाण, भाता आणि धनुष्य घेऊन व धनुष्य हातांत सिद्ध ठेवून, - सीतारामांला त्रास देण्यासाठीं कोणी जीव जंतु येतात कीं काय, असें - चोहोंकडे पाहत त्यांचें रक्षण करीत राहिला. त्याच्या बरोबर गुहही धनुष्य सज्ज करून तयार होता. ॥७३ ॥ इति पञ्चमः सर्गः॥

वटक्षीरं समानाय्य[1] जटामुकुटमादरात् ॥ बबन्ध लक्ष्मणेनाथ सहितो रघुनन्दनः ॥ ७० ॥ जलमात्रं तु संप्राश्य सीतया सह राघवः ॥ आस्तृतं[2] कुशपर्णाद्यैः शयनं लक्ष्मणेन हि ॥ ७१ ॥ उवास तत्र नगरप्रासादाग्रे यथा पुरा ॥ सुष्वाप[3] तत्र वैदेह्या पर्यंक इव संस्कृते ॥ ७२ ॥ ततोऽविदूरे परिगृह्य चापं सबाणतूणीरधनुः स लक्ष्मणः ॥ ररक्ष रामं परितो विपश्यन् गुहेन सार्धं सशरासनेन ॥ ७३ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे अयोध्याकाण्डे पंचमः सर्गः ॥ ५॥

लक्ष्मणेन सहितः रघुनन्दनः (मू.) ॥७०॥ राघवः सीतया सह (मू.) आस्तृतं शयनं॥७१॥ (पू.) उवास.॥ (उ.) सुष्वाप. ॥७२ ॥ सः लक्ष्मणः (मू.) गुहेन सार्धं रामं ररक्ष.॥७३॥इति पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥

१ आणवून. २ पसरलेल्या. ३ निजला.

'सुखदुःख दे-
णार कोण ?'

रामाला निद्रा लागली असें पाहिल्यावर गुहाच्या नेत्रांतून सारख्या अश्रुधारा वाहूं लागल्या. तो नम्रपणें लक्ष्मणाला ह्मणाला :– 'भाऊ ! तूं रामचंद्राकडे पाहत आहेसच. ॥ १ ॥ जो पुरुष उत्तम मंदिरांत सुवर्णमंचकीं मृदु शय्येवर शयन करीत असे, तोच आज सीतेसह दर्भांच्या आणि पर्णसमूहाच्या अंथरुणावर निजला आहे ! ॥ २ ॥ दैवानें कैकेयीला रामाच्या दुःखाला कारणभूत केलें; ह्मणूनच कैकेयीनें मंथरेच्या बुद्धीला लागून हें पाप आचरिलें !' ॥ ३ ॥ तें ऐकून लक्ष्मण ह्मणाला :– 'मित्रा, माझें वचन श्रवण कर.

सुप्तं रामं समालोक्य गुहः सोऽश्रुपरिप्लुतः ॥ लक्ष्मणं प्राह विनयाद्भ्रातः पश्यसि राघवम् ॥ १ ॥ शयानं कुशपत्रौघसंस्तरे सीतया सह ॥ यः शेते स्वर्णपर्यंके स्वास्तीर्णे भवनोत्तमे ॥ २ ॥ कैकेयी रामदुःखस्य कारणं विधिना कृता ॥ मन्थराबुद्धिमास्थाय कैकेयी पापमाचरत् ॥ ३ ॥ तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणः प्राह सखे शृणु वचो मम ॥ कः कस्य हेतुर्दुःखस्य कश्च हेतुः सुखस्य वा ॥ ४ ॥

सः गुहः रामं सुप्तं समालोक्य, अश्रुपरिप्लुतः [सन्] विनयात् लक्ष्मणं प्राह–'भ्रातः, यः भवनोत्तमे[1] स्वास्तीर्णे[2] स्वर्णपर्यंके[3] शेते[4], [तं] सीतया सह कुशपत्रौघसंस्तरे[5] शयानं[6] राघवं पश्यसि ! ॥ १ ॥ २ ॥ विधिना (मू.). ' ॥ ३ ॥ (पू.) वचः शृणु – ॥ ' (बा. पू.) हेतुः, कः सुखस्य वा हेतुः ? ॥ ४ ॥

१ उत्तम मंदिरांत. २ ज्यावर चांगलें अंथरूण आहे, अशा. ३ सुवर्णाच्या पलंगावर. ४ निजतो. ५ दर्भ, पानांच्या राशी, ह्यांच्या शय्येवर. ६ निजणाऱ्या. ७ आश्रय करून.

अरे, कोणत्याही प्राण्याला दुःख किंवा सुख देण्याला कारण दुसरा आहे कोण ? ॥ ४ ॥ सुख किंवा दुःख प्राप्त होण्याला कारण प्राण्याचें पूर्वार्जित कर्म होय, दुसरें कांहीं नाहीं. ॥ ५ ॥ सुख किंवा दुःख देणारा दुसरा कोणी नाहीं. अमका अमका मला सुख अथवा दुःख देतो असें समजणें, ही दुर्बुद्धि होय. मी - सुखासाठीं उद्योग - करितों, हा अभिमानतरी व्यर्थ आहे; कारण, सर्व लोक स्वतांच्या कर्मरूपी सूत्रानें बांधले गेले आहेत; - ते स्वतंत्र मुळींच नाहींत. ईश्वर कर्माचें सूत्र चाळवील त्याप्रमाणें प्राण्यांना सुख किंवा दुःख क्रमाक्रमानें प्राप्त होतें. - ॥ ६ ॥ हितकर्ता, मित्र, शत्रु, उदासीन, द्वेषी (हाडवैरी), मध्यस्थ, बांधव ह्या सर्वांनीं स्वतांच कर्म आचरण करून ठेविलें असतें; ह्मणून ते तसतसे ठिकठिकाणीं दिसून येतात. ॥ ७ ॥ मनुष्य स्वकर्माच्या पूर्णपणें स्वाधीन आहे. ह्मणून त्यानें, सुख किंवा दुःख जें जें कांहीं जसजसें प्राप्त हो-

स्वपूर्वार्जितकर्मैव[1] कारणं सुखदुःखयोः ॥५॥ सुखस्य दुःखस्य न को ऽपि दाता परो ददातीति कुबुद्धिरेषा ॥ अहं करोमीति वृथा ऽभिमानः स्वकर्मसूत्रग्रथितो[2] हि लोकः ॥ ६ ॥ सुहृन्मित्रार्युदासीनद्वेष्यमध्यस्थबान्धवाः ॥ स्वयमेवाचरन्कर्म तथा तत्र विभाव्यते[3] ॥ ७ ॥ सुखं वा यदि वा दुःखं स्वकर्मवशगो नरः ॥ यद्यद्यथागतं[5] तत्तद्भुक्त्वा स्वस्थमना भवेत् ॥ ८ ॥

(मू.) कारणम्.॥५॥(मू.) हि लोकः स्वकर्मसूत्रग्रथितः ॥६॥७॥[4]स्वकर्मवशगः नरः यत् यत् (मू.).॥८॥

१ आपलें पूर्वजन्मीं संपादिलेलें कर्मच. २ स्वतांच्या कर्मरूपी सूत्रांत बांधला गेलेला. ३ समजून येतो. ४ आपल्या कर्माच्या स्वाधीन असणारा. ५ जसजसें येईल तसतसें.

ईल, तें तें तसतसें भोगून आपलें अंतःकरण स्वस्थ ठेवावें. ॥ ८ ॥ गुहा, मला भोगप्राप्तीची तशीच भोगांच्या त्यागाची इच्छा नाहीं. ते मिळोत अथवा न मिळोत, कांहीं होवो. मी भोगांच्या कधींही स्वाधीन होणार नाहीं. - आणि माझ्यासारखीच स्थिति रामाची आहे; ह्मणून आह्माला, कोणताही प्रसंग आला तरी, दुःख वाटत नाहीं. - ॥ ९ ॥ ज्या देशांत, ज्या वेळीं, ज्या कारणामुळें, ज्या कोणी, जें जें कांहीं शुभ किंवा अशुभ कर्म केलें असेल, त्याचें फल - तसतशा रीतींनीं - त्याला भोगावें लागतें; तें कधीं चुकायाचें नाहीं. ॥ १० ॥ ह्मणून, शुभ किंवा अशुभ कसेंही फल प्राप्त झालें तरी हर्ष किंवा शोक करण्याचें कांहीं कारण नाहीं. ब्रह्मदेवानें जें कांहीं ठरवून ठेविलें असेल, तें देवांना दैत्यांना कोणालाही चुकवितां येणार नाहीं. ॥ ११ ॥ मनुष्याचा सुखदुःखांशीं संबंध नेहमीं येतो; कारण, हें शरीर मुळीं पुण्य

न मे भोगागमे[1] वांछा न मे भोगविवर्जने[2] ॥ आगच्छत्वथ मा ऽऽगच्छत्व भोगवशगो[3] भवे ॥९॥ यस्मिन् देशे च काले च यस्माद्वा येन केन वा ॥ कृतं शुभाशुभं कर्म भोज्यं तत्तत्र नान्यथा ॥१०॥ अलं हर्षविषादाभ्यां शुभाशुभफलोदये ॥ विधात्रा विहितं[10] यद्यत्तदलंघ्यं सुरासुरैः ॥ ११ ॥ सर्वदा सुखदुःखाभ्यां नरः

(बा. मू.) अ भवे. ॥ ९ ॥ (मू.). ॥ १० ॥ शुभाशुभफलोदये हर्षविषादाभ्यां अलम्. यत् यत् (मू.) अलंघ्यम्. ॥ ११ ॥ नरः (बा. मू.) शरीरं उत्पन्नम्. ॥ १२ ॥

---

१ भोगांच्या प्राप्तीविषयीं. २ भोगांच्या त्यागाविषयीं. ३ भोगांच्या स्वाधीन राहणारा. ४ अ नाहीं. ५ होणार. ६ बऱ्या किंवा वाईट फलाची प्राप्ति झाली असतां. ७ आनंद किंवा खेद मानण्यानें. ८ पुरे. ९ ब्रह्मदेवानें. १० ठरविलेलें. ११ उल्लंघन करितां येण्याजोगें नव्हे.

आणि पाप ह्यांच्या संयोगानें उत्पन्न झालें असल्यामुळें ह्याला सुखदुःखें चिकटलेलींच आहेत. ॥ १२ ॥ दिवसाच्या मागून रात्र आणि रात्रीच्या मागून दिवस हा क्रम जसा कधीं चुकत नाहीं, त्याप्रमाणें सुखामागून दुःख आणि दुःखाच्या मागून सुख ही परंपरा प्राण्यांना कधीं उल्लंघितां येत नाहीं. ॥ १३ ॥ पाणी आणि पंक (चिखल) हीं जशीं एकमेकांत मिळालेलीं आहेत (चिखलाच्या गोळ्यांतून, पाणी वेगळें आणि चिखल-कोरडी माती नव्हे-वेगळा, असें दाखवितां नाहीं) त्याप्रमाणेंच सुखामध्यें दुःख राहिलेलें आहे व दुःखामध्यें सुख गुरफाटलेलें आहे; एकंदरींत हीं दोन्ही एकमेकांत मिसळलेलीं आहेत, असें ह्मणतात. ॥ १४ ॥ ह्मणून विद्वान् लोक, इष्ट किंवा अनिष्ट कसेही प्रसंग आले तरी धैर्य धरून असतात. ते हा सर्व मायेचा खेळ आहे असें समजतात. ह्मणूनच त्यांना सुखप्रसंगीं आनंद वाटत नाहीं, तसाच दुःखाच्या वेळीं

प्रत्यवरुद्ध्यते[1] ॥ शरीरं पुण्यपापाभ्यामुत्पन्नं सुखदुःखवत् ॥ १२ ॥ सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ॥ द्वयमेतद्धि जन्तूनामलंघ्यं दिनरात्रिवत् ॥ १३ ॥ सुखमध्ये स्थितं दुःखं दुःखमध्ये स्थितं सुखम् ॥ द्वयमन्योन्यसंयुक्तं प्रोच्यते[2] जलपंकवत् ॥१४॥ तस्माद्धैर्येण विद्वांस इष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ न हृष्यन्ति न मुह्यन्ति सर्वं मायेति भावनात् ॥ १५ ॥

(मू.) अलंघ्यम्. ॥१३॥ (मू.) अन्योन्यसंयुक्तं प्रोच्यते. ॥१४॥ (मू.)न हृष्यन्ति, न मुह्यन्ति.' ॥१५॥

१ संबद्ध असतो. २ पाणी व चिखल ह्यांच्याप्रमाणें. ३ एकमेकांशीं चिकटलेलें. ४ अनुकूल किंवा प्रतिकूल प्रसंग आले असतां. ५ विचारामुळें. ६ आनंद पावतात. ७ मोह पावतात.

'नौकेंत बसावें.'

मोहही पडत नाहीं.' ॥ १५ ॥ गुह आणि लक्ष्मण ह्या दोघांचा असा संवाद चालला होता, इतक्यांत आकाश स्वच्छ दिसूं लागलें (उजाडलें). रामानें स्वस्थ अंतःकरणेंकरून उदकस्पर्श केला (प्रातःकाळचे सर्व विधि आटोपले), ॥१६॥ व गुहाला ह्मटलें :– 'मित्रा, मजकरितां लवकर एक सुदृढ नौका घेऊन ये.' रामाचें भाषण ऐकिल्यावर, तो निषादांचा राजा गुह ॥ १७ ॥ स्वतांच एक दृढ सुलक्षणसंपन्न (चांगली चालणारी) नौका घेऊन आला - व ह्मणाला :- 'प्रभो, आपण सीतेला व लक्ष्मणाला बरोबर घेऊन ह्या नौकेवर आरोहण करावें. ॥ १८ ॥ मी स्वतांच ज्ञातींना बरोबर घेऊन सावधपणें ही नौका चालवून - पैल तीरीं - नेतों.' रामानें 'बरें आहे' असें ह्मणून त्या शुभलक्षणा सीतेला वर चढविलें; ॥ १९ ॥

गुहलक्ष्मणयोरेवं भाषतोर्विमलं नभः॥बभूव रामः सलिलं स्पृष्ट्वा प्रातः समाहितः ॥ १६ ॥ उवाच शीघ्रं सुदृढां नावमानय मे सखे ॥ श्रुत्वा रामस्य वचनं निषादाधिपतिर्गुहः ॥ १७ ॥ स्वयमेव दृढां नावमानिनाय सुलक्षणाम् ॥ स्वामिन्नारुह्यतां नौका सीतया लक्ष्मणेन च ॥ १८ ॥ वाहये ज्ञातिभिः सार्धमहमेव समाहितः ॥ तथेति राघवः सीतामारोप्य शुभलक्षणाम् ॥ १९ ॥

(मू.)॥१६॥उवाच–'सखे, मे (पू.)'॥(बा. उ.) रामस्य वचनं श्रुत्वा,॥१७॥स्वयं एव सुलक्षणां (पू.)॥ '(बा. उ.) नौका आरुह्यताम्.॥१८॥अहं एव (बा. पू.) वाहये.॥राघवः (उ.) सीतां आरोप्य,॥१९॥

१ भिल्लांचा राजा. २ वाहून नेतों. ३ चढवून.

व तो भगवान् गुहाच्या हातांच्या आश्रयानें स्वतां नौकेवर चढला. लक्ष्मणही आगोदर आयुधें वगैरे चढवून मग आपण चढला. ॥ २० ॥ ज्ञातींसहवर्तमान स्वतां गुहानें, तीं तिघें आंत बसलीं असतां, नौका चालू केली. गंगेच्या मध्यभागीं आल्यावर जानकीनें गंगेची प्रार्थना केली :– ॥ २१ ॥ 'देवि गंगे, तुला नमस्कार असो. मी राम व लक्ष्मण ह्यांसह वनवासाहून परत आल्यें म्हणजे आदरपूर्वक मद्य, मांस, उपहार, नानाप्रकारांचे बलि, ह्यांच्या योगानें तुझी पूजा करीन.' असें भाषण केल्यावर सीता व राम हळूहळू नदी उतरून पैलतीरीं पोंचले. ॥ २२ ॥ २३ ॥

गुहस्य हस्तावालंब्य[2] स्वयं चारुहदच्युतः[1] ॥ आयुधादीन् समारोप्य लक्ष्मणोऽप्यारुरोह च ॥२०॥ गुहस्तान्वाहयामास ज्ञातिभिः सहितः स्वयम् ॥ गंगा-मध्ये गता गंगां प्रार्थयामास जानकी ॥ २१ ॥ देवि गंगे नमस्तुभ्यं निवृत्ता[3] वनवासतः ॥ रामेण सहिता ऽहं त्वां लक्ष्मणेन च पूजये ॥ २२ ॥ सुरामांसोपहारैश्च नानाबलिभिरादृता[4] ॥ इत्युक्त्वा पैरकूलं[5] तौ शनैरुत्तीर्य[6] जग्मतुः[7] ॥२३॥

अच्युतः (बा. मू.). ॥२०॥ (पू.) तान् वाहयामास. ॥ जानकी (उ.) – ॥ २१ ॥ '(बा. मू.) [सह] निवृत्ता अहं आदृता [सती] (बा. २३ पू.) त्वां पूजये. तौ (२३ उ.). ॥ २२ ॥ २३ ॥

१ स्वतांच्या आनंदस्वरूपापासून भ्रंश न पावणारा ईश्वर. २ आश्रय करून. ३ परतून आलेली. ४ भक्तियुक्त, अशी. ५ दुसऱ्या तीराला. ६ उतरून. ७ गेले.

गुह परत गेला.

गुहही रामाला ह्मणाला :– 'हे राजाधिराजा, मी तुजबरोबर येतों. मला अनुज्ञा दे. नाहीं तर मी प्राणत्याग करीन.' ॥ २४ ॥ निषादपुत्राचें (गुहाचें) हें भाषण ऐकिल्यावर श्रीराम त्याला ह्मणाला :– 'गुहा, मी चवदा वर्षें दंडकारण्यांत राहून पुन्हां ॥ २५ ॥ परत येईन. हें वचन सत्य - मान. - रामाचें भाषण कधींही असत्य नसतें.' असें बोलून रामचंद्रानें त्या भक्ताला पोटाशीं धरिलें व पुनः पुनः आश्वासन दिलें. ॥ २६॥ पुढें रामानें गुहाला परत पाठविलें. तोही मोठ्या संकटानें घरीं गेला. इकडे, ह्या तिघांनीं एक पवित्र मृग मारिला, त्याच्या मांसाचा पाक केला व होम करून, ॥ २७ ॥

गुहो ऽपि राघवं प्राह गमिष्यामि त्वया सह ॥ अनुज्ञां देहि राजेंद्र नोचेत्प्राणांस्त्यजाम्यहम् ॥ २४ ॥ श्रुत्वा नैषादिवचनं[1] श्रीरामस्तमथाब्रवीत् ॥ चतुर्दश समाः स्थित्वा दण्डके पुनरप्यहम् ॥२५॥ आयास्ये[2]ऽभ्युदितं[3] सत्यं नासत्यं रामभाषितम् ॥ इत्युक्त्वाऽऽलिंग्य तं भक्तं समाश्वास्य पुनः पुनः ॥ २६ ॥ निवर्तयामास[4] गुहं सो ऽपि कृच्छ्रा[5]द्ययौ गृहम् ॥ तत्र मेध्यं[6] मृगं हत्वा[7] पक्त्वा[8] हुत्वा च ते त्रयः ॥ २७ ॥

(बा. पू.) गमिष्यामि. ॥ राजेन्द्र, (उ.) प्राणान् त्यजामि.॥२४॥श्रीरामः नैषादिवचनं (बा. पू.)– ॥ अहं(उ.) स्थित्वा, पुनः अपि ॥२५॥(मू.)आलिंग्य, समाश्वास्य,॥२६॥गुहं(पू.)ययौ. ते त्रयः(उ.),२७

१ निषाद (भिल्ल) कुळांत उत्पन्न झालेल्या गुहाच्या भाषणाला. २ आयास्यामि येईन. ३ उदितम् ह्मटलेलें. ४ परतविता झाला. ५ संकटानें. ६ पवित्र अशा. ७ मारून. ८ शिजवून.

भोजन केलें. पुढें सीतारामांनीं वृक्षांच्या पल्लवांवर शयन केलें. अशा रीतीनें त्यांनीं ती रात्र सुखानें घालवि-
ली. पुढें रामचंद्र सीतेला आणि लक्ष्मणाला बरोबर घेऊन ॥ २८ ॥ भरद्वाज मुनींच्या आश्रमीं जाऊन बा-
हेर उभा राहिला. तेथें एक बटु दृष्टीस पडला असतां रामानें त्याला ह्मटलें :– 'बटो, ॥ २९ ॥ दशरथाचा
पुत्र राम सीता आणि लक्ष्मण ह्यांसहवर्तमान बाहेर वनप्रदेशीं - आला - आहे, असें मुनींजवळ - जाऊन -
सांग.' ॥ ३० ॥ तें ऐकतांच त्या मुनिकुमारानें तत्काल जाऊन मुनींच्या पायां पडून - त्यांना सांगितलें :-
'महाराज, रामचंद्र येऊन वनाबाहेर उभा आहे ! ॥३१॥ बरोबर त्याची पत्नी आणि धाकटा भाऊही आहे.

भुक्त्वा वृक्षदले सुप्त्वा सुखमासत तां निशाम् ॥ ततो रामस्तु वैदेह्या लक्ष्म-
णेन समन्वितः ॥ २८ ॥ भरद्वाजाश्रमपदं गत्वा बहिरुपस्थितः ॥ तत्रैकं
बटुकं दृष्ट्वा रामः प्राह च हे बटो ॥ २९ ॥ रामो दशरथिः सीतालक्ष्मणाभ्यां
समन्वितः ॥ आस्ते बहिर्वनस्येति ह्युच्यतां मुनिसन्निधौ ॥ ३० ॥ तच्छ्रुत्वा
सहसा गत्वा पादयोः पतितो मुनेः ॥ स्वामिन् रामः समागत्य वनाद्बहिरवस्थितः
॥ ३१ ॥ सभार्यः सानुजः श्रीमानाह मां देवसन्निभः ॥

(पू.) आसत. ॥ (उ. मू.) ॥ २८ ॥ (मू.) ॥ २९ ॥ '(बा. मू.) बहिः आस्ते' इति मुनिसन्निधौ
उच्यताम्. ॥ ३० ॥ [सः] तत् श्रुत्वा, सहसा गत्वा, मुनेः (मू.). ॥३१॥ देवसन्निभः (पू.)आह– ॥

१ निजून. २ देवासारखा.

त्या देवासारख्या तेजस्वी पुरुषानें मला सांगितलें कीं, भरद्वाजमुनींना - मी आलों आहें ही गोष्ट - योग्य दिसेल तशा रीतीनें कळव.' ॥ ३२ ॥ तें ऐकतांच मुनिश्रेष्ठ भरद्वाज लागलेच उठले आणि अर्घ्य पाद्य - वगैरे पूजासाहित्य बरोबर - घेऊन रामाजवळ आले. ॥ ३३ ॥ त्यांनीं, लक्ष्मणासह रामचंद्राचें दर्शन झालें असतां, यथाविधि पूजा करून त्याला ह्मटलें :– 'हे कमलनयना रामचंद्रा, माझ्या पर्णकुटिकेंत ॥ ३४ ॥ चल आणि, हे रघुनंदना, आपल्या पायधुळीनें तें स्थान पवित्र कर.' भरद्वाज मुनींनीं असें ह्मणून सीतेसह रामलक्ष्मणांना आश्रमांत आणिलें ॥ ३५ ॥ व भक्तिपूर्वक पुन्हां पूजा करून त्यांचें उत्तम आदरातिथ्य केलें. - पुढें भरद्वाज ह्मणाले :– 'रामचंद्रा, तपश्चर्येचें उत्तम फल कायतें तुझें दर्शन होय. - आज तुझा स-

भरद्वाजाय मुनये ज्ञापयस्व यथोचितम् ॥३२॥ तच्छ्रुत्वा सहसोत्थाय भरद्वाजो मुनीश्वरः ॥ गृहीत्वार्घ्यं च पाद्यं च रामसामीप्यमाययौ ॥३३॥ दृष्ट्वा रामं यथान्यायं पूजयित्वा सलक्ष्मणम् ॥ आह मे पर्णशालां भो राम राजीवलोचन ॥ ॥ ३४ ॥ आगच्छ पादरजसा पुनीहि रघुनन्दन ॥ इत्युक्त्वोटजमानीय सीतया सह राघवौ ॥ ३५ ॥ भक्त्या पुनः पूजयित्वा चकारातिथ्यमुत्तमम् ॥ अद्याहं तपसः पारं गतो ऽस्मि तव संगमात् ॥ ३६ ॥

'(उ.) ज्ञापयस्व.' ॥३२॥ मुनीश्वरः भरद्वाजः (मू.) गृहीत्वा, रामसामीप्यं आययौ. ॥३३॥ सलक्ष्मणं रामं (मू.) मे पर्णशालां॥३४॥(मू.)उटजं आनीय,॥३५॥(पू.)चकार.॥ 'अहं तव संगमात्(मू.). ॥३६॥

१ योग्य दिसेल तसें. २कळव. ३ रामाजवळ. ४ झोंपडीला. ५ पायधुळीनें. ६पवित्र कर.७ आश्रमास.८अतिथीच्या योग्य सत्काराला

मागम घडला, त्या अर्थी माझी तपश्चर्या परिपूर्ण झाली. ॥ ३६ ॥ रामा, पूर्वी झालेलें, सध्यां होत असलेलें आणि पुढें होणारें असें तुझें सर्व चरित्र मला विदित आहे. तूं साक्षात् परमेश्वर असून मायेनें कांहीं कार्यासाठीं मनुष्यरूप स्वीकारून राहिला आहेस, हें मी जाणतों. ॥ ३७ ॥ पूर्वी ब्रह्मदेवानें प्रार्थना केल्यावरून तूं ज्या कार्यासाठीं अवतार घेतलास, ज्याकरितां वनवास करीत आहेस व पुढें जें कांहीं करणार आहेस, ॥ ३८ ॥ तें सर्व मी, तुझ्याच उपासनेनें प्राप्त झालेल्या ज्ञानदृष्टीनें, जाणतों. ह्यापेक्षां अधिक म्यां - पामरानें - तुजविषयीं काय बरें वर्णन करावें? रघुवीरा, मी आज कृतकृत्य झालों; ॥ ३९ ॥ कारण, तुझें मला दर्शन मिळालें. तूं प्रकृतीचा नियंता परमेश्वर ककुत्स्थ राजाच्या वं-

ज्ञातं राम तवोदन्तं[1] भूतं चागामिकं[2] च यत् ॥ जानामि त्वां परात्मानं मायया कार्यमानुषम् ॥ ३७ ॥ यदर्थमवतीर्णोऽसि प्रार्थितो ब्रह्मणा पुरा ॥ यदर्थं वनवासस्ते यत्करिष्यासि वै पुरः ॥३८॥ जानामि ज्ञानदृष्ट्या ऽहं जातया त्वदुपासनात् ॥ इतःपरं त्वां किं वक्ष्ये कृतार्थो ऽहं रघूत्तम ॥ ३९ ॥ यस्त्वां पश्यामि काकुत्स्थं[3] पुरुषं प्रकृतेः परम् ॥ रामस्तमभिवाद्याह सीतालक्ष्मणसंयुतः॥४०॥

राम, यत्(पू.)[तत्]ज्ञातं.॥(उ.)जानामि.॥३७॥पुरा ब्रह्मणाः प्रार्थितः,(मू. ॥३८॥[त्वद्] अहं (पू.)जातया ज्ञानदृष्ट्या जानामि.॥(उ.)अहं कृतार्थः॥३९॥(पू.)त्वां पश्यामि.'॥(उ.)रामः तं अभिवाद्य, आह–

---

१ उदन्तम् वृत्तांताला. २ पुढें होणाऱ्या. ३ ककुद् म्हणजे बैलाचें वशिंड. स्थ म्ह० बसणारा. ककुत्स्थ म्ह० बैलाच्या वशिंडावर बसणारा. रघुवंशांतील एक राजा (पुरंजय) बैलाच्या वशिंडावर बसून फिरे, ह्मणून त्याला "ककुत्स्थ" असें ह्मणत. काकुत्स्थ ह्म० त्या ककुत्स्थाचा गोत्रज.

वाल्मीकीच्या आश्रमीं आले.

शांत अवतरला आहेस.' नंतर सीता आणि लक्ष्मण ह्यांसह रामचंद्रानें त्या मुनींना वंदन करून ह्मटलें :— ॥ ४० ॥ 'अहो ब्रह्मनिष्ठ महाराज, आह्मांसारख्या क्षत्रियबंधूंवर आपण अनुग्रह करीत असावें.' असा परस्परांचा संवाद झाला. त्या दिवशीं तीं तिघेंजणें भरद्वाज मुनींजवळ राहिलीं. ॥ ४१ ॥ सकाळीं उठल्यावर, त्या स्नान केलेल्या मुनींनीं रामाला - पुढें जाण्याचा - मार्ग दाखविला. - नंतर भरद्वाजऋषींनीं मार्ग दाखविण्यासाठीं दिलेल्या - मुनिकुमारांसह रामचंद्र त्या मार्गानें यमुना उतरून ॥ ४२ ॥ चित्रकूट पर्वताजवळ आला. ह्या ठिकाणीं वाल्मीकि ऋषींचा आश्रम होता. जातां जातां रामचंद्र त्या वाल्मीकि ऋषींच्या आश्रमीं पोंचला. तेथें ऋषिजन पुष्कळ होते. ॥ ४३ ॥ तें स्थल अनेक जातींच्या पशुपक्ष्यांनीं व्यापलें

अनुग्राह्यास्त्वया ब्रह्मन्वयं क्षत्रियबान्धवाः ॥ इति संभाष्य ते ऽन्योन्यमुषित्वा मुनिसन्निधौ ॥ ४१ ॥ प्रातरुत्थाय यमुनामुत्तीर्य मुनिदारकैः ॥ कृताप्लवेन मुनिना दृष्टमार्गेण राघवः ॥ ४२ ॥ प्रययौ चित्रकूटाद्रिं वाल्मीकेर्यत्र चाश्रमः॥ गत्वा रामो ऽथ वाल्मीकेराश्रमं ऋषिसंकुलम् ॥ ४३ ॥ नानामृगद्विजाकीर्णं नित्यपुष्पफलाकुलम् ॥ तत्र दृष्ट्वा समासीनं वाल्मीकिं मुनिसत्तमम् ॥ ४४ ॥

'ब्रह्मन्, (पू.) वयं अनुग्राह्याः.' ॥ ते अन्योन्यं (उ.) [1]उषित्वा, ॥४१॥ राघवः प्रातः उत्थाय, [2]कृताप्लवेन मुनिना [3]दृष्टमार्गेण [4]मुनिदारकैः [सह] यमुनां [5]उत्तीर्य,॥४२॥यत्र वाल्मीकेः आश्रमः, [तं] (४३पू.) प्रययौ.॥ अथ रामः ऋषिसंकुलं(४४पूर्वार्ध) वाल्मीकेःआश्रमं गत्वा(४४उ.)दृष्ट्वा,॥४३॥४४॥

१ राहून. २ केलें स्नान ज्यानें, अशा. ३ दृष्टमार्गेण=दर्शितमार्गेण दाखविलेल्या मार्गानें. ४ ऋषिकुमारांसह. ५ उतरून.

असून फुलांनीं आणि फलांनीं सतत भरलें होतें. त्याठिकाणीं बसलेले श्रेष्ठ मुनि वाल्मीकि दृष्टीस पडले असतां, ॥ ४४ ॥ राम, लक्ष्मण आणि सीता ह्या तिघांनीं त्यांना शिरसा वंदन केलें. वाल्मीकि ऋषि - अग्रभागीं पाहतात तों - साक्षात् लक्ष्मीपतीचा अवतार त्रैलोक्यसुंदर राम त्यांच्या दृष्टीस पडला; ॥ ४५ ॥ त्याच्या बरोबर जानकी आणि लक्ष्मण हीं दोघें होतीं, जटांच्या मुकुटानें तो सुंदर दिसत होता, त्याचें रूप मदनासारखें असून नेत्र कमलाप्रमाणें मनोहर होते. ॥ ४६ ॥ त्याला अवलोकन करितांच आश्चर्यानें मुनींची दृष्टि स्तब्ध झाली (पापण्या हलत नाहींतशा झाल्या). त्यांनीं तत्काल उठून परमानंदरूपी रामचंद्राला आलिंगन दिलें. ह्या वेळीं त्यांच्या नेत्रांतून आनंदाश्रु वाहूं लागले. ॥ ४७ ॥ पुढें वाल्मीकिमुनींनीं

ननाम शिरसा रामो लक्ष्मणेन च सीतया ॥ दृष्ट्वा रामं रमानाथं वाल्मीकिर्लोकसुन्दरम् ॥४५॥ जानकीलक्ष्मणोपेतं जटामुकुटमण्डितम्[1] ॥ कन्दर्पसदृशाकारं[2] कमनीयाम्बुजेक्षणम्[3] ॥ ४६ ॥ दृष्ट्वैव सहसोत्तस्थौ विस्मयानिमिषेक्षणः[4] ॥ आलिंग्य परमानन्दं रामं हर्षाश्रुलोचनः ॥ ४७ ॥ पूजयित्वा जगत्पूज्यं भक्त्याऽर्घ्यादिभिरादृतः ॥

(पू.) शिरसा ननाम.॥वाल्मीकिः(बा. उ.)रामं दृष्ट्वा,॥४५॥(मू.)॥४६॥(पू.)उत्तस्थौ. ॥ हर्षाश्रुलोचनः [सन] (उ.) आलिंग्य, ॥ ४७ ॥ आदृतः[सन]जगत्पूज्यं तं अर्घ्यादिभिः पूजयित्वा [स्थितः]. ॥

१ जटांच्या मुकुटानें सुशोभित, असा. २ मदनासारखें रूप ज्याचें, असा. ३ ज्याचे नेत्र मनोहर व कमळासारखे, असा. ४ आश्चर्यानें ज्याच्या डोळ्यांच्या पापण्या लवत नाहींतशा झाल्या, असा.

'राहायाला स्थल दाखवा.'

सर्व जगाला पूज्य अशा त्या रामचंद्राची अर्घ्यादिक उपचारांनीं आदरपूर्वक भक्तीनें पूजा केली, मधुर अशीं फळें आणि मुळें - आणविलीं, आणि 'बा रामा! हें फळ मधुर आहे, एवढें खा.' अशी वारंवार - विनंति करून त्याच्याकडून उपहार करविला. ॥ ४८ ॥ पुढें रामचंद्र नम्रतापूर्वक हात जोडून वाल्मीकिमुनींला ह्मणाला :– 'महाराज, पित्याची आज्ञा मान्य करून आह्मी दंडकारण्यांत आलों आहों. ॥ ४९ ॥ आपण सर्व जाणतच आहां तेव्हां ह्याचें कारण मी कशाला सांगूं? (तें सांगण्याची आवश्यकता नाहीं.) आतां, जेथें मला सुखानें राहतां येईल असें एखादें स्थान आपण सांगून (दाखवून) द्या. ॥ ५० ॥ आपण सांगाल, त्याठिकाणीं मी सीतेसहवर्तमान कांहीं काल घालवीन.' रामचंद्रानें असें भाषण केलें असतां वाल्मीकिमुनि हांसत हांसत त्याला ह्मणाले :– ॥ ५१ ॥ "रामा, तूंच

फलमूलैः स मधुरै[1]र्भोजयित्वा च लालितः ॥४८॥ राघवः प्राञ्जलिः प्राह वाल्मीकिं विनयान्वितः ॥ पितुराज्ञां पुरस्कृत्य दण्डकानागता वयम् ॥४९॥ भवन्तो यदि जानन्ति किं वक्ष्यामो[2]ऽत्र कारणम् ॥ यत्र मे सुखवासाय भवेत्स्थानं वदस्व तत् ॥ ५० ॥ सीतया सहितः कालं किंचित्तत्र नयाम्यहम् ॥ इत्युक्तो राघवेणासौ मुनिः सस्मितमब्रवीत् ॥ ५१ ॥ त्वमेव सर्वलोकानां निवासस्थान[3]मुत्तमम् ॥

[तेन] मधुरैः (बा. उ.) सः॥४८॥राघवः (बा. पू.) [सन्] वाल्मीकिं प्राह–॥ '(उ.). ॥४९॥ (पू.)किं वक्ष्यामः ?॥(उ.)स्थानं वदस्व.॥५०॥(बा. पू.)तत्र किंचित् कालं नयामि.'॥राघवेण(उ.)–॥५१॥(मू.)॥

१ गौरविलेला. २ सांगूं. ३ राहण्याला जागा.

सर्व लोकांचें राहण्याचें उत्तम स्थान आहेस. तसेंच सर्व भूतें हीं तुझीं राहतीं घरें आहेत. ॥ ५२ ॥ रघुनंदना, हीं तुझीं सामान्य स्थानें सांगून दिलीं. आतां तूं " सीतेसह - राहण्याला योग्य स्थान कोणतें ? ' - असा विशेष प्रश्न विचारीत आहेस, ॥ ५३ ॥ तर, हे रघुवीरा, तुझें नित्य वासाचें स्थान कोणतें तें सांगतों. लोकामध्यें जे पुरुष शांत असून - अमुक बरा अमुक वाईट अशी भेददृष्टि न ठेवितां सर्वत्र - सम दृष्टि ठेवीत असतील व कोणत्याही प्राण्याशीं द्वेषभाव न धरितां नित्य तुझी भक्ति करीत असतील, त्यांचें हृदय हें तुझें सर्वोत्कृष्ट मंदिर होय. ॥ ५४ ॥ जो मनुष्य, विहित आणि निषिद्ध अशीं सर्व प्रकारांचीं कर्में सोडून देऊन नेहमीं तुझी सेवा करीत असेल, त्याचें हृदय हेंच सीतेसह तुझें सुखमंदिर होय. ॥ ५५ ॥

तवापि सर्वभूतानि निवाससदनानि[1] हि ॥ ५२ ॥ एवं साधारणं स्थानमुक्तं ते रघुनन्दन ॥ सीतया सहितस्येति विशेषं पृच्छतस्तव[2] ॥ ५३ ॥ तद्वक्ष्यामि रघुश्रेष्ठ यत्ते नियतमन्दिरम्[3] ॥ शान्तानां समदृष्टीनामद्वेष्टॄणां[4][5] च जन्तुषु ॥ त्वामेव भजतां नित्यं हृदयं ते ऽधिमन्दिरम् ॥ ५४ ॥ धर्माधर्मान्परित्यज्य त्वामेव भजतो ऽनिशम् ॥ सीतया सह ते राम तस्य हृत्सुखमन्दिरम्[6] ॥ ५५ ॥

'(मू.) ॥५२॥ रघूनन्दन, ते (पू.) उक्तं ॥ (उ.) ॥५३॥ (पू.) तत् वक्ष्यामि. ॥ (बा. मू.) ते नित्यं अधिमन्दिरम्. ॥ ५४ ॥ (पू.) भजतः ॥ हृद (उ.) ॥ ५५ ॥

१ राहण्याचीं घरें. २ विचारणाऱ्या. ३ ठरींव घर. ४ सर्व ठिकाणीं दृष्टि सारखी ज्यांची (ज्यांना 'अमुक चांगला, अमुक वाईट ' असें वाटत नाहीं), अशा. ५ द्वेष न करणाऱ्या. ६ हृत् हृदय.

जो पुरुष - अहंता-ममता, जय-पराजय, लाभ-हानि इत्यादि - द्वंद्वें सोडून निरिच्छ होत्साता तुला शरण येऊन तुझ्या नाममंत्राचा जप करीत असेल, त्याचें हृदय हें तुझें उत्तम मंदिर होय. ॥ ५६ ॥ ज्या पुरुषांनीं अहंकार, प्रीति व द्वेष सोडिले असतील आणि मातीचें ढेंकूळ, दगड किंवा सोनें ह्यांवर सम दृष्टि ठेवून शांति स्वीकारिली असेल, त्यांचें हृदय हेंच तुझें गृह होय. ॥ ५७ ॥ जो मनुष्य तुझ्यां ठिकाणीं मन व बुद्धि ठेवून नित्य संतुष्ट असेल आणि आपलीं सर्व कर्में तुला अर्पण करीत असेल, त्याचें मन हेंच तुझें सुंदर गृह होय. ॥ ५८ ॥ अप्रिय वस्तूचा समागम झाला असतां जो द्वेष करील नाहीं किंवा प्रिय वस्तूची प्राप्ति झाली तरी ज्याला आनंद वाटत नाहीं तर 'ही सर्व माया आहे' असा निश्चय ठेवून जो तुझें भजन करीत असतो, त्या पुरुषाचें मन तुझें गृह होय. ॥ ५९ ॥

त्वन्मन्त्रजापको यस्तु त्वामेव शरणं गतः ॥ निर्द्वन्द्वो[1] निःस्पृहस्[2]तस्य हृदयं ते सुमन्दिरम् ॥ ५६ ॥ निरहंकारिणः शान्ता ये रागद्वेषवर्जिताः ॥ समलोष्टाश्म-कनकास्[3]तेषां ते हृदयं गृहम् ॥ ५७ ॥ त्वयि दत्तमनोबुद्धिर्[4]यः संतुष्टः सदा भवेत् ॥ त्वयि संत्यक्तकर्मा[5] यस्तन्मनस्ते शुभं गृहम् ॥ ५८ ॥ यो न द्वेष्ट्य[6]प्रियं प्राप्य प्रियं प्राप्य न हृष्यति ॥ सर्वं मायेति निश्चित्य त्वां भजेत्तन्मनो गृहम् ॥ ५९ ॥

यः (बा. मू.). ॥५६॥ ये (मू.) ते गृहम्. ॥५७॥ यः (मू.). ॥५८॥ यः अप्रियं प्राप्य, (मू.). ॥ ५९ ॥

१ शीत-उष्ण, लाभ-हानि, जय-अपजय ह्या जोड्यांना प्रत्येकीं 'द्वंद्व' ह्मणतात. तीं द्वंद्वें ज्याला नाहींत, असा. २ निरिच्छ. ३ ढेंकूळ, दगड आणि सोनें ह्यांना सारखीं मानणारे. ४ लावलीं मन व बुद्धि ज्यांनीं, असे. ५ अर्पिलें कर्म ज्यानें, असा. ६ द्वेष्टि द्वेष करितो.

-"(१) जन्मास येणें, (२) उत्पत्तीनंतर असणें, (३) वाढणें, (४) पूर्ण होणें, (५) क्षीण होऊं लागणें, व (६) नाश पावणें हे - सहा भावविकार देहाला लागू आहेत आत्म्याला नाहींत, क्षुधा आणि तृषा हे विकार प्राणाचे आहेत, तसेच सुख, दुःख आणि भीति हे धर्म बुद्धीचे होत - आत्म्याचे नव्हत, -' अशी ज्याची दृष्टि असते, ॥ ६० ॥ तो पुरुष संसाराच्या - प्राप्तीला कारण अशा पुण्य आणि पाप ह्या - धर्मांपासून मुक्त असतो; त्याचें अंतःकरण हें तुझें गृह होय. ॥ ६१ ॥ 'रामचंद्र सर्वांच्या बुद्धिवृत्तींत वास करितो, तो ज्ञानरूपी आहे, त्याचें स्वरूप - भूत, भविष्य, वर्तमान अशा - तीन्ही काळीं नष्ट होत नाहीं, त्याला परिणाम व द्वैतभाव मुळींच नाहींत; तो श्रेष्ठ ईश्वर सर्वत्र भरला असूनही अलिप्त आहे,' अशी तुझ्याबद्दल ज्यांची दृष्टि असेल त्यांच्या हृदयकमळीं तूं सीतेसहवर्तमान वास कर. ॥ ६२ ॥ निरंतर ध्यानाच्या अभ्यासानें ज्यांचीं मनें तुझ्या स्वरूपीं निश्चल झालीं असतील, तुझ्या चरणाची सेवा करण्यांत जे त-

षड्भावादिविकारान्यो देहे पश्यति नात्मनि॥क्षुत्[2] तृट्[3] सुखं भयं दुःखं प्राणबुद्ध्योर्निरीक्षते॥६०॥संसारधर्मैर्निर्मुक्तस्तस्य ते मानसं गृहम्॥६१॥पश्यन्ति ये सर्वगुहाशयस्थं[4] त्वां चिद्घनं[5] सत्यमनन्तमेकम्॥अलेपकं सर्वगतं वरेण्यं तेषां हृदब्जे सह सीतया वस॥६२॥निरन्तराभ्यासदृढीकृतात्मनां[6] त्वत्पादसेवापरिनिष्ठितानाम्[7]॥

यः (बा. मू.) ॥६०॥ (मू.)ते गृहम्.॥६१॥(बा. मू.)पश्यन्ति, तेषां हृदब्जे सीतया सह वस.॥६२॥(पू.)॥

१ बालकांड पत्र २३ टीप ५ पहा. २ क्षुधा. ३ तृषा. ४ सर्वांच्या बुद्धिवृत्तींत राहणाऱ्या. ५ ज्ञानपूर्ण, अशा. ६ सतत अभ्यासानें ज्यांचीं चित्तें दृढ झालीं, अशा. ७ तुझी चरणसेवा करण्यांत तत्पर अशा.

त्पर असतील व तुझ्या नामकीर्तनानें ज्यांचीं पापें नष्ट झालीं असतील, त्यांच्या हृदयकमलांत सीतेसह तुझें घर आहे. ॥ ६३ ॥ रामा, तुझ्या नामाचा महिमा कोण वर्णूं शकेल? आणि तो वर्णावा तरी कोणत्या प्रकारानें? तुझ्या नामाच्या प्रभावानेंच मी ह्या ब्रह्मर्षिपदवीला प्राप्त झालों. ॥ ६४ ॥ मी पूर्वीं भिल्लांच्या संगतीनें भिल्लांमध्यें वाढलों. माझ्या ठिकाणीं केवळ जन्मानें ब्राह्मणपणा होता; बाकी मी नेहमीं शूद्राप्रमाणें वागण्यांत तत्पर असें. ॥ ६५ ॥ इंद्रियें माझ्या अगदीं स्वाधीन नव्हतीं. - त्यांच्या अधीन झाल्यामुळें मी एका शूद्रस्त्रीशीं रममाण झालों. - तिच्या ठिकाणीं मला पुष्कळ पुत्र झाले. पुढें मी चोरांच्या समागमानें चोर झालों. ॥ ६६ ॥ - हातांत - नित्य धनुष्यबाण धारण करीत असल्यामुळें मी प्राण्यांना प्रत्यक्ष

त्वन्नाम[1]कीर्त्या हतकल्[2]मषाणां सीतासमेतस्य गृहं हृदब्जे ॥ ६३ ॥ राम त्वन्नाममहिमा वर्ण्यते केन वा कथम् ॥ यत्प्रभावादहं राम ब्रह्मर्षित्वमवाप्तवान् ॥ ॥ ६४ ॥ अहं पुरा किरातेषु किरातैः सह वर्धितः ॥ जन्ममात्रद्विजत्वं मे शूद्राचाररतः सदा ॥ ६५ ॥ शूद्रायां बहवः पुत्रा उत्पन्ना मे ऽजितात्मनः ॥ ततश्चोरैश्च सं[6]गम्य चोरो ऽहमभवं पुरा॥ ६६॥धनुर्बाणधरो नित्यं जीवानाम[7]न्तकोपमः ॥ ६७ ॥

(मू.) हृद[3]ब्जे सी[4]तासमेतस्य [ते] गृहं. ॥६३॥ (पू.) वर्ण्यते ! ॥ अहं (उ.) ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ (पू.) मे उत्पन्नाः. ॥ अहं पुरा (उ.). ॥ ६६ ॥ (मू.) [आसं.] ॥ ६७ ॥

१ तुझ्या नामकीर्तनानें. २ नाहींशीं झालीं पापें ज्यांचीं, अशा. ३ हृदयकमलांत. ४ सीतायुक्त, अशा. ५ नाहीं स्वाधीन मन ज्याच्या असा. ६ मिळून. ७ मृत्यूसारखा.

मृत्यूसारखा - भासत असें ! -॥६७॥ एके प्रसंगीं एका मोठ्या अरण्यामध्यें, तेजस्वी असे साक्षात् सप्तऋषि माझ्या दृष्टीस पडले. त्यांची कांति अग्नीप्रमाणें किंवा सूर्यासारखी होती. ॥ ६८ ॥ लोभानें व त्याचें सर्वस्व हरण करावें अशा इच्छेनें, 'उभे राहा,' असें ह्मणत मी त्यांच्या मागें धांवत सुटलों. मला पाहून मुनींनीं विचारिलें:—'हे अधम ब्राह्मणा, तूं आमच्या आंगावर कां येत आहेस?' ॥ ६९ ॥ मी त्यांना ह्मटलें:—'श्रेष्ठ मुनीहो ! तुमच्यापासून कांहीं हरण करावें एवढ्यासाठीं - मी आलों आहें. - मला पुष्कळ बायकामुलें आहेत. त्यांना भूक लागली असेल ! ॥ ७० ॥ त्यांच्या निर्वाहासाठीं मी पर्वतावर व अरण्यांत फिरत असतों.' - मला पाहतांच सर्व प्राण्यांना भय वाटत असे; पण - ह्या मुनींना किंचित् देखील भीति वाटली नाहीं. माझें

एकदा मुनयः सप्त दृष्टा महति कानने ॥ साक्षान्मया प्रकाशन्तो[1] ज्वलनार्कस-मप्रभाः[2] ॥ ६८ ॥ तानन्वधावं लोभेन तेषां सर्वपरिच्छदान्[3] ॥ ग्रहीतुकामस्तत्राहं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवम् ॥ दृष्ट्वा मां मुनयो ऽपृच्छन्[6]किमायासि द्विजाधम ॥ ६९ ॥ अहं तानब्रवं किंचिदादातुं मुनिसत्तमाः ॥ पुत्रदारादयः[7] सन्ति बहवो मे बुभुक्षिताः ॥ ७० ॥ तेषां संरक्षणार्थाय चरामि गिरिकानने[8] ॥ ततो मामूचुरव्यग्राः[9] पृच्छ गत्वा कुटुम्बकम् ॥ ७१ ॥

(बा. मू.) सप्त मुनयः दृष्टाः॥६८॥(बा. दोन अर्धे)तान् अन्वधावम्॥मुनयः मां दृष्ट्वा(बा. मू.) ? ॥६९॥ (पू.). ॥ मे बहवः (उ.) सन्ति. ॥७०॥ (बा. पू.) चरामि.॥ अव्यग्राः [ते] (उ.) गत्वा, पृच्छ.॥७१॥

१ तेजस्वी. २ अग्नि आणि सूर्य ह्यांसारखी कांति ज्यांची, असे. ३ सर्व सामग्रीला (मालमत्तेला). ४ घेऊं इच्छिणारा. ५ मागें धांवलों. ६ विचारूं लागले. ७ मुलगे बायका वगैरे. ८ पर्वतांवर व अरण्यांत. ९ व्यग्र (भयभीत) न झालेले.

बोलणें ऐकून घेतल्यावर ते मला म्हणाले :–' अरे! घरीं जा आणि आपल्या कुटुंबांतील मनुष्यांना विचार कीं, ॥ ७१ ॥ मी प्रतिदिनीं ज्या कांहीं पापांच्या राशी करितों, त्यांचे वांटेकरी तुह्मी आहां कीं नाहीं. प्रत्येक मनुष्याला वेगवेगळें - विचार बरें. - ॥ ७२ ॥ तूं परत येईपर्यंत आह्मी येथें राहूं, हा निश्चय जाण. ' मी ' बरें आहे ' असें ह्मणून घरीं गेलों व मुनींनीं सांगितलें होतें त्याप्रमाणें ॥ ७३ ॥ मुलें, बायका इत्यादिकांना विचारूं लागलों. रामचंद्रा! त्यांनीं मला उत्तर दिलें :–' तें सर्व पाप तुझें तुला! आह्मी केवळ तूं मिळवून आणशील त्या द्रव्यादिकाच्या उपभोगाचे मात्र वांटेकरी!! ' ॥ ७४ ॥ तें ऐकतांच मला वाईट वाटलें. - मी, ' हीं बायकामुलें कोणत्याही प्रकारें उपकार करणारीं नाहींत ' असा - विचार करून, ज्या ठिकाणीं ते सदय मनाचे मुनि उभे होते तेथें पुन्हां परत आलों. ॥ ७५ ॥ मुनींचें दर्शन होतांच माझें अंतःकरण

यो यो मया प्रतिदिनं क्रियते पापसंचयः[1]॥यूयं तद्भागिनः किंवा नेति वेति पृथक् पृथक्॥७२॥वयं स्थास्यामहे[2] तावदागमिष्यसि निश्चयः॥तथेत्युक्त्वा गृहं गत्वा मुनिभिर्यदुदीरितम्[3]॥७३॥आपृच्छं पुत्रदारादींस्तैरुक्तो ऽहं रघूत्तम॥पापं तवैव तत्सर्वं वयं तु फलभागिनः॥७४॥तच्छ्रुत्वा जातनिर्वेदो[4] विचार्य पुनरागमम् ॥ मुनयो यत्र तिष्ठन्ति करुणापूर्णमानसाः॥७५॥ मुनीनां दर्शनादेव शुद्धान्तःकरणो ऽभवम् ॥

मया (पू.) क्रियते.॥(उ.)[पृच्छ].॥७२॥[यावत्]आगमिष्यसि, तावत् (बा. मू.) ॥७३॥ पुत्रदारादीन् (मू.)उक्तः,॥'तत् सर्वं (उ.).'॥७४॥(मू.)मुनयः तिष्ठन्ति,[तत्र]पुनः आगमम्. ॥७५॥ अहं(बा. पू.) ॥

१ पापांचा राशि. २ उभे राहूं. ३ ह्मटलेलें. ४ झालें वैराग्य ज्याला, असा.

शुद्ध झालें. मी धनुष्य वगैरे टाकून देऊन त्यांना साष्टांग नमस्कार घातला - व विनंति केली - ॥ ७६ ॥ कीं, श्रेष्ठ मुनिहो! मी नरकसमुद्रांत जात (पडत) आहें. माझें रक्षण करा. मी पुढें लोटांगण घालीत आहें, असें पाहून ते श्रेष्ठ मुनि मला ह्मणाले:– ॥ ७७ ॥ 'ऊठ. ऊठ. तुझें कल्याण होवो. साधूंचा समागम कधीं निष्फळ होत नाहीं. आह्मी तुला थोडासा उपदेश करितों; त्याच्या योगानें तूं - संसारदुःखांतून - मुक्त होशील.' पुढें ते मुनि एकमेकांकडे पाहून विचार करून आपसांत - ह्मणाले :-'हा ब्राह्मण अधम व दुराचारी असल्यामुळें ॥७८॥ उपेक्षा करण्यासच योग्य आहे (ह्याला उपदेश न करितां उदासीन राहावें हेंच बरें असें खरें) तथापि, सदाचरणी पुरुषांनीं शरण आलेल्या मनुष्याचें, त्याला मोक्षमार्गाचा उपदेश करून, प्रयत्नानें रक्षण करावें.' ॥ ७९ ॥ रामा, - त्या ऋषींनीं परस्परांशीं - असें भाषण केलें - व तोंच निश्चय ठरवून, - तुझ्या

धनुरादीन्परित्यज्य[1] दण्डवत्पतितोऽस्म्यहम्॥७६॥ रक्षध्वं मां मुनिश्रेष्ठा गच्छन्तं निरयार्णवम्[2]॥इत्यग्रे पतितं दृष्ट्वा मामूचुर्मुनिसत्तमाः॥७७॥उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते सफलः सत्समागमः॥उपदेक्ष्यामहे[3] तुभ्यं किंचित्तेनैव मोक्ष्यसे[4] ॥ परस्परं समालोच्य दुर्वृत्तो[5]ऽयं द्विजाधमः॥७८॥उपेक्ष्य एव सद्वृत्तैस्तथाऽपि शरणं गतः ॥ रक्षणीयः प्रयत्नेन मोक्षमार्गोपदेशतः॥७९॥इत्युक्त्वा राम ते नाम व्यत्यस्ताक्षरपूर्वकम्[6] ॥ एकाग्रमनसाऽत्रैव मरेति[7] जप सर्वदा ॥ ८० ॥

(बा. मू.). ॥ ७६ ॥ (पू.) गच्छन्तं मां रक्षध्वं. ॥ मुनिसत्तमाः (उ.) ॥ ७७ ॥ (पू.) सफलः, ॥ तुभ्यं किञ्चित् (उ.)॥७८॥ उपेक्ष्यः एव. तथापि (बा. मू.) रक्षणीयः. ॥ ७९ ॥ (बा. मू.) जप. ॥ ८० ॥

१ टाकून. २ नरकरूपी समुद्राला. ३ उपदेश करूं. ४ मुक्त होशील. ५ दुराचारी. ६ उलटीं अक्षरें ज्याचें स्वरूप अशा. ७ 'मरा' अशा.

'मी नामजप
केला.'

नांवाचा 'मरा' अशीं विपरीत अक्षरें ह्मणून एकाग्र मनानें त्याच ठिकाणीं बसून जप करण्याविषयीं - मला आज्ञा दिली. - ॥ ८० ॥ शेवटीं, 'आह्मीं पुन्हां परत येऊं तोंपर्यंत सांगितल्याप्रमाणें नित्य जप करीत जा,' असें सांगून ते दिव्यरूपी सर्व मुनि निघून गेले. ॥ ८१ ॥ मी त्यांच्या उपदेशाप्रमाणें तसें करीत गेलों. एकाग्र मनानें जप करितां करितां अनायासानेंच मला बाह्य विषयांची विस्मृति पडत गेली. ॥ ८२ ॥ मी सर्वसंगपरित्याग केला व शरीर मुळींच हालवलें नाहीं. अशा रीतीनें बरेच दिवस निघून गेले असतां माझ्या देहावर वारूळ वाढलें ! ॥ ८३ ॥ पुढें सहस्र युगें लोटल्यावर ते ऋषि पुन्हां परत आले व मला 'बाहेर ये' असें ह्मणाले. तें ऐकून मी तत्काल उठून उभा राहिलों, ॥ ८४ ॥ व जसा धुक्यांतून सूर्य बाहेर यावा

आगच्छामः पुनर्यावत्तावदुक्तं सदा जप ॥ इत्युक्त्वा प्रययुः सर्वे मुनयो दिव्यदर्शनाः ॥८१॥ अहं यथोपदिष्टं तैस्तथाऽकरवमञ्जसा ॥ जपन्नेकाग्रमनसा बाह्यं विस्मृतवानहम् ॥८२॥ एवं बहुतिथे काले गते निश्चलरूपिणः ॥सर्वसंगविहीनस्य वल्मीको[1]ऽभून्ममोपरि ॥ ८३ ॥ ततो युगसहस्रान्ते ऋषयः पुनरागमन् ॥ मामूचुर्निष्क्रम[2]स्वेति तच्छ्रुत्वा तूर्णमुत्थितः ॥ ८४ ॥ वाल्मीकान्निर्गतश्चाहं नीहारा[3]दिव भास्करः ॥

यावत् पुनः (मू.) मुनयः प्रययुः. ॥ ८१ ॥ अहं तैः (बा. पू.). ॥ अहं एकाग्रमनसा (उ.).॥८२॥ (बा. मू.) वल्मीकः अभूत्. ॥ ८३ ॥ (मू.). ॥ ८४ ॥ अहं (पू.) इव निर्गतः. ॥

१ वारूळ. २ निष्क्रमस्व बाहेर नीघ. ३ धुक्यांतून.

त्याप्रमाणें, वारुळांतून बाहेर पडलों. तेव्हां मुनिगण मला म्हणाले:– 'हे मुनिश्रेष्ठा, तुला वल्मीकि - अशी संज्ञा आह्मी देतों; - ॥ ८५ ॥ कारण, आतां तूं वल्मीकापासून (वारुळापासून) उत्पन्न झालास, हा तुझा दुसरा जन्म झाला.' ॥ हे रघुकुलश्रेष्ठा, इतकें भाषण करून ते मुनि स्वर्गमार्गानें निघून गेले. ॥ ८६ ॥ रामा, मी तुझ्या नामाच्या प्रभावानें ह्या स्थितीस प्राप्त झालों. आज साक्षात् सीता आणि लक्ष्मण ह्यांसह कमलनयन रामचंद्राचें मला दर्शन झालें; आतां मला मोक्ष प्राप्त होणार; ह्यांत संशय नाहीं. रामचंद्रा, मज-बरोबर चल मी तुला - राहण्याला योग्य - स्थल दाखवितों. तुझें कल्याण असो." ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ते तेजस्वी वाल्मीकि मुनि असें भाषण करून शिष्यसमुदायासह रामलक्ष्मणांना बरोबर घेऊन बाहेर निघाले. व

मामप्याहुर्मुनिगणा वाल्मीकिस्त्वं मुनीश्वर॥ ८५॥ वल्मीकात्संभवो यस्माद् द्वितीयं जन्म तेऽभवत्॥ इत्युक्त्वा ते ययुर्दिव्यगतिं रघुकुलोत्तम ॥ ८६॥ अहं ते राम नाम्नश्च प्रभावादीदृशोऽभवम्॥ अद्य साक्षात्प्रपश्यामि ससीतं लक्ष्मणेन च॥ ८७ ॥ रामं राजीवपत्राक्षं त्वां मुक्तो नात्र संशयः ॥ आगच्छ राम भद्रं ते स्थलं वै दर्शयाम्यहम् ॥ ८८ ॥ एवमुक्त्वा मुनिः श्रीमाँल्लक्ष्मणेनसमन्वितः ॥ शिष्यैः परिवृतो गत्वा मध्ये पर्वतगंगयोः ॥ ८९ ॥

मुनिगणाः(उ.) ॥८५॥ यस्मात् ते(मू.)ययुः.॥८६॥ राम,(बा. मू.)[सह त्वां]प्रपश्यामि.॥८७॥ अहं राजीवपत्राक्षं रामं त्वां[पश्यामि, अतः](बा. मू.).[1]॥८८॥ मुनिः(बा. मू.) मध्ये गत्वा,[स्थलं दर्शयामास].८९

१ लक्ष्मण आणि इन ह्मणजे प्रभु (राम) ह्यांसहवर्तमान.

त्यांनीं पर्वत आणि गंगा ह्यांच्या मध्यें - रामाला राहण्याजोगें स्थल दाखवून दिलें. - ॥ ८९ ॥ रामचंद्रानें - पर्वतावर राहणाऱ्या भिल्लांकडून - तेथें एक सुविस्तीर्ण शाला व एक पूर्वपश्चिम आणि एक दक्षिणोत्तर अशीं दोन सुंदर मंदिरें करविलीं. सर्व जगाचें जो (राम) वसतिस्थान, - त्यानें स्वतांला राहण्यासाठीं मंदिर करविलें! - ॥९०॥ जानकी आणि लक्ष्मण ह्यांसह रामचंद्र—एकंदरींत तीं देवांसारखीं तिघेंजणें त्या उत्तम मंदिरांमध्यें राहूं लागलीं. ॥ ९१ ॥ त्याठिकाणीं वाल्मीकिमुनि सीता आणि लक्ष्मण ह्यांसह रामाची उत्तम रीतीनें पूजा करीत. स्वर्गामध्यें इंद्राणीसह इंद्र सर्व देवांसहवर्तमान जसा आनंदानें राहतो, त्याप्रमाणें ह्या ठिकाणीं सीतेसह रामचंद्र श्रेष्ठ अशा त्या अनेक मुनींसहवर्तमान आनंदानें राहत असे. ॥ ९२ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणार्थबोधे अयोध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

तत्र शालां सुविस्तीर्णां कारयामास वासभूः[1] ॥ प्राक्पश्चिमं[2] दक्षिणोदक्[3] शोभनं मन्दिरद्वयम् ॥९०॥ जानक्या सहितो रामो लक्ष्मणेन समन्वितः॥तत्र ते देवसदृशा ह्यवसन् भवनोत्तमे॥९१॥वाल्मीकिना तत्र सुपूजितो ऽयं रामः ससीतः सह लक्ष्मणेन ॥ देवैर्मुनीन्द्रैः सहितो मुदा ऽऽस्ते स्वर्गे यथा देवपतिः स शच्या[4]॥९२॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे अयोध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

वासभूः (बा. मू.) कारयामास. ॥ ९० ॥ (बा. पू.) रामः ॥ (बा. उ.) तत्र अवसन. ॥ ९१ ॥ (बा. पू.) सह रामः ॥ (बा. उ.) [सह तथा] आस्ते. ॥ ९२ ॥ इति षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

१ - संसाराचें किंवा जगाचें -- वसतिस्थान असा (राम). २ पूर्वपश्चिम. ३ दक्षिणोत्तर. ४ इंद्राणीशीं.

इकडे सुमंत्र - रामाला गंगातीरीं सोडून परतला, तो - संध्याकाळच्या वेळीं अयोध्येंत शिरला. - नगरांत शिरतांना लज्जेमुळें - त्यानें आपलें मुख वस्त्रानें आच्छादून घेतलें. त्याचे डोळे आंसवांनीं भरून आले ! ॥ १ ॥ तो आपला रथ बाहेर उभा करून, राजाच्या दर्शनासाठीं, - मंदिरांत - गेला. तेथें त्यानें जयजयकारपूर्वक राजाची स्तुति करून त्याला प्रणाम केला. ॥ २ ॥ सुमंत्र वंदन करीत आहे, - असें पाहतांच - राजाचें अंतःकरण कळवळून आलें. तशा अवस्थेंत तो सुमंत्राला ह्मणाला :–' सुमंत्रा, सीता आणि लक्ष्मण ह्या दोघांसह राम कोठें आहे ? ॥ ३ ॥ तूं त्याला कोठें सोडिलेंस ? मज दुष्टाला तो काय बरें ह्मणाला ? माझ्या निर्दयपणाबद्दल सीता आणि लक्ष्मण मला काय काय ह्मणालीं ? ॥ ४ ॥ हा रामा ! हा गुणनिधे ! हा मधुरभा-

सुमन्त्रोऽपि तदाऽयोध्यां दिनान्ते प्रविवेश ह॥वस्त्रेण मुखमाच्छाद्य बाष्पाकुलितलोचनः॥१॥बहिरेव रथं स्थाप्य राजानं द्रष्टुमाययौ॥जयशब्देन राजानं स्तुत्वा[1] तं प्रणनाम[2] ह॥२॥ततो राजा नमन्तं[3] तं सुमन्त्रं विव्हलोऽब्रवीत्॥सुमन्त्र रामः कुत्रास्ते सीतया लक्ष्मणेन च॥३॥कुत्र त्यक्तस्त्वया रामः किं मां पापिनमब्रवीत् ॥ सीता वा लक्ष्मणो वाऽपि निर्दयं मां किमब्रवीत् ॥ ४ ॥ हा राम हा गुणनिधे हा सीते प्रियवादिनि ॥ दुःखार्णवे निमग्नं मां म्रियमाणं[4] न पश्यसि ॥ ५ ॥

(मू.)[सन्]अयोध्यां दिनान्ते प्रविवेश,॥१॥२॥(मू.)कुत्र आस्ते ? ॥३॥ त्वया रामः (बा. मू.).॥४॥५॥

१ स्तुति करून. २ नमस्कार करिता झाला. ३ वंदन करणाऱ्या. ४ मरणाऱ्या.

षिणि सीते! मी दुःखसमुद्रांत बुडून मरणोन्मुख झालों आहें, ही माझी अवस्था तुह्मांला दिसत नाहीं!'॥५॥ अशा प्रकारें पुष्कळ वेळ विलाप करून दशरथ राजा दुःखसागरांत बुडून राहिला. राजाचा तो विलाप - ऐकिल्यावर - सुमंत्र प्रधान हात जोडून त्याला ह्मणालाः– ॥ ६ ॥ "महाराज! राम, सीता आणि लक्ष्मण ह्या तिघांना मी रथांत बसवून गंगेच्या तीरावर शृंगवेरपुराच्या जवळ नेलें. तेथें तीं तिघेंजणें उतरलीं. ॥ ७ ॥ गुहानें त्याठिकाणीं कांहीं फळें मुळें वगैरे आणिलीं; - रामानें त्याच्या (गुहाच्या) - संतोषाकरितां त्या फळांना हातानें स्पर्श मात्र केला व तीं तशींच ठेवून दिलीं (खाल्लीं नाहींत). ॥८॥ राजा, पुढें रामानें स्वतां, गुहाकडून वडाचा चीक आणवून, जटांचा मुकुट बांधिला आणि मला सांगितलें:– ॥ ९ ॥ ' सुमंत्रा, महाराजांना

विलप्यैवं[1] चिरं राजा निमग्नो दुःखसागरे ॥ एवं मन्त्री रुन्दतं तं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥६॥ रामः सीता च सौमित्रिर्मया नीता रथेन ते॥शृंगवेरपुराभ्याशे[2] गंगाकूले[3] व्यवस्थिताः[4]॥७॥गुहेन किंचिदानीतं फलमूलादिकं च यत् ॥स्पृष्ट्वा हस्तेन संप्रीत्या नाग्रहीद्[5]विससर्ज[6] तत्॥८॥वटक्षीरं समानाय्य गुहेन रघुनन्दनः॥जटामुकुटमाबद्ध्य मामाह नृपते स्वयम् ॥ ९ ॥ सुमन्त्र ब्रूहि राजानं शोकस्ते ऽस्तु न मत्कृते[7] ॥

राजा एवं (पू.) निमग्नः. ॥ मन्त्री प्राञ्जलिः [सन्] (बा. मू.) – ॥६॥ "(पू.) नीताः ते ॥ (उ.). ॥७॥ यत् (पू.) आनीतं, ॥ तत् संप्रीत्या हस्तेन (बा. मू.). ॥ ८ ॥ नृपते, स्वयं रघुनन्दनः (बा. मू.) आह – ॥ ९ ॥ ' सुमन्त्र, राजानं ब्रूहि–मत्कृते ते शोकः न अस्तु. ॥

१ विलाप करून. २शृंगवेर पुराच्या जवळ.३गंगातीरीं.४राहिलेले.५न अग्रहीत् नाहीं घेता झाला.६टाकिता झाला.७मजसाठीं.

सांग कीं, मजकरितां आपण शोक करूं नये; आह्मा सर्वांना अरण्यामध्यें अयोध्येपेक्षांही अधिक सुख होईल. ॥ १० ॥ मातेला वंदनपूर्वक माझा - निरोप - सांग कीं, मजकरितां आपण दुःख अगदीं करूं नये; महाराज वृद्धपणामुळें शोकानें व्याकुळ होत असतील, त्यांचें आपण सांत्वन करीत असावें.' ॥ ११ ॥ राजाधिराज, ह्यावेळीं सीतेचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले होते. ती रामाकडे किंचित् पाहून, दुःखामुळें सद्गदित झालेल्या वाणीनें, मला ह्मणाली ॥ १२ ॥ कीं, सासूबाईंच्या आणि श्वशुरांच्या (मामंजींच्या) चरणकमलीं माझा साष्टांग प्रणिपात सांग. असें - बोलून - व मुख किंचित् खालीं करून सीता पुढें चालूं लागली. ॥ १३ ॥ पुढें लागलींच तीं तिघें नौकेवर चढलीं. त्या वेळीं तिघांचेही नेत्र आंसवांनीं भरले होते. तीं गंगा उतरून

साकेतां[1]दधिकं सौख्यं विपिने[2] नो भविष्यति॥ १०॥ मातुर्मे वन्दनं ब्रूहि शोकं त्यजतु मत्कृते॥ आश्वासयतु राजानं वृद्धं शोकप[3]रिप्लुतम् ॥ ११॥ सीता चाश्रु[4]परीताक्षी मामाह नृपसत्तम॥ दुःखगद्गदया वाचा रामं किंचिदवेक्ष[5]ती॥ १२॥ साष्टांगं प्रणिपातं मे ब्रूहि श्वश्[6]र्वोः पदाम्बुजे॥ इति प्ररुदती सीता गता किंचिदवाङ्मु[7]खी॥ १३॥ ततस्त्वश्रुपरीताक्षा नावमारुरुहुस्तदा॥ यावद्गंगां समुत्तीर्य गतास्तावदहं स्थितः ॥ १४ ॥

(मू.).' ॥ १० ॥ मे (बा. पू.) त्यजतु, ॥ (मू.) राजानं आश्वासयतु. ॥ ११ ॥ नृपसत्तम! (बा. मू.) मां आह - ॥ १२ ॥ 'मे (पू.) ब्रूहि.' ॥ (मू.) गता. ॥ १३ ॥ (मू.). ॥ १४ ॥

---

१ अयोध्येपेक्षां. २ अरण्यांत. ३ दुःखानें व्यापलेल्या. ४ आंसवांनीं भरले डोळे जिचे, अशी. ५ अवेक्षती पाहणारी. ६ सासूसासऱ्यांच्या. ७ खालीं तोंड जिचें, अशी.

कौसल्येचें टाकून बोलणें.

पलिकडे गेलीं, तोंपर्यंत मी तेथें उभा होतों. ॥ १४ ॥ नंतर मी मोठ्या दुःखानें पुन्हां परत आलों. " हें ऐकिल्यावर कौसल्या, रडत रडत, राजाला असें ह्मणालीः- ॥ १५ ॥ 'महाराज, कैकेयी आपली प्रिय पत्नी, ह्मणून आपण तिला वर दिला तर तिच्या पुत्रालाच राज्य द्यावें; - त्याबद्दल माझें कांहीं ह्मणणें नाहीं. - पण माझ्या पुत्राला बाहेर कां घालविलें ? ॥१६॥ हें सर्व आपण स्वतां आपल्या हातीं करून घेतलें! मग आतां रडतां कशाला ? ' हें कौसल्येचें भाषण कानीं येतांच, क्षतावर(जखमेवर)अग्नि लावावा, त्याप्रमाणें, दशरथाची स्थिति झाली. ॥ १७ ॥ त्याचे नेत्र शोकाश्रूंनीं पुन्हां भरून आले. अशा स्थितींत तो कौसल्येला ह्मणालाः-"कौसल्ये, आगोदरच मी दुःखानें मरतों आहें; त्यांतून तूं पुन्हां मला दुःख कां देत्येस ? पुरे आतां! ॥१८॥खरोखर, आतांच माझे प्राण निघून जातील ! पूर्वी मी कांहीं मूर्खपणा केल्यामुळें एका मुनीनें मला शाप

ततो दुःखेन महता पुनरेवाहमागतः॥ततो रुदन्ती कौसल्या राजानमिदमब्रवीत् ॥ ॥१५॥कैकेय्यै प्रियभार्यायै प्रसन्नो दत्तवान्वरम् ॥ त्वं राज्यं देहि तस्यैव मत्पुत्रः किं विवासितः॥१६॥कृत्वा त्वमेव तत्सर्वमिदानीं किंनु रोदिषि॥कौसल्यावचनं श्रुत्वा क्षते स्पृष्ट इवाग्निना॥१७॥पुनः शोकाश्रुपूर्णाक्षः कौसल्यामिदमब्रवीत्॥दुःखेन म्रियमाणं मां किं पुनर्दुःखयस्य[1]लं[2]॥१८॥इदानीमेव मे प्राणा उत्क्र[3]मिष्यन्ति निश्चयः॥

(पू.)" ॥ (मू.)- ॥१५॥ ' त्वं (पू.) दत्तवान्,॥ तस्य एव (बा. उ.) ? ॥ १६ ॥ त्वं एव तत् सर्वं (पू.) ? ' ॥ (उ.) स्पृष्टः इव, ॥ १७ ॥ (मू.). ॥ १८ ॥ (मू.). ॥

१ दुःखयसि दुःख देत्येस. २ अलम् पुरे. ३ निघून जातील.

दिला आहे. ॥ १९ ॥ पूर्वी तारुण्यामध्यें मीं फार उन्मत्त होतों. मृगयेचा अतिशय छंद असल्यामुळें एकदां मी हातांत धनुष्य बाण घेऊन रात्रीच्या वेळीं मोठ्या अरण्यांत एका नदीच्या तीरीं फिरत होतों. ॥ २० ॥ मध्य रात्रीच्या वेळीं त्या ठिकाणीं कोणीएक तृषाक्रांत झालेला मुनि आला. त्याचे आईबाप तहानेनें व्याकुळ झाले होते, ह्मणून तो त्यांना उदक नेऊन देण्याच्या उद्योगांत होता. त्यानें आपला कलश उदकांत बुडविला त्यावेळीं पाणी आंत भरत असतां - 'बुडबुड' असा - मोठा शब्द होऊं लागला. ॥ २१ ॥ ती मध्यरात्रीची वेळ - असल्यामुळें, तेथें कोणी मनुष्य असेल, अशी शंका देखील मला आली नाहीं. - मला वाटलें कीं, एखादा हत्ती पाणी पीत असावा. माझा बाण, शब्दाच्या धोरणानें जाऊन, लक्ष्याला अचूक ला-

शप्तो ऽहं बाल्यभावेन केनचिन्मुनिना पुरा ॥ १९ ॥ पुरा ऽहं यौवने[२] दृप्तश्चाप-बाणधरो निशि ॥ अचरं मृगयासक्तो नद्यास्तीरे महावने ॥ २० ॥ तत्रार्धरात्र-समये मुनिः कश्चित्तृषार्दितः ॥ पिपासार्दितयोः पित्रोर्जलमानेतुमुद्यतः ॥ अपूर-यज्जले कुम्भं तदा शब्दो ऽभवन्महान् ॥ २१ ॥ गजः पिबति पानीयमिति म-त्वा महानिशि ॥ बाणं धनुषि संधाय शब्दवेधिनमक्षिपम् ॥ २२ ॥

(मू.)शप्तः. ॥१९॥ (मू.) अचरम्. ॥२०॥ (बा. मू.) अपूरयत्. तदा महान् शब्दः अभवत्. ॥ २१ ॥ (पू.) ॥ शब्दवेधिनं बाणं (मू.). ॥ २२ ॥

१ शापलेला. २ तारुण्यांत. ३ मत्त. ४ फिरत होतों. ५ तहानेनें व्याकुळ. ६ तृषाकुळ, अशा. ७ आनेतुम् आणण्यास. ८ घटाला. ९ पाण्याला. १० पितो. ११ मध्यरात्रीं. १२ शब्दावरून लक्ष्य वेधणाऱ्या (नेम मारणाऱ्या).

गत असे. मी तशाप्रकारचा एक बाण धनुष्यावर जोडून सोडला. ॥ २२ ॥ इतक्यांत, त्या ठिकाणीं कोणी तरी मनुष्य आहे असें सुचविणारा 'मेलोंरे मेलों!' असा शब्द उत्पन्न झाला! - तोच मनुष्य पुढें विवळूं लागला :- 'मी तर कोणाचाही अपराध केला नाहीं! मग मला कोणीरे मारिलें! हा दैवा! ॥ २३ ॥ माझीं मातापितरें उदकाच्या इच्छेनें माझी वाट पाहत आहेत!' हें त्या पुरुषाचें भाषण कानीं पडतांच मी भयभीत झालों व तसाच ॥ २४ ॥ हळूहळू त्या पुरुषाच्या बाजूला जाऊन - त्याला ह्मणालों :- 'स्वामी! मी दशरथ आहें. - आपण येथें आहां हें - मला विदित नव्हतें; ह्मणून माझ्या हातून आपल्याला बाण लागला. मुनिमहाराज, आतां माझें रक्षण करणें आपणाकडे आहे!' ॥२५॥ हे शब्द उच्चारतांना माझीं अक्षरें

हा हतो ऽस्मीति तत्राभूच्छब्दो मानुषसूचकः[1] ॥ कस्यापि न कृतो दोषो मया केन हतो विधे[2] ॥२३॥ प्रतीक्षते मां माता च पिता च जलकांक्षया[3] ॥ तच्छ्रुत्वा भयसंत्रस्तस्ततो ऽहं पौरुषं[5] वचः ॥२४॥ शनैर्गत्वा ऽथ तत्पार्श्वं[6] स्वामिन् दशरथो ऽस्म्यहम् ॥ अजानता[7] मया विद्धस्त्रातुमर्हसि मां मुने ॥२५॥ इत्युक्त्वा पादयोस्तस्य पतितो गद्गदाक्षरः ॥

तत्र(बा. पू.)शब्दः अभूत्. ॥ 'मया कस्य अपि दोषः(मू.).॥२३॥(बा. पू.)मां प्रतीक्षते.'॥अहं तत् पौरुषं वचः(मू.).॥२४॥तत्पार्श्वं(मू.)मा त्रातुं अर्हसि,॥२५॥इति उक्त्वा, गद्गदाक्षरः[सन्]तस्य(पू.)पतितः ॥

१ मनुष्य असें सुचविणारा. २ दैवा! ३ उदकाच्या इच्छेनें. ४ वाट पाहतो. ५ पुरुषानें उच्चारिलेल्या. ६ त्याच्या बाजूला (जवळ). ७ न जाणणाऱ्या. ८ ताडिलेला. ९ रक्षण करण्यास.

अडखळत होतों. शेवटीं मी त्याच्या पायांवर लोटांगण घातलें. त्या वेळीं तो मुनि मला ह्मणाला :– ' राजाधिराजा, भिऊं नको. ॥ २६ ॥ तुला ब्रह्महत्या लागणार नाहीं; कारण, मी तपश्चर्या करणारा वैश्य आहें. माझे आईबाप क्षुधेनें आणि तृषेनें व्याकुळ होत्साते माझी वाट पाहत आहेत. ॥ २७ ॥ त्यांना तूं, विचार - करण्यांत कालक्षेप - न करितां, लवकर उदक नेऊन दे. तूं असें केलें नाहींस, आणि जर कां माझ्या पित्याला क्रोध आला, तर तो तुला भस्म करून टाकील! ॥ २८ ॥ ह्मणून, तूं त्यांना उदक नेऊन दे, आणि वंदन करून, झालेला सर्व प्रकार निवेदन कर. मला फार पीडा होत आहे; एवढें हें बाणाचें अग्र माझ्या शरीरांतून बाहेर काढ; ह्मणजे मी प्राण सोडितों.' ॥ २९ ॥ त्या मुनीनें असें सांगितलें असतां, मी तत्काल त्याच्या शरीरांतून शल्य बाहेर काढिलें व उदकानें भरलेला कलश घेऊन, तें

तदा मामाह स मुनिर्मा[1] भैर्षीर्नृपसत्तम ॥ २६ ॥ ब्रह्महत्या स्पृ[2]शेन्न त्वां वैश्यो ऽहं तपसि स्थितः ॥ पितरौ मां प्रतीक्षेते क्षुत्तृड्भ्यां परिपीडितौ ॥ २७ ॥ तयोस्त्वमुदकं देहि शीघ्रमेवाविचार[4]यन् ॥ न चेत्त्वां भस्मसात्कुर्यात्पिता मे यदि कुप्यति ॥ २८ ॥ जलं दत्वा तु तौ नत्वा कृतं सर्वं निवे[5]दय ॥ शल्यमुद्धर मे देहात्प्राणांस्त्यक्ष्यामि पीडितः ॥ २९ ॥ इत्युक्तो मुनिना शीघ्रं बाणमुत्पाट्य देहतः॥

सः मुनिः (मू.). ॥२६॥ त्वां (मू.) मां प्रतीक्षेते.॥२७॥त्वं(पू.)उदकं देहि.॥(बा. मू.) [तदा] त्वां भस्मसात् कुर्यात्! ॥२८॥ (पू.)॥मे देहात् (उ.) प्राणान् त्यक्ष्यामि.॥२९॥मुनिना(बा. पू.)उत्पाट्य, ॥

१मा नको. २ भैषीः भिऊं. ३ लागेल. ४ न विचार करितां. ५ संतापला. ६ भस्मासारखा. ७ सांग. ८ बाणाचें अग्र. ९ उपटून.

'मुलगा कां येत नाहीं!'

दंपत्य होतें, त्या ठिकाणीं गेलों. ॥ ३० ॥ तीं दोघें अतिवृद्ध आणि अंध असून ह्या रात्रिसमयीं क्षुधेनें व तृषेनें व्याकुळ झालीं होतीं. 'मुलगा पाणी घेऊन येत नाहीं ह्याचें कारण काय! ॥ ३१ ॥ आह्मा वृद्धांना दुसरा कोणाचा आधार नाहीं! - आमच्याकडे पाहिल्याबरोबर प्रत्येकाला - वाईट वाटावें, - इतकी आमची दीन स्थिति आहे! - ह्यावेळीं आह्मीं तहानेनें फारच व्याकुळ झालों आहों! अशा प्रसंगीं आमचा भक्तिमान् पुत्र आमची उपेक्षा करतो काय!' ॥ ३२ ॥ अशा प्रकारें तीं दोघेंजणें व्याकुळ होत्सातीं चिंता करीत बसलीं होतीं; इतक्यांत माझ्या पावलांचा शब्द त्यांच्या कानीं पडला. तो शब्द ऐकतांच पिता ह्मणाला :–'बाळा! इतका विलंब कां रे केलास? ॥ ३३ ॥

सजलं कलशं धृत्वा गतो ऽहं यत्र दम्पती ॥ ३० ॥ अतिवृद्धावन्धदृशौ क्षुत्पिपासार्दितौ निशि ॥ नायाति सलिलं गृह्य पुत्रः किंवा ऽत्र कारणम् ॥ ३१॥ अनन्यगतिकौ[1] वृद्धौ शोच्यौ[2] तृट्परिपीडितौ[3] ॥ आवा[4]मुपेक्षते किं वा भक्तिमानावयोः सुतः ॥ ३२ ॥ इति चिंताव्याकुलौ तौ मत्पादन्यासजं[5] ध्वनिम् ॥ श्रुत्वा प्राह पिता पुत्र किं विलंबः कृतस्त्वया ॥ ३३ ॥

अहं (बा. उ.) [तत्र] गतः. ॥३०॥ '(पू.) ॥ (बा. उ.) न आयाति! अत्र कारणं किंवा! ॥३१॥ (मू.) उपेक्षते किंवा!' ॥ ३२ ॥ (पू.), ॥ श्रुत्वा पिता प्राह – 'पुत्र, त्वया (मू.)? ॥ ३३ ॥

---

१ नाहीं दुसरी गति ज्यांना, असे. २ ज्यांच्याबद्दल वाईट वाटावें, असे. ३ तहानेनें अत्यंत व्याकुळ. ४ आवाम् आह्माला. ५ माझ्या पावलाच्या ठेवण्यानें उत्पन्न झालेल्या.

मुला, आह्माला चांगलेंसें पाणी दे आणि तूंही पी. ' तीं असें बोलत असतां मी भीतीमुळें हळूहळू त्यांच्या जवळ गेलों, ॥ ३४ ॥ व नम्रतापूर्वक पायां पडून ह्मणालों :–' महाराज, मी तुमचा पुत्र नव्हें; तर मी अयोध्येचा राजा दशरथ आहें. ॥ ३५ ॥ मज दुष्टाला मृगयेचा फार छंद आहे, ह्मणून मी आज रात्रीं पशूंचा वध करीत फिरत असतां एका पाणवठ्यापासून बऱ्याच अंतरावर उभा होतों. इतक्यांत, पाण्यामध्यें होत असलेला कांहीं शब्द ॥ ३६ ॥ माझ्या कानीं आला. शब्दाच्या धोरणानें बाण सोडून लक्ष्य मारण्याची मला संवय असल्यामुळें मी एक बाण सोडला. तों, मेलोंरे मेलों–असा शब्द मला ऐकूं आला. मी भिऊन तसाच त्याच्या जवळ आलों. ॥ ३७ ॥ तेथें, जटा अस्ताव्यस्त पसरून पडलेला एक मुनिकुमार माझ्या दृष्टीस पड-

देह्यावयोः सुपानीयं पिब त्वमपि पुत्रक ॥ इत्येवं लपतो[1]र्भीत्या सकाशमगमं शनैः ॥ ३४ ॥ पादयोः प्रणिपत्याहमब्रवं विनयान्वितः ॥ नाहं पुत्रस्त्वयोध्याया राजा दशरथो ऽस्म्यहम् ॥ ३५ ॥ पापो ऽहं मृगयासक्तो रात्रौ मृगविहिं[3]सकः ॥ जलावतीराद् दूरे ऽहं स्थित्वा जलगतं ध्वनिम् ॥ ३६ ॥ श्रुत्वा ऽहं शब्दवेधित्वादेकं बाणमथात्यजम् ॥ हतो ऽस्मीति ध्वनिं श्रुत्वा भयात्तत्राहमागतः ॥ ३७ ॥ जटा विकीर्य पतितं दृष्ट्वा ऽहं मुनिदारकम्[6] ॥

पुत्रक, (पू.) देहि, त्वं अपि पिब.' ॥ (मू.) भीत्या शनैः अगमम्. ॥ ३४ ॥ अहं विनयान्वितः (पू.) अस्मि. ॥ ३५ ॥ (मू.) ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अहं मुनिदारकं (पू.) ॥

१ विलाप करणाऱ्या. २ ह्मणालों. ३ पशूंना मारणारा. ४ पाणवठ्यापासून. ५ अस्ताव्यस्त पसरून. ६ ऋषिकुमाराला.

ला. त्याला पाहतांच मी भयभीत होऊन त्याची प्रार्थना केली कीं, माझें रक्षण कर, मला जीवदान दे (मारूं किंवा शाप देऊं नकोस). ॥ ३८ ॥ तो मला ह्मणाला कीं, भिऊं नको; तुला ब्रह्महत्येचें भय नलगे; तूं माझ्या मातापितरांना उदक नेऊन दे, वंदन कर आणि आपल्या जीवितासाठीं त्यांची प्रार्थना कर. ॥ ३९॥ त्या मुनीनें असें सांगितलें, तेव्हां मी ह्या ठिकाणीं प्राप्त झालों. महाराज, मी मुनीचा घात करणारा - दुष्ट पातकी - आपल्याला शरण आलों आहें. आपण दयालु होऊन माझें संरक्षण करावें. ' ॥ ४० ॥ ही -पुत्रमरणाची - वार्ता कानीं पडतांच तीं दोघें दुःखानें व्याकुळ होत्सातीं धरणीवर देह टाकून अतिशय शोक करूं लागलीं. विलाप करतां करतां त्यांनीं - मला ह्मटलें :- ' बाबा ! आमचा पुत्र असेल तेथें, विलंब न लावतां, आह्माला घेऊन चल !' ॥ ४१ ॥ पुढें मी त्या वृद्ध दंपत्याला, त्यांचा मुलगा होता, तेथें नेलें.

भीतो गृहीत्वा तत्पादौ रक्षरक्षेति चाब्रवम् ॥ ३८ ॥ मा भैषीरिति मां प्राह ब्रह्महत्याभयं न ते॥मत्पित्रोः सलिलं दत्वा नत्वा प्रार्थय[1] जीवितम्॥ ३९॥ इत्युक्तो मुनिना तेन ह्यागतो मुनिहिंसकः॥रक्षेतां मां दयायुक्तौ युवां हि शरणागतम्॥४०॥इति श्रुत्वा तु दुःखार्तौ विलप्य बहु शोच्य तम्॥पतितौ नौ सुतो यत्र नय तत्राविलंबे[2]यन् ॥ ४१ ॥ ततो नीतौ सुतो यत्र मया तौ वृद्धदम्पती ॥

(मू.)गृहीत्वा, 'रक्ष, रक्ष,' इति अब्रवम्. ॥३८॥ (मू.)प्रार्थय. ॥३९॥ तेन मुनिना (पू.)आगतः ! ॥(मू.) मां रक्षेताम् ! ॥४०॥ (पू.)विलप्य, ॥ पतितौ '(मू.) नय.' ॥४१॥ ततः यत्र सुतः,[तत्र](पू.) नीतौ. ॥

१ मागून घे. २ बिलंब न करणारा.

त्या ठिकाणीं त्यांनीं मुलाच्या आंगावरून हात फिरवून बहुत शोक केला. ॥ ४२ ॥ त्यांनीं 'हाय! हाय!' असा हंबरडा फोडून ह्मटलें :– 'बाळा! बाळारे! मुला! आह्माला पोटभर पाणी - प्यायला - देरे! कांरे देत नाहींस?' ॥ ४३ ॥ नंतर तीं दोघें मला ह्मणालीं :–'राजा, आतां लवकर चिता रचून तयार कर.' - त्यांच्या आज्ञेप्रमाणें - मी लागलीच चिता रचून तीवर तिघांना ठेविलें आणि अग्नि लावून दिला. तेव्हां तीं तिघें दग्ध होऊन स्वर्गलोकीं गेलीं. ॥ ४४ ॥ त्यांपैकीं वृद्ध पिता - मरतांना शोकाच्या आवेशांत - मला ह्मणाला :–' तुझीही अशीच स्थिति होईल. माझा तुला शाप आहे कीं, तूं पुत्रशोकानें मरण पावशील.' ॥ ४५ ॥ कौसल्ये! तो शाप भोगण्याची वेळ मला सध्यां आली आहे! ह्या प्र-

स्पृष्ट्वा सुतं तौ हस्ताभ्यां बहुशोऽथ विलेपतुः॥४२॥हाहेति क्रन्दमानौ तौ पुत्र-पुत्रेत्यवोचताम्॥ जलं देहीति पुत्रेति किमर्थं न ददास्यलम्॥४३॥ततो मामूचतुः शीघ्रं चितिं[1] रचय भूपते॥मया तदैव रचिता चितिस्तत्र निवेशिताः[2]॥त्रयस्तत्राग्निरुत्सृष्टो[3] दग्धास्ते त्रिदिवं ययुः॥४४॥तत्र वृद्धः पिता प्राह त्वमप्येवं भविष्यसि॥पुत्रशोकेन मरणं प्राप्स्यसे[4] वचनान्मम ॥ ४५ ॥ स इदानीं मम प्राप्तः शापकालोऽनिवारितः[5] ॥ इत्युक्त्वा विललापाथ राजा शोकसमाकुलः ॥ ४६ ॥

तौ सुतं हस्ताभ्यां(बा. मू.). ॥ ४२ ॥ ४३ ॥४४ ॥ (मू.) वचनाद प्राप्स्यसे. ॥ ४५ ॥ (पू.) शापकालः प्राप्तः." ॥ (मू.) विललाप. ॥ ४६ ॥

---

१ चितेला. २ ठेविलेले. ३ उत्सृष्टः दिलेला. ४ पावशील. ५ न निवारिलेला.

संगाचें निवारण होणें शक्य नाहीं! " इतकें भाषण करून दशरथराजा शोकानें व्याकुळ होत्साता विलाप करूं लागला :- ॥ ४६ ॥ 'हा रामा! हा पुत्रा! हा सीते! हा गुणनिधे लक्ष्मणा! तुझ्या वियोगामुळें मला मृत्यु प्राप्त झाला रे! हा सगळा प्रसंग कैकेयीनें आणिला!!' ॥ ४७ ॥ दशरथ अशाप्रकारें विलाप करीत प्राण सोडून स्वर्गास गेला! * * * * * * * *
कौसल्या, सुमित्रा, तशाच इतरही राजपत्न्या ॥ ४८ ॥ रडूं लागल्या! सर्वजणींनीं ऊर बडवून घेऊन अतिशय विलाप केला! प्रातःकाळीं मंत्रिमंडळासह वसिष्ठमुनि तेथें आले. ॥ ४९ ॥ त्यांनीं दशरथाचें शव तैलद्रोणींत ठेविलें आणि दूतांना आज्ञा दिली कीं, तुह्मी लवकर घोडे बरोबर घेऊन (घोड्यांवर बसून)

हा राम पुत्र हा सीते हा लक्ष्मण गुणाकर ॥ त्वद्वियोगादहं प्राप्तो मृत्युं कैकेयिसंभवम्॥४७॥वदन्नेवं दशरथः प्राणांस्त्यक्त्वा दिवं गतः ॥कौसल्या च सुमित्रा च तथाऽन्या राजयोषितः ॥४८॥ चुक्रुशुश्च विलेपुश्च उरस्ताडनपूर्वकम् ॥ वसिष्ठः प्रययौ तत्र प्रातर्मंत्रिभिरावृतः॥४९ ॥तैलद्रोण्यां दशरथं क्षिप्त्वा दूतानथाब्रवीत् ॥ गच्छत त्वरितं साश्वा युधाजिन्नगरं प्रति ॥ ५० ॥

(बा. मू.)मृत्युं प्राप्तः ! ॥४७॥ दशरथः एवं (बा. मू.). ॥४८॥ (पू.) चुक्रुशुः विलेपुः च. ॥ (बा. मू.) प्रययौ. ॥ ४९ ॥ (मू.) गच्छत. ॥ ५० ॥

---

१ गुणांची खाण, अशा. २ राजपत्न्या. ३ वक्षस्थलाचें ताडन करीत. ४ आक्रोश करूं लागल्या. ५ विलाप करूं लागल्या. ६ तेलाच्या डोणींत (प्रेताला दुर्गंधि सुटूं नये, ह्मणून). ७ घोड्यांसह. ८ युधाजिताच्या नगराला. ९ जा.

युधाजिताच्या नगरीला जा; ॥ ९० ॥ तेथें तेजस्वी व प्रतापशाली भरत शत्रुघ्नासह राहत आहे, त्याला माझ्या आज्ञेनें 'लवकर निघून ये' असें सांगा; ॥ ९१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ - त्याला म्हणावें, - अयोध्येस येऊन राजाचें आणि कैकेयीचेंही दर्शन किंवा भेट घे. अशी आज्ञा मिळाली असतां दूत निघाले ते त्वरेनें भरताच्या मामाकडे आले, ॥ ९२ ॥ व युधाजिताला प्रणाम करून ह्मणाले :— 'महाराज, वसिष्ठमुनींनीं कनिष्ठ बंधूसह प्रभावशाली भरताविषयीं आपल्याला निरोप सांगितला आहे कीं, भरतानें आपल्या धाकट्या भावाला बरोबर घेऊन, ॥ ९३ ॥ विचार करण्यांत वेळ न घालवितां, लवकर अ-योध्येस यावें.' ही आज्ञा कळल्याबरोबर भरत भयानें विव्हल झाला. तो लागलाच ॥ ९४ ॥ वसिष्ठ गुरूं-च्या आज्ञेप्रमाणें धाकट्या भावाला बरोबर घेऊन दूतांसहवर्तमान निघाला. तो 'राजावर किंवा रामचंद्रावर

तत्रास्ते भरतः श्रीमाञ्छत्रुघ्नसहितः प्रभुः ॥ उच्यतां भरतः शीघ्रमागच्छेति ममाज्ञया ॥५१॥ अयोध्यां प्रति राजानं कैकेयीं चापि पश्यतु ॥ इत्युक्तास्त्वरितं दूता गत्वा भरतमातुलम् ॥ ५२ ॥ युधाजितं प्रणम्योचुर्भरतं सानुजं प्रति ॥ वसिष्ठस्त्वाऽब्रवीद्राजन् भरतः सानुजः प्रभुः ॥ ५३ ॥ शीघ्रमागच्छतु पुरीमयोध्यामविचारयन्[2] ॥ इत्याज्ञप्तोऽथ भरतस्त्वरितं भयविव्हलः ॥५४॥ आययौ गुरुणाऽऽदिष्टः सह दूतैस्तु सानुजः ॥

(पू.) आस्ते. ॥ मम आज्ञया (मू.) उच्यतां. ॥५१॥ अयोध्यां प्रति [आगत्य] (मू.) गत्वा, ॥ ५२ ॥ (पू.) प्रणम्य, भरतंप्रति[1] ऊचुः— '(मू.) ॥५३॥ (पू.) आगच्छतु.' ॥(मू.) त्वरितं॥५४॥(पू.)आययौ,॥

---

१ भरताविषयीं. २ विचार करण्यांत वेळ न घालवितां.

भरत अयोध्येस
आला.

कांहीं तरी दुःखाचा प्रसंग गुजरला असावा, ' ॥ ९९ ॥ अशा चिंतेनें ग्रस्त होत्साता मार्गांत विचार करीत करीत नगरास आला. तों, नगराची शोभा अगदीं नष्ट झाली आहे, त्यांत लोकांची व्यवहारव्यापारसंबंधें चळवळ किंवा गर्दी कोठेंही दिसत नाहीं, ॥ ९६ ॥ आनंदोत्सवांनीं तर तें स्थळ मुळींच सोडून दिलें आहे, असा प्रकार त्याच्या दृष्टीस आला. तेव्हां तर त्याला - अधिकच - काळजी वाटूं लागली. पुढें तो राजवाड्यांत शिरला. - तेथील एकंदर चर्येवरून त्याचें मन त्याला सांगूं लागलें कीं, - राजलक्ष्मी हें स्थान सोडून गेली असावी. ॥ ९७ ॥ पुढें तेथें कैकेयी एकटीच आसनावर बसली आहे, असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. त्यानें भक्तिपूर्वक मातेच्या चरणांस शिरसा वंदन केलें. ॥ ९८ ॥ भरत आला असें पाहतांच कैकेयी प्रेमभ-

राज्ञो वा राघवस्यापि दुःखं किंचिदुपस्थितम् ॥ ५५ ॥ इति चिन्तापरो मार्गे चिन्तयन्नगरं ययौ ॥ नगरं भ्रष्टलक्ष्मीकं जनसंबाधवर्जितम् ॥५६॥ उत्सवैश्च परित्यक्तं दृष्ट्वा चिन्तापरोऽभवत् ॥ प्रविश्य राजभवनं राजलक्ष्मीविवर्जितम् ॥५७॥अपश्यत्कैकयीं तत्र एकामेवासने स्थिताम् ॥ ननाम शिरसा पादौ मातुर्भक्तिसमन्वितः ॥५८॥ आगतं भरतं दृष्ट्वा कैकेयी प्रेमसंभ्रमात् ॥ उत्थायालिंग्य रभसा स्वांकमारोप्य संस्थिता ॥५९॥

(मू.) ॥५५॥ मार्गे (मू.) ॥५६॥ (पू.) ॥ (उ.) राजभवनं प्रविश्य ॥५७॥ (पू.) कैकयीं अपश्यत्. ॥ (उ.) मातुः पादौ शिरसा ननाम. ॥५८॥ कैकेयी (मू.). ॥ ५९ ॥

१प्राप्त झालेलें. २भ्रष्ट झाली शोभा ज्याची, अशा. ३लोकांच्या समुदायांनीं सोडिलेल्या. ४राजवाड्याप्रत. ५प्रेमाच्या वेगानें. ६लगबगीनें.

रानें उठून उभी राहिली व वेगानें त्याला आलिंगन देऊन मांडीवर घेऊन बसली. ॥५९॥ पुढें तिनें भरताचें मस्तक हुंगून त्याला आपल्या माहेरच्या मनुष्यांच्या कुशलतेबद्दल, प्रश्न विचारिले:– 'भरता, माझा भाऊ, तशीच भाग्यशाली माता, सर्व खुशाल आहेत ना? ॥ ६० ॥ मुला, आज तूं सुखरूपपणें माझ्या दृष्टीस पडलास, ही फार चांगली गोष्ट झाली.' मातेनें भरताला मागें सांगितल्याप्रमाणें प्रश्न केला खरा; पण त्याचीं इंद्रियें चिंतेनें अगदीं व्याकुळ झालीं होतीं, - म्हणून त्यानें त्या प्रश्नाकडे मुळींच दुर्लक्ष्य केलें. - ॥ ६१ ॥ व तो खिन्न अंतःकरणानें मातेला विचारूं लागला :–' आई ! माझा पिता कोठें आहे? तूं येथें एकटी बसली आहेस - असें कां? - ॥ ६२ ॥ आमचे महाराज (पिता) तुझ्या वांचून एकांतांत कधींही बसले नाहींत : असें असून सध्यां ते येथें दिसत नाहींत ! तर ते कोठें आहेत, सांग. ॥ ६३ ॥ पित्याचें दर्शन न झाल्यामुळें

मूर्ध्न्यवघ्राय पप्रच्छ कुशलं स्वकुलस्य सा॥पिता मे कुशली भ्राता माता च शुभलक्षणा॥६०॥दिष्ट्या त्वमद्य कुशली मया दृष्टो ऽसि पुत्रक॥इति पृष्टः स भरतो मात्रा चिन्ताकुलेन्द्रियः[1]॥६१॥दूयमानेन[2] मनसा मातरं समपृच्छत॥मातः पिता मे कुत्रास्ते एका त्वमिह संस्थिता ॥६२॥ त्वया विना न मे तातः कदाचिद्रहसि स्थितः ॥ इदानीं दृश्यते नैव कुत्र तिष्ठति मे वद ॥ ६३ ॥ अदृष्ट्वा पितरं मे ऽद्य भयं दुःखं च जायते ॥

सा (पू.) कुशलं पप्रच्छ. ॥ (मू.)? ॥६०॥ (पू.) ॥ मात्रा इति (मू.) ! ॥६१॥६२॥ मे तातः (पू.) न स्थितः ॥ (मू.). ॥ ६३ ॥ पितरं (बा. पू.). ॥

१ चिंतेनें व्याकुळ झालीं इंद्रियें ज्याचीं, असा. २ खिन्न, अशा.

त्याला सर्व वृत्तांत कळतो.

माझ्या - मनाला - भीति आणि दुःख उत्पन्न होत आहे ! ' हा प्रश्न ऐकिल्यावर कैकेयी मुलाला ह्मणालीः— ' बाळा, गुणांच्या, तुला दुःख होऊन उपयोग काय ! ॥ ६४ ॥ धार्मिक व अश्वमेधादि यज्ञांनीं परमेश्वराची आराधना करणारे पुरुष ज्या गतीला जातात, त्या गतीला तुझा पिता सांप्रत गेला. तुझी पित्यावर निःसीम प्रीति होती - खरी; पण आतां शोक करून उपयोग काय ? - ' ॥ ६५ ॥ ती वार्ता ऐकतांच भरत शोकानें विव्हल होत्साता भूमीवर पडला. ' हा ताता ! मला दुःखसमुद्रांत टाकून कोणीकडे रे गेलास ! ॥ ६६ ॥ बाबा ! मला रामराजाच्या स्वाधीन केल्याशिवाय आपण कोणीकडे गेलां ! ' अशा प्रकारें विलाप करीत पुत्र भूमीवर पडला आहे, त्याचे केश अस्ताव्यस्त झाले आहेत, ॥ ६७ ॥

अथाह कैकयी पुत्रं किं दुःखेन तवानघ॥६४॥या गतिर्धर्मशीलानामश्वमेधादियाजिनाम्॥तां गतिं गतवानद्य पिता ते पितृवत्सल॥६५॥तच्छ्रुत्वा निपपातोर्व्यां भरतः शोकविव्हलः॥हा तात क्व गतोऽसि त्वं त्यक्त्वा मां वृजिनार्णवे॥६६॥असमर्प्यैव रामाय राज्ञे मां क्व गतोऽसि भो ॥ इति विलपितं पुत्रं पतितं मुक्तमूर्धजम् ॥ ६७ ॥

अथ कैकयी पुत्रं(बा. उ.)किम्?॥६४॥(पू.)या गतिः,॥अद्य ते पिता(उ.)!॥६५॥भरतः तत् श्रुत्वा शोकविह्वलः[सन्]उर्व्यां निपपात. 'हा तात! त्वं मां वृजिनार्णवे त्यक्त्वा, क्व गतः असि! ॥ ६६ ॥ रामाय राज्ञे मां (पू.).' ॥ (उ.) पुत्रं ॥ ६७ ॥

१ धर्म आचरणें, हा ज्यांचा स्वभाव, अशा. २ अश्वमेधादि यज्ञ करणाऱ्या. ३ पित्याविषयीं प्रेमळ, अशा. ४ भूमीवर. ५ दुःखसमुद्रांत. ६ न स्वाधीन करून. ७ सुटले केश ज्याचे, अशा.

- असें पाहून - कैकेयीनें त्याला उठून बसविलें आणि डोळे पुसून ह्मटलें :–'बाळा, सावध हो. तुझें कल्याण होईल अशी सर्व तजवीज मी केली आहे.' ॥ ६८ ॥ भरत तिला ह्मणाला :–' महाराज मरणसमयीं काय बोलले ? ' कैकेयीदेवीला भय किंवा लज्जा मुळींच नव्हती; ती शांतपणें भरताला सांगूं लागली :– ॥ ६९ ॥ "महाराज 'हा रामा ! हा आनंददायका ! हा सीते ! हा लक्ष्मणा !' असें वारंवार ह्मणून पुष्कळ वेळ शोक करीत शेवटीं देहत्याग करून स्वर्गाला गेले." ॥ ७० ॥ भरतानें तिला विचारिलें :– ' माते ! त्या वेळीं राम जवळ नव्हता काय ? तसेंच लक्ष्मण आणि सीता ह्यांपैकीं कोणीच जवळ नव्हतें ? तीं गेलीं होतीं कोठें ? ' ॥ ७१ ॥ कैकेयी ह्मणाली :– ' भरता, रामाला यौवराज्य देण्यासाठीं तुझ्या पित्यानें मोठा समारंभ चाल-

उत्थाप्य[1]ामृज्य[2] नयने कैकेयी पुत्रमब्रवीत् ॥ समाश्वसिहि[3] भद्रं ते सर्वं संपादितं मया ॥ ॥६८॥तामाह भरतस्तातो म्रियमाणः किमब्रवीत् ॥तमाह कैकयी देवी भरतं भयवार्जि-ता॥६९॥हा राम राम सीतेति लक्ष्मणेति पुनः पुनः॥ विलपन्नेव सुचिरं देहं त्यक्त्वा दिवं ययौ ॥७०॥ तामाह भरतो हे ऽम्ब रामः सन्निहितो न किम्॥ तदानीं लक्ष्मणो वा ऽपि सीता वा कुत्र ते गताः॥७१॥कैकेय्युवाच॥रामस्य यौवराज्यार्थं पित्रा ते संभ्रमः[4] कृतः ॥

उत्थाप्य, नयने(पू.) ॥'समाश्वसिहि; ते भद्रं; मया(उ.)!'॥६८॥भरतः (पू.)? ॥ (बा. उ.) तं भ-रतं आह – ॥ ६९ ॥ '(मू.) ! ॥ ७० ॥ भरतः (मू.) ? ॥ ७१ ॥ कै० उ० – ' ते पित्रा (पू.). ॥

१ उठवून. २ आमृज्य पुसून. ३ सावध हो. ४ आदरानें उपक्रम.

तुझ्यासाठीं माझी खटपट.

विला होता ! पण, तुला राज्य मिळावें, ह्या उद्देशानें त्यावेळीं मी त्या कार्यांत विघ्न आणिलें. ॥ ७२ ॥ महाराजांनीं वरद होऊन पूर्वी मला दोन वर दिले होते; ते मी ह्या वेळीं मागून घेतले. त्यांपैकीं एका वरानें तुला सर्व ॥ ७३ ॥ राज्य - मागितलें; - आणि दुसऱ्यानें, रामानें मुनीसारखें व्रत स्वीकारून वनांत राहावें - असें मागून घेतलें. - महाराज सत्य आचरणाविषयीं दक्ष होते; ह्मणून त्यांनीं तुलाच राज्य दिलें;॥ ७४॥ आणि तुझ्या पित्यानें रामाला वनांतच पाठविलें ! सीताही पातिव्रत्य मार्गाचें अवलंबन करून रामाच्या मागून गेली. ॥ ७५ ॥ "मी चांगला (खरा भक्तिमान्) भाऊ आहें" असें दाखविण्यासाठीं लक्ष्मणही रामाच्या मागें गेला. तीं सर्वजणें वनांत गेलीं असतां, महाराज त्यांचेंच चिंतन करूं लागले. ॥ ७६ ॥ शेवटीं "राम

तव राज्यप्रदानाय तदा ऽहं विघ्नमाचरम् ॥७२॥ राज्ञा दत्तं हि मे पूर्वं वरदेन वरद्वयम् ॥ याचितं तदिदानीं मे तयोरेकेन ते ऽखिलम् ॥ ७३ ॥ राज्यं रामस्य चैकेन वनवासो मुनिव्रतम् ॥ ततः सत्यपरो राजा राज्यं दत्वा तवैव हि ॥७४॥ रामं संप्रेषयामास वनमेव पिता तव ॥ सीता ऽप्यनुगता रामं पातिव्रत्यमुपाश्रिता ॥ ७५ ॥ सौभ्रात्रं दर्शयन्रा-ममनुयातो ऽपि लक्ष्मणः ॥ वनं गतेषु सर्वेषु राजा तानेव चिन्तयन् ॥ ७६ ॥

अहं(उ.)॥७२॥वरदेन (पू.) दत्तम्;॥इदानीं तत् मे याचितं,(उ.)॥७३॥राज्यं, एकेन च(पू.)॥(उ.) दत्त्वा,॥७४॥तव पिता वनं एव(पू.)॥(उ.)रामं अनुगता.॥७५॥लक्ष्मणः अपि(पू.)॥सर्वेषु(उ.)॥७६॥

१ चांगल्या भाऊपणाला.

राम" असें बडबडत ते राजाधिराज मरण पावले.' हें मातेचें वचन कानीं पडल्याबरोबर, ज्याप्रमाणें वज्राचा प्रहार लागला असतां वृक्ष मोडून खालीं पडतो त्याप्रमाणें, भरत ॥ ७७ ॥ - मूर्च्छा येऊन - भूमीवर निश्चेष्ट पडला. तें पाहून कैकेयीला दुःख झालें. ती त्या वेळीं भरताला पुन्हां ह्मणाली :– 'बाळा, तूं शोक काय ह्मणून करितोस ? - मला तर शोकाचें कांहीं कारण दिसत नाहीं. - ॥७८ ॥ अरे ! मोठें चांगलें राज्य आयतेंच प्राप्त झालें आहे; आणि तुला ह्या वेळीं शोक करावासा वाटतो, तो काय ह्मणून ?' माता असें भाषण करीत असतां, - भरत तिच्याकडे इतक्या उग्र दृष्टीनें - पाहूं लागला कीं, त्यावरून तो तिला जाळीतच आहे कीं काय असा भास होई ! पुढें - तो तिला ह्मणाला :- ॥ ७९ ॥ 'दुष्टे ! पतीची हत्या केलीस

प्रलपन् रामरामेति ममार नृपसत्तमः॥इति मातुर्वचः श्रुत्वा वज्राहत इव द्रुमः॥७७॥ पपात भूमौ निःसंज्ञस्तं दृष्ट्वा दुःखिता तदा॥कैकेयी पुनरप्याह वत्स शोकेन किं तव ॥७८॥राज्ये महति संप्राप्ते दुःखस्यावसरः कुतः ॥ इति ब्रुवन्तीमालोक्य मातरं प्रदहन्निव ॥ ७९ ॥ असंभाष्याऽसि पापे मे घोरे त्वं भर्तृघातिनी ॥ पापे त्वद्गर्भजातोऽहं पापवानस्मि सांप्रतम् ॥अहमग्निं प्रवेक्ष्यामि विषं वा भक्षयाम्यहम् ॥ ८० ॥

नृपसत्तमः "राम, राम" इति (पू.).' ॥ (उ.) इव ॥७७॥ निःसंज्ञः भूमौ (बा. मू.) किम् ? ॥ ७८ ॥ महति (पू.) ?॥मातरं (उ.)–॥७९॥'(पू.) त्वं मे असंभाष्या असि.॥(बा. द्वि.)अस्मि.॥(मू. तृ.).॥८०॥

---

१ मेला. २ वज्रानें ताडिलेला. ३ वृक्ष. ४ निश्चेष्ट. ५प्रत्यक्ष पति मरण पावला तेव्हां देखील जिला वाईट वाटलें नाहीं, त्याच निर्दय कैकयीला, पुत्र केवळ मूर्च्छित झाला असें पाहून, दुःख झालें; ह्यावरून पुत्र शोक फार दुर्धर आहे, असें सिद्ध होतें. ६ दुष्टे. ७ पतीला मारणारी. ८ जिच्याजवळ भाषण करूं नये, अशी. ९ तुझ्या गर्भी उत्पन्न झालेला. १० प्रवेश करीन.

तो कौसल्येला भेटतो.

त्या अर्थी तूं महापापिणी आहेस ! ! तुझ्याजवळ भाषण करणें देखील मला प्रशस्त वाटत नाहीं ! तुझ्या गर्भी माझा जन्म झाला, ह्यावरून सांप्रत मी पातकी ठरलों. आतां मी अग्नींत प्रवेश करितों, विष खातों, ॥८०॥ किंवा खड्गानें आत्महत्या करून घेऊन यमसदनास जातों ! दुष्टे ! तूं पतीचा वध केलास ह्मणून तुला कुंभीपाक नरकांत जावें लागेल ! !' ॥ ८१ ॥ भरत अशा प्रकारें कैकेयीची निर्भर्त्सना करून पुढें कौसल्येच्या मंदिरीं गेला. तीही भरताला पाहतांच हंबरडा फोडून रडूं लागली. ॥ ८२ ॥ त्यावेळीं भरतही तिच्या पायां पडून रडूं लागला. जिची कीर्ति - सर्व जगांत पसरली - आहे, त्या रामाच्या मातेनें (कौसल्येनें) भरताला पोटाशीं धरिलें. ती महासाध्वी ॥ ८३ ॥ अगदीं कृश झाली होती. तिचें मुख अति दीन दिसत असून, डोळ्यांतून सारखे अश्रु वाहत होते. ती भरताला ह्मणाली कीं, 'बाळा, तूं

खड्गेन वा ऽथ चात्मानं हत्वा यामि यमक्षयम्[1]॥भर्तृघातिनि दुष्टे त्वं कुम्भीपाकं गमिष्यसि॥८१॥इति निर्भर्त्स्य[3] कैकेयीं कौसल्याभवनं ययौ॥ सा ऽपि तं भरतं दृष्ट्वा मुक्त[4]कण्ठा रुरोद ह॥८२॥पादयोः पतितस्तस्या भरतो ऽपि तदा ऽरुदत्॥आलिंग्य भरतं साध्वी राममाता यशस्विनी ॥८३॥ कृशा ऽतिदीनवदना साश्रुनेत्रेदमब्रवीत् ॥ पुत्र त्वयि गते दूरमेवं सर्वमभूदिदम् ॥उक्तं मात्रा श्रुतं सर्वं त्वया ते मातृचेष्टितम्[5] ॥ ८४ ॥

(पू.) यामि. ॥ (उ.)!' ॥८१॥ कैकयीं (बा. मू.). ॥ ८२ ॥ तस्याः (बा. मू.) भरतं आलिंग्य, ॥८३॥ (पू.) – ॥ 'पुत्र, त्वयि दूरं (बा. द्वि.) अभूत्. ॥ त्वया मात्रा (बा. तृ.) श्रुतम्. ॥ ८४ ॥

१ यमसदनाला. २ जातों. ३ निर्भत्सना करून. ४ मोकळा केला कंठ जिनें, अशी. ५ आईचे कृत्य.

दूर गेलास, आणि इकडे हें सगळें असें झालें ! तुझ्या आईनें काय काय कृत्य केलें, तें तिनें सांगितल्यावरून तुला कळलें असेलच. ॥ ८४ ॥ माझा पुत्र रघुकुलोद्भव रामचंद्र, दुःखसमुद्रांत बुडालेल्या मला टाकून, पत्नीला आणि लक्ष्मणाला बरोबर घेऊन वनांत गेला ! त्यानें वस्त्राऐवजीं आंगावर वल्कलें पांघरलीं व आपल्या केंसांचा जटाजूट बांधिला ! ॥ ८५ ॥ हा रामा ! हा रघुवंशाधिपते ! तूं प्रत्यक्ष परात्पर ईश्वर माझ्या पोटीं आला आहेस, असें - मला समजत - असूनही माझें दुःख दूर होत नाहीं; ह्यावरून माझ्या बुद्धीला निश्चयात्मक वाटतें कीं, खरोखर दैव बलवत्तर आहे. (तूं ईश्वर असें समजत आहे, त्या अर्थीं मला दुःख वाटण्याचें कांहीं कारण नाहीं; पण मला दुःख होत आहे, ह्यावरून ज्ञानापेक्षां दैवाची शक्ति अधिक, असें मला वाटतें.)' ॥८६॥ अशा प्रकारें कौसल्या अत्यंत शोकानें विलाप करीत आहे, असें पाहून भरतानें तिचे

पुत्रः सभार्यो वनमेव यातः सलक्ष्मणो मे रघुरामचंद्रः ॥ चीरांबरो[1] बद्धजटाकलापः[2]
संत्यज्य मां दुःखसमुद्रमग्नाम् ॥ ८५ ॥ हा राम हा मे रघुवंशनाथ जातो ऽसि
मे त्वं परतः परमात्मा ॥ तथा ऽपि दुःखं न जहाति[3] मां वै विधिर्बलीयानिति[4] मे
मनीषा[5]॥ ८६॥ स एवं भरतो वीक्ष्य विलपन्तीं भृशं शुचा ॥ पादौ गृहीत्वा प्राहेदं
शृणु मातर्वचो मम ॥ ८७ ॥

रघुरामचन्द्रः मे(बा.मू.)मां सन्त्यज्य, वनं एव यातः ! ॥८५॥ (पू.)मे[पुत्रः] जातः असि.॥तथा अपि मां (उ.).' ॥८६॥ (पू.) एवं विलपन्तीं वीक्ष्य, ॥ पादौ गृहीत्वा इदं प्राह–'मातः, मम वचः शृणु.॥८७॥

१ वल्कल हें वस्त्र ज्याचें, असा. २ बांधला जटांचा कलाप ज्यानें, असा. ३ सोडतें. ४ बलीयान् अधिक समर्थ. ५ बुद्धि.

पाय धरिले व तिला ह्मटलें :– ' माते, माझें वचन ऐकून घे. ॥ ८७ ॥ कैकेयीनें रामाच्या राज्याभिषेकप्रसंगीं जें कांहीं कृत्य केलें तें किंवा दुसरें कांहीं (मजसाठीं राज्य मागणें वगैरे) जर मला कळून घडलें असेल, अथवा जर मी तिला प्रेरणा दिली (तसें करण्यास सांगितलें) असेल, ॥ ८८ ॥ तर, माते, मला शंभर ब्रह्महत्यांपासून उद्भवणारें पाप लागो. अरुंधतीसह वसिष्ठाचा खड्गानें वध केला असतां ॥ ८९ ॥ जें पाप व्हावें, तें सर्व (पातक) मला, जर ही गोष्ट पूर्वी कळली असेल तर, लागेल. ' अशा प्रकारें शपथ करून भरत त्यावेळीं रडूं लागला. ॥ ९० ॥ नंतर कौसल्येनें त्याला पोटाशीं धरून - ह्मटलें :- 'बाळा, - तुझें हृदय - मी जाणत्यें. तुला अगदीं वाटूं देऊं नको. ' इतक्या अवकाशांत, भरत आला ही वार्ता ऐकून ॥ ९१ ॥

कैकेय्या यत्कृतं कर्म रामराज्याभिषेचने॥अन्यद्वा यदि जानामि सा मया नोदिता यदि ॥ ८८ ॥ पापं मे ऽस्तु तदा मातर्ब्रह्महत्याशतोद्भवम् ॥ हत्वा वसिष्ठं खड्गेन अरुन्धत्या समन्वितम् ॥८९॥ भूयात्तत्पापमखिलं मम जानामि यद्यहम् ॥ इत्येवं शपथं कृत्वा रुरोद भरतस्तदा ॥९०॥ कौसल्या तमथालिंग्य पुत्र जानामि मा शुचः ॥ एतस्मिन्नन्तरे श्रुत्वा भरतस्य समागमम् ॥ ९१ ॥

(पू.)यत् कर्म कृतं,॥(उ.)नोदिता,॥८८॥(बा. पू.)पापं मे अस्तु.॥(उ.)हत्वा[यत् भूयात्], ॥८९॥ अहं यदि जानामि,[तदा]मम अखिलं तत् पापं भूयात्.' भरतः(बा. मू.).॥९०॥अथ(बा. मू.)श्रुत्वा, ॥९१॥

१ प्रेरिलेली. २ शंभर ब्रह्महत्यांपासून उद्भवणारें.

' वाईट वाटूं देऊं नको. '

वसिष्ठमुनि मंत्रिमंडळाला बरोबर घेऊन राजवाड्यांत आले. भरत शोक करीत आहे, असें पाहून वसिष्ठ त्याला आदरपूर्वक ह्मणाले :– ॥ ९२ ॥ 'भरता! दशरथ राजा ज्ञानसंपन्न व खरा शूर होता. आतां त्याचें उतार वय झालें होतें. त्यानें मर्त्यलोकींचीं सर्व सुखें भोगिलीं, विपुल दक्षिणा देऊन अश्वमेधादि यज्ञांनीं परमेश्वराची आराधना केली व रामासारखा पुत्र मिळविला; हा राम साक्षात् सकलदुःखहर्ता ईश्वर होय. शेवटीं तो महासमर्थ राजा स्वर्गीं - जाऊन - देवेंद्राच्या अर्ध्या आसनास प्राप्त झाला. ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ त्याच्याबद्दल तूं अगदीं विनाकारण शोक करीत आहेस. त्याच्या विषयीं शोक करणें अयोग्य होय : कारण, तो मोक्षप्राप्तीचा अधिकारी होऊन राहिला आहे. - शिवाय,

वसिष्ठो मन्त्रिभिः सार्धं प्रययौ राजमन्दिरम्॥रुदन्तं भरतं दृष्ट्वा वसिष्ठः प्राह सादरम्॥९२॥वृद्धो राजा दशरथो ज्ञानी सत्यपराक्रमः॥भुक्त्वा मर्त्यसुखं सर्वमिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ॥९३॥ अश्वमेधादिभिर्यज्ञैर्लब्ध्वा रामं सुतं हरिम् ॥ अन्ते जगाम त्रिदिवं देवेन्द्रार्धासनं प्रभुः ॥९४॥ तं शोचसि वृथैव त्वमशोच्यं मोक्षभाजनम्॥ आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्धो जन्मनाशादिवर्जितः ॥ ९५ ॥

(पू.) प्रययौ. ॥ वसिष्ठः (बा. उ.)प्राह – ॥९२॥ '(९३पू.) ॥ सर्वं मर्त्यसुखं भुक्त्वा, विपुलदक्षिणैः अश्वमेधादिभिः यज्ञैः इष्ट्वा, हरिं रामं सुतं लब्ध्वा, ॥ प्रभुः (९४उ.) जगाम. ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ (पू.) तं वृथा एव शोचसि. ॥ (उ.). ॥ ९५ ॥

---

१ सह. २ देवेंद्राच्या अर्ध्या आसनाला. ३ न शोक करण्याजोग्या. ४ मोक्षाचें पात्र अशा.

'मृत्यु टळाया-
चा नाहीं.'

आत्मानात्मविचार केलास ह्मणजे शोक करणें किती अयोग्य तें कळून येईल :- आत्मा नित्य आहे, त्याला कोणताही विकार नाहीं, तो शुद्ध असून जन्म मृत्यु इत्यादिकांनीं रहित आहे; ॥ ९५ ॥ हें शरीर जड असून अत्यंत अपवित्र होय, ह्याचा केव्हां तरी नाश व्हावयाचाच. एतावता, विचार करूं गेलें असतां कोणत्याही प्रकारें शोक करण्याला अवकाश किंवा कारण नाहीं. ॥ ९६ ॥ पिता किंवा पुत्र कोणी जरी मृत्यूच्या स्वाधीन झाला (मरण पावला) तरी, आपलें शरीर बडवून घेऊन जे कोणी त्यांच्या-बद्दल शोक करितात ते सर्व मूर्ख होत.॥९७॥संसार मुळीं असार आहे : हें त्याचें स्वरूप ज्यांना समजतें, त्या पुरुषांना, संसारामध्यें एखाद्या वस्तूचा वियोग होणें, हें वैराग्य होण्याला कारण होतें. त्यापासूनच पुढें शांतिसुख विस्तृत होत जातें (प्राप्त होतें.) ॥ ९८ ॥ ज्या वेळीं प्राणी ह्या लोकांत जन्मास आला, त्याच

शरीरं जडमत्यर्थमपवित्रं विनश्वरम् ॥ विचार्यमाणे शोकस्य नात्रकाशः कथंचन ॥ ९६ ॥ पिता वा तनयो वा ऽपि यदि मृत्युवशं गतः ॥ मूढास्तमनुशोचन्ति स्वात्मताडनपूर्वकम्[1] ॥ ९७ ॥ निःसारे खलु संसारे वियोगो ज्ञानिनां यदा ॥ भवेद्वैराग्यहेतुः स शान्तिसौख्यं तनोति[2] च ॥ ९८ ॥ जन्मवान्यदि लोके ऽस्मिं-स्तर्हि तं मृत्युरन्वगात्[3] ॥ तस्मादपरिहार्यो[4] ऽयं मृत्युर्जन्मवतां[5] सदा ॥ ९९ ॥

(मू.). ॥ ९६ ॥ (मू.) अनुशोचन्ति. ॥९७॥ (पू.) वियोगः, ॥ सः वैराग्यहेतुः (बा. उ.). ॥ ९८ ॥ [जनः] अस्मिन लोके यदि (बा. मू.) अपरिहार्यः. ॥ ९९ ॥

१ आपल्या शरीराला ताडन करीत. २ विस्तारितो. ३ मागून गेला. ४ न टळण्याजोगा. ५ जन्मास येणारांना.

वेळीं मृत्यु त्याच्यामागून आला आहे. ह्मणून जन्मास आलेल्या प्राण्याला हा मृत्यु कधीं टाळतां येण्याजोगा नाहीं. ॥९९॥ सर्व प्राण्यांना जन्म किंवा मृत्यु प्राप्त होणें, हें त्यांच्या त्यांच्या कर्माधीन आहे; मनुष्य अज्ञान असला तरी, जर त्याला एवढी गोष्ट समजली आहे तर, तो बंधूंबद्दल शोक करील कसा? - कधीं करणार नाहीं. मूर्ख देखील ज्याबद्दल शोक करणार नाहीं, त्याबद्दल तत्त्वज्ञानी दुःख मानील काय? - ॥ १०० ॥ अरे! आजपर्यंत कोट्यावधि ब्रह्मांडें नष्ट होऊन गेलीं! अनेक सृष्टि विलय पावल्या! सगळे समुद्र देखील शुष्क होऊन जातात! तेव्हां ह्या क्षणिक जीविताविषयीं आस्था कसली बाळगावयाची? ॥ १०१ ॥ हलणाऱ्या पानाच्या अग्राला लागलेल्या उदकाच्या बिंदूप्रमाणें हें आयुष्य क्षणामध्यें नाहींसें होणारें आहे. भलत्याच

स्वकर्मवशतः सर्वजन्तूनां प्रभवाप्ययौ ॥ विजानन्नप्यविद्वान्यः कथं शोचति बान्धवान् ॥ १०० ॥ ब्रह्माण्डकोटयो नष्टाः सृष्टयो बहुशो गताः ॥ शुष्यन्ति सागराः सर्वे कैवास्था क्षणजीविते ॥ १ ॥ चलपत्रान्तलग्नाम्बुबिन्दुवत्क्षणभंगुरम् ॥ आयुस्त्यजत्यवेलायां कस्तत्र प्रत्ययस्तव ॥ २ ॥

यः अविद्वान् अपि, सर्वजन्तूनां प्रभवाप्ययौ स्वकर्मवशतः (बा. मू.) शोचति? ॥ १०० ॥ (पू.), ॥ सर्वे सागराः शुष्यन्ति, क्षणजीविते का एव आस्था? ॥ १ ॥ (पू.) ॥ आयुः अवेलायां त्यजति, तत्र तत्र कः प्रत्ययः? ॥ २ ॥

१ न जाणणारा. २ जन्ममृत्यूंना. ३ जाणणारा. ४ शुष्क होतात. ५ हालणाऱ्या पानाच्या अग्राला लागलेल्या पाण्याच्या बिंदूप्रमाणें. ६ क्षणांत नाश पावणारें. ७ आयुष्य. ८ अयोग्य वेळीं. ९ विश्वास.

वेळीं तें प्राण्याला सोडून देतें (न समजतां किंवा ध्यानीं मनीं नसतां संपून जातें)! तेव्हां त्याच्यावर विश्वास तो कसला ठेवावयाचा ? ॥ १०२ ॥ जीवाला, पूर्वीच्या शरीरांत असतांना केलेल्या कर्मांप्रमाणें, पुन्हां देह प्राप्त होतो, त्या (नवीन प्राप्त झालेल्या) देहांत जीं कर्में करावीं, त्यांच्या योगानें पुढें दुसरा देह मिळतो; अशी परंपरा नित्यच चालावयाची. - अशा रीतीनें देहांचा वियोग किती वेळां झाला तरी आत्म्याचा नाश कधींही होत नाहीं; अर्थातच त्याबद्दल शोक करणें निरर्थक होय. - ॥ ३ ॥ ज्याप्रमाणें मनुष्य वस्त्र जुनें झालें म्हणजे तें टाकून देतो व नवें ग्रहण करितो, त्याप्रमाणें जीव जीर्ण शरीराचा त्याग करून पुन्हां नवीनाचा ॥ ४ ॥ नेहमीं स्वीकार करितोच. तेव्हां आतां त्याच्याबद्दल शोक करण्याला अवसर राहिला कोठें ! आत्मा कधीं मरत नाहीं, कधीं जन्मास येत नाहीं, किंवा कधीं वाढतही नाहीं.॥५॥तो सहाही

देही प्राक्तनदेहोत्थकर्मणा देहवान्पुनः ॥ तद्देहोत्थेन च पुनरेवं देहः सदाऽऽत्मनः ॥ ३ ॥ यथा त्यजति वै जीर्णं वासो गृह्णाति नूतनम् ॥ तथा जीर्णं परित्यज्य देही देहं पुनर्नवम् ॥ ४॥ भजत्येव सदा तत्र शोकस्यावसरः कुतः ॥ आत्मा न म्रियते जातु जायते न च वर्धते ॥५॥ षड्भावरहितोऽनन्तः सत्यप्रज्ञानविग्रहः ॥ आनन्दरूपो बुद्ध्यादिसाक्षी लयविवर्जितः ॥ ६ ॥

(बा. पू.) देहवान्, ॥ पुनः (उ.) देहः. ॥३॥ [जनः] यथा जीर्णं वासः त्यजति, नूतनं गृण्हाति, तथा देही जीर्णं देहं (बा. मू.) ॥ ४ ॥ सदा (बा. मू.). ॥ ५ ॥ ६ ॥

---

१ वस्त्राला. २ वाढतो. ३ सत्यज्ञान हें मूर्ति ज्याची, असा.

भावविकारांनीं रहित आहे. त्याच्या स्वरूपाला इयत्ता नाहीं. तीन्ही काळीं नष्ट न होणारें निर्विषय ज्ञान हें त्याची मूर्ति होय. तो आनंदरूपी असून बुद्धि, चित्त इत्यादिकांचा साक्षी आहे. त्याचा नाश कधींही होत नाहीं. ॥ ६ ॥ भरता, 'आत्मा एकच सर्वत्र पूर्ण रूपानें भरलेला आहे; त्याच्या ठिकाणीं द्वैतभाव अगदीं नाहीं; तो सर्वत्र सारख्या सत्तारूपानें राहतो; - तोच आत्मा मी आहें' असें - पूर्णपणें जाणून शोक सोडून दे आणि आतां पुढली क्रिया कर. ॥ ७ ॥ कुलाला आनंद देणें हें तुझें कर्तव्य होय. ह्मणून तूं आतां, सचिवांच्या आणि आमच्या साह्यानें, पित्याचें शव तैलद्रोणींतून बाहेर काढून, त्याचे यथायोग्य संस्कार कर.' ॥ ८ ॥ अशा प्रकारें साक्षात् वसिष्ठ गुरूंनीं बोध केला, तेव्हां भरतानें अज्ञानापासून उत्पन्न होणारा शोक सोडून देऊन पित्याची विधीप्रमाणें क्रिया केली. ॥९॥ त्याच्या पित्यानें (दशरथानें) यथाविधि अग्निहोत्र स्वी-

एक एव परो ह्यात्मा ह्यद्वितीयः समस्थितः ॥ इत्यात्मानं दृढं ज्ञात्वा त्यक्त्वा शोकं कुरु क्रियाम् ॥ ७ ॥ तैलद्रोण्याः पितुर्देहमुद्धृत्य सचिवैः सह ॥ कृत्यं कुरु यथान्यायमस्माभिः कुलनन्दन ॥ ८ ॥ इति संबोधितः साक्षाद्गुरुणा भरतस्तदा ॥ विसृज्याज्ञानजं शोकं चक्रे स विधिवत्क्रियाम् ॥ ९ ॥ गुरुणोक्तप्रकारेण आहिताग्नेर्यथाविधि ॥

आत्मा (बा. मू.) त्यक्त्वा, क्रियां कुरु. ॥७॥ कुलनन्दन, अस्माभिः सचिवैः [च] सह (बा. मू.) कुरु.' ॥८॥ सः साक्षात् गुरुणा (बा. मू.) अज्ञानजं शोकं विसृज्य, विधिवत् क्रियां चक्रे. ॥९॥ सः (बा. मू.) ॥

१ बाहेर काढून. २ ज्यानें अग्न्याधान केलें (अग्निहोत्री), अशा.

दशरथाची उत्तरक्रिया.

कारिलें होतें; ह्मणून भरतानें गुरूंनीं सांगितलेल्या प्रकारानें, शास्त्रामध्यें अग्निहोत्र्याची क्रिया करण्याचे जसजसे मार्ग सांगितले आहेत त्यांप्रमाणें, पित्याच्या शवाचे संस्कार केले. ॥ १० ॥ अकरावा दिवस आला असतां त्यानें वेदपारंगत अशा शेंकडों हजारों ब्राह्मणांना यथाविधि भोजन घातलें, ॥ ११ ॥ पित्याच्या उद्देशानें ब्राह्मणांना बहुत द्रव्य, सहस्त्र गाई, गांव, रत्नें व वस्त्रें दिलीं. ॥ १२ ॥ आणि पुढें तो वसिष्ठगुरु, भाऊ (शत्रुघ्न) आणि मंत्रिमंडळ ह्यांसहवर्तमान रामाचेंच ध्यान करीत तेथें आपल्या घरीं राहिला. ॥१३॥ - आतां त्याच्या मनांत विचार घोळूं लागले कीं, - सीता आणि लक्ष्मण ह्या दोघांना बरोबर घेऊन रामचंद्र

संस्कृत्य स पितुर्देहं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ११० ॥ एकादशे ऽहनि प्राप्ते ब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ भोजयामास विधिवच्छतशो ऽथ सहस्रशः ॥ ११ ॥ उद्दिश्य पितरं तत्र ब्राह्मणेभ्यो धनं बहु ॥ ददौ गवां सहस्राणि ग्रामान् रत्नाम्बराणि च ॥१२॥ अवसत्स्वगृहे तत्र राममेवानुचिन्तयन् ॥ वसिष्ठेन सह भ्रात्रा मन्त्रिभिः परिवारितः ॥ १३ ॥ रामे ऽरण्यं प्रयाते सह जनकसुतालक्ष्मणाभ्यां सुघोरं माता मे राक्षसीव प्रदहति हृदयं दर्शनादेव सद्यः ॥

(बा. मू.) ॥ यथाविधि संस्कृत्य, ॥ ११० ॥ (मू.) ब्राह्मणान् विधिवत् भोजयामास. ॥ ११ ॥ तत्र पितरं (मू.) ददौ. ॥ १२ ॥ तत्र (बा. मू.) अवसत्. ॥ १३॥ ' मे माता, जनकसुतालक्ष्मणाभ्यां सह रामे सुघोरं अरण्यं प्रयाते [सति], राक्षसी इव दर्शनात् एव सद्यः हृदयं प्रदहति, ॥

अत्यंत घोर अरण्यांत गेला, - ह्याला कारण - माझी माता होय. ह्मणून ती राक्षसी दृष्टीस पडल्याबरोबर तत्काल माझ्या अंतःकरणाचा दाह होऊं लागतो ! तेव्हां आतां आपण हें सर्व राज्य दूर झुगारून देऊन वनांत जावें आणि बुद्धि स्थिर करून, सीतेसह त्या सुहास्यवदन रामचंद्राचीच नित्य सेवा करीत राहावें. ॥ ११४ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणार्थबोधे अयोध्याकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

शंकर ह्मणालेः—पार्वति, महासमर्थ वसिष्ठमुनि अनेक मुनींसहवर्तमान मंत्रिमंडळाला बरोबर घेऊन राजाच्या सभेंत आले. हें सभागृह देवांच्या सभेसारखें होतें. ॥ १ ॥ त्या ठिकाणीं वसिष्ठ मुनि आसनावर ब-

गच्छाम्यारण्यमद्य स्थिरमतिरखिलं दूरतोऽपास्य राज्यं रामं सीतासमेतं स्मितरुचिरमुखं नित्यमेवानुसेवे ॥ ११४ ॥ इति श्रीमद० उमा० अयोध्याकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ श्रीमहादेव उवाच । वसिष्ठो मुनिभिः सार्धं मन्त्रिभिः परिवारितः ॥ राज्ञः सभां देवसभासन्निभामविशद्विभुः ॥ १ ॥ तत्रासने समासीनश्चतुर्मुख इवापरः ॥ आनीय भरतं तत्र उपवेश्य सहानुजम् ॥ २ ॥

[अतः]अद्य अखिलं राज्यं दूरतः अपास्य, स्थिरमतिः [सन्] आरण्यं गच्छामि, [तत्र] स्मितरुचिरमुखं सीतासमेतं रामं नित्यं एव अनुसेवे. ' ॥ ११४ ॥ इति सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ श्रीमहा० उ० — विभुः (मू.) राज्ञः सभां अविशत्. ॥ १ ॥ (पू.) ॥ तत्र सहानुजं भरतं आनीय, उपवेश्य, ॥ २ ॥

१ स्थिर बुद्धि ज्याची, असा. २ फेंकून. ३ हास्यानें सुंदर मुख ज्याचें, अशा. ४ सतत सेवा करीन. ५ समर्थ. ६ देवांच्या सभेसारख्या. ७ चार मुखें ज्याला आहेत तो (ब्रह्मदेव). ८ बसवून.

‘ राम राजा.
आह्मी त्याचे
सेवक.’

सले. - त्यांच्याकडे पाहिल्याबरोबर पाहणाराला - ‘ हा प्रतिब्रह्मदेवच - असावा, ’ असें वाटे - त्यांनीं तेथें कनिष्ठ बंधूसह भरताला आणवून जवळ बसवून घेतलें ॥ २ ॥ आणि, त्या शत्रूंचा निग्रह करणाऱ्या (प्रतापी) पुरुषाजवळ, देशाला आणि कालाला अनुरूप असें भाषण करण्यास प्रारंभ केला:—‘बाळा, तुझ्या पित्याच्या आज्ञेप्रमाणें आह्मी आज तुला राज्याभिषेक करणार आहों. ॥ ३ ॥ हे पुरुषश्रेष्ठा, तुजकरितां कैकेयीनें राज्य मागून घेतलें; व दशरथाचा स्वतांची प्रतिज्ञा सत्य करण्याबद्दल दृढ निश्चय असल्यामुळें, त्यानें तें, आह्मा सर्वांना सांगून, प्रसिद्धपणें तुला दिलें. ॥ ४ ॥ त्याप्रमाणें आज मुनींकडून मंत्रपूर्वक तुला अभिषेक व्हावा.’ तें ऐकून भरतही ह्मणाला:—‘मुनिमहाराज, मला राज्य काय करावयाचें आहे? ॥५॥ रामचंद्र राजाधिराज होय; आह्मी त्याचेच सेवक. आह्मीं उद्यां सकाळीं रामाला लवकर परत आणण्याकरितां, जाण्याचा संकल्प

अब्रवीद्वचनं देशकालोचितमरिन्दमम् ॥ वत्स राज्ये ऽभिषेक्ष्यामस्त्वामद्य पितृशासनात् ॥ ३ ॥ कैकेय्या याचितं राज्यं त्वदर्थे पुरुषर्षभ ॥ सत्यसन्धो दशरथः प्रतिज्ञाय ददौ किल ॥ ४ ॥ अभिषेको भवत्वद्य मुनिभिर्मन्त्रपूर्वकम् ॥ तच्छ्रुत्वा भरतो ऽप्याह मम राज्येन किं मुने ॥ ५ ॥ रामो राजाधिराजश्च वयं तस्यैव किंकराः॥

अरिन्दमं[तं]देशकालोचितं वचनं अब्रवीत्–‘वत्स,[वयं]अद्य त्वां पितृशासनात् राज्ये अभिषेक्ष्यामः. ॥३॥ पुरुषर्षभ, सत्यसन्धः दशरथः त्वदर्थे(मू.). ॥४॥ (बा. पू.) ॥ अद्य भवतु.’(उ.). ॥५॥(६पू.)॥

१ शत्रूंना दमविणाऱ्या. २ देशाला आणि कालाला योग्य, अशा. ३ पित्याच्या आज्ञेस्तव. ४ पुरुषांत श्रेष्ठ, अशा. ५ कळवून.

केला आहे.॥६॥मी, आपण, आणि त्या राक्षसी कैकेयीशिवाय सर्व माता - जाऊं चला. - कैकेयीच्या ठिकाणीं माझा मातृत्वाचा संबंध आहे खरा; पण - मला तर वाटतें - तिला आतांच्या आतां मारून टाकावें !॥७॥ परंतु स्त्रीहत्या केली असतां रघुवीर रामचंद्र मला क्षमा करणार नाहीं, - ह्मणून मी तसें करीत नाहीं. - म्हणून, उद्यां उजाडतांच, मी शत्रुघ्नाला बरोबर घेऊन पायीं चालत लवकर दंडकारण्यांत जाणार. आपण या किंवा नका येऊं. राम ज्याप्रमाणें वनांत गेला, त्याच प्रमाणें मी आंगावर वल्कलें हींच वस्त्रें घेऊन - अरण्यांत जाईन. - ॥ ८ ॥ ९ ॥ मुने, मजबरोबर शत्रुघ्नही - येणार आहे. - आह्मी रामचंद्र परत येईपर्यंत फळें आणि मुळें भक्षण करून राहूं, भूमीवर शयन करीत जाऊं व मस्तकावर जटा धारण करूं.' ॥ १० ॥

श्वः प्रभाते गमिष्यामो राममानेतुमञ्जसा ॥ ६ ॥ अहं यूयं मातरश्च कैकेयीं राक्षसीं विना ॥ हनिष्याम्यधुनैवाहं कैकेयीं मातृगान्धिनीम्॥७॥किंतु मां नो रघुश्रेष्ठः स्त्रीहन्तारं सहिष्यते ॥ तच्छ्वोभूते गमिष्यामि पादचारेण दण्डकान् ॥ ८ ॥ शत्रुघ्नसहितस्तूर्णं यूयमार्यान्तु वा न वा ॥ रामो यथा वने यातस्तथाऽहं वल्कलाम्बरः ॥ ९ ॥ फलमूलकृताहारः शत्रुघ्नसहितो मुने ॥ भूमिशायी जटाधारी यावद्रामो निवर्तते ॥ १० ॥

(बा. ६ उ. ॥ ७ पू.) मातरः च गमिष्यामः. ॥ अहं अधुना एव मातृगन्धिनीं कैकेयीं हनिष्यामि ! ॥६॥७॥(बा. पू.) मां नो सहिष्यते. ॥ (बा. उ.)गमिष्यामि.॥८॥शत्रुघ्नसहितः तूर्णं[गमिष्यामि] (पू.) ! यावत् रामः निवर्तते,[तावत्]मुने, शत्रुघ्नसहितः अहं, यथा(बा.९उ.,१०मू.) [भविष्यामि]. ॥९॥१०॥

१ माता असा संबंध जिचा, अशा. २ स्त्रीला मारणाऱ्या. ३ क्षमा करील. ४ येवोत. ५ भूमीवर निजणारा. ६ परततो.

भरत रामाकडे चालला.

भरत असा निश्चय करून (उघड बोलून दाखवून) स्वस्थ राहिला. - तें ऐकतांच - सर्व जनांनीं आनंदभरित होऊन त्याची 'योग्य ! उत्तम !' असें ह्मणून प्रशंसा केली. ॥११॥ पुढें प्रभातकाळीं भरत जावयास निघाला; सुमंत्राच्या आज्ञेवरून घोडे हत्ती ह्यांसह सर्व सैन्य त्याच्या (भरताच्या) मागून चाललें. ॥ १२ ॥ कौसल्या आदिकरून राजपत्न्या, वसिष्ठप्रभृति ब्राह्मण एकंदर सर्व जन, कित्येक त्याच्या दोन्हीं बाजूंना, कोणी पाठीमागून, असे चालूं लागले. - त्या समाजाच्या योगानें - पृथ्वी आच्छादून गेली ! ॥ १३ ॥ त्या प्रचंड सैन्यानें शृंगवेर पुराजवळ जाऊन, शत्रुघ्नाच्या आज्ञेप्रमाणें, येथून तेथून गंगेच्या सर्व तीरावर तळ दिला. ॥ १४ ॥ ' भरत आला, ' अशी वार्ता कानीं येतांच गुहाच्या मनांत शंका उद्भवली :–

इति निश्चित्य भरतस्तूष्णीमेवावतस्थिवान्[1] ॥ साधु साध्विति तं सर्वे प्रशशंसुर्मुदाऽन्विताः ॥ ११ ॥ ततः प्रभाते भरतं गच्छन्तं सर्वसैनिकाः ॥ अनुजग्मुः सुमन्त्रेण नोदिताः साश्वकुञ्जराः[2] ॥ १२ ॥ कौसल्याद्या राजदारा वसिष्ठप्रमुखा द्विजाः ॥ छादयन्तो[3] भुवं सर्वे पृष्ठतः पार्श्वतो[4]ऽग्रतः ॥ १३ ॥ शृंगवेरपुरं गत्वा गंगाकूले समन्ततः ॥ उवास महती सेना शत्रुघ्नपरिचोदिता ॥ १४ ॥ आगतं भरतं श्रुत्वा गुहः शंकितमानसः ॥

भरतः (पू.). ॥ सर्वे मुदा अन्विताः तं(उ.). ॥ ११ ॥ ततः सर्वसैनिकाः प्रभाते गच्छन्तं (मू.) अनुजग्मुः. ॥ १२ ॥ (पू.) ॥ सर्वे भुवं(उ.)[ययुः]. ॥ १३ ॥ शत्रुघ्नपरिचोदिता महती सेना(मू.). ॥ १४ ॥ गुहः भरतं(पू.) ॥

१ अवतस्थिवान् राहिलेला. २ घोडे हत्ती ह्यांसह. ३ आच्छादणारे. ४ बाजूंकडे.

' भरत मोठें सैन्य बरोबर घेऊन आला आहे, - असें समजतें; - ॥ १९ ॥ पण तो कांहीं दुष्ट कृत्य करण्यासाठीं तर आला नसेल ना! रामाला हा वृत्तांत अद्यापि कळलेला नाहीं (ही गोष्ट त्याच्या ध्यानींमनीं देखील नसेल)!' - ' कांहीं असो. - आपण जाऊन त्याच्या मनांत काय आहे, तें काढून घ्यावें. जर शुद्ध असेल (त्याच्या मनांत कपट नसेल), तर तो खुशाल गंगा उतरून जाईल (आम्हीं त्याला पलिकडे नेऊं). तसें नसेल तर मात्र, माझ्या सगळ्या ज्ञातींनीं आपल्या नौका गंगेच्या बाहेर ओढून ठेवून, हातांत आयुधें घेऊन सर्व दिशांकडे पाहत (ते काय काय करतात, पलिकडे जाण्याचा यत्न करतात कीं काय, ह्याबद्दल चोहोंकडून शोध ठेवीत) - त्यांना पलिकडे जाण्यास प्रतिबंध करण्यासाठीं - सिद्ध राहावें. ' ॥ १६॥ १७ ॥ गुहानें आपल्या सर्व ज्ञातींना अशी आज्ञा दिली. व तो नानाप्रकारचीं बहुत उपायनें (नजराणे) घेऊन

महत्या सेनया सार्धमागतो भरतः किल ॥ १५॥ पापं कर्तुं न वाऽऽयाति रामस्याविदितात्मनः ॥ गत्वा तद्धृदयं ज्ञेयं यदि शुद्धस्तरिष्यति ॥ १६ ॥ गंगां नो चेत्समाकृष्य नावस्तिष्ठन्तु सायुधाः ॥ ज्ञातयो मे समायत्ताः पश्यन्तः सर्वतोदिशम् ॥ १७॥ इति सर्वान्समादिश्य गुहो भरतमागतः ॥ उपायनानि संगृह्य विविधानि बहून्यपि ॥ १८ ॥

भरतः (उ.). ॥ १५ ॥ अविदितात्मनः[1] रामस्य (बा. १६ मू.) गंगां तरिष्यति[2]. नो चेत्, मे ज्ञातयः नावः आकृष्य, सर्वतोदिशं पश्यन्तः सायुधाः समायत्ताः[3] [सन्तः] तिष्ठन्तु[4]. ॥ १६ ॥ १७ ॥ गुहः (मू.) उपायनानि[5] संगृह्य, भरतं आगतः. ॥ १८ ॥

१ नाहीं कळलें मनाला ज्याच्या, अशा. २ तरेल. ३ सिद्ध. ४ राहोत. ५ नजराण्यांना.

भरताकडे आला. ॥ १८ ॥ त्यानें इकडे येतांना, अनेक प्रकारांचीं आयुधें घेऊन सज्ज असे ज्ञातींतील पुष्कळ लोक बरोबर घेतले होते. भरताच्या अग्रभागीं उपायनें निवेदन करून त्यानें चोहोंकडे ॥ १९ ॥ दृष्टि फेंकिली - तों त्याला पुढील प्रकार दिसून आला :- कनिष्ठ बंधूसह भरत बसला आहे; त्याच्याजवळच मंत्रिमंडळ आहे; त्यानें आपल्या मेघासारख्या श्यामवर्ण शरीरावर वस्त्राऐवजीं वल्कलें परिधान केलीं असून, जटांचा मुकुट धारण केला आहे; ॥ २० ॥ तो रामाबद्दलच शोक करीत असून मुखानें ' राम राम ' असा घोष करीत आहे. - हें पाहून गुहानें - त्याला भूमीवर मस्तक ठेवून वंदन केलें, व ' मी गुह, ' असें सांगितलें. ॥ २१ ॥ भरतानें तत्काल उठून गुहाला घट्ट आलिंगन दिलें आणि आदरपूर्वक कुशलप्रश्न विचारिले. ह्या-

प्रययौ ज्ञातिभिः सार्द्धं बहुभिर्विविधायुधैः ॥ निवेद्योपायनान्यग्रे भरतस्य समन्ततः ॥ ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा भरतमासीनं सानुजं सह मन्त्रिभिः ॥ चीराम्बरं घनश्यामं जटामुकुटधारिणम् ॥ २० ॥ राममेवानुशोचन्तं रामरामेतिवादिनम् ॥ ननाम शिरसा भूमौ गुहोऽहमिति चाब्रवीत् ॥ २१ ॥ शीघ्रमुत्थाप्य भरतो गाढमालिंग्य सादरम् ॥ दृष्ट्वाऽनामयम[1]व्यग्रः सखायं[2]मिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥

(बा. पू.) ज्ञातिभिः सार्धं प्रययौ. ॥ (बा. उ.) अग्रे निवेद्य, समन्ततः ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा, सानुजं मन्त्रिभिः सह आसीनं (बा. २० उ., २१ पू.) भरतं शिरसा भूमौ (बा. २१ उ.) ॥ २० ॥ २१ ॥ भरतः (पू.) आलिंग्य, ॥ अनामयं (बा. उ.) – ॥ २२ ॥

---

१ खुशालीला. २ मित्राला.

वेळीं त्याचें (भरताचें) मन किंचित् ही व्यग्र न होतां स्वस्थ होतें (दुष्ट हेतूनें आला असता तर त्याचें मन गुहाला पाहतांच, व्यग्र झालें असतें; पण तसें कांहीं नव्हतें, ह्मणून त्याची वृत्ति बदलली नाहीं). तो गुहाला आपला मित्र समजून पुढें सांगितल्याप्रमाणें ह्मणाला :– ॥ २२ ॥ ' भाऊ! तूं ह्या स्थलीं रामाबरोबर आनंदानें बसलास, त्या निर्मळ मनाच्या रामचंद्रानें तुला आलिंगन दिलें, - तुझी प्रीति पाहून - प्रेमाश्रूंनीं रामाचे नेत्र भरून आले, ह्यावरून ॥ २३ ॥ तूं धन्य आहेस! सीता आणि लक्ष्मण ह्यांसह त्या कमलनयन रामचंद्राशीं पुष्कळ भाषण केलेंस, त्या अर्थी तूं कृतकृत्य झालास! ॥ २४ ॥ गुहा, तुझें आचरण फार चांगलें आहे. तुला ज्या स्थलीं रामाचें दर्शन झालें, तेथें मला ने. रामानें सीतेसह जेथें शयन केलें, तें स्थल मला दाखव. ॥ २५ ॥ तूं रामावर भक्ति ठेविलीस व त्याला अ-

भ्रातस्त्वं राघवेणात्र समेतः समवस्थितः ॥ रामेणालिंगितः सार्द्र[1]नयनेनामलात्म[2]ना ॥ २३ ॥ धन्यो ऽसि कृतकृत्यो ऽसि यत्त्वया परिभाषितः ॥ रामो राजीवपत्राक्षो ल-क्ष्मणेन च सीतया ॥ २४ ॥ यत्र रामस्त्वया दृष्टस्तत्र मां नय सुव्रत ॥ सीतया सहि-तो यत्र सुप्तस्तद्दर्शयस्व मे ॥ २५ ॥ त्वं रामस्य प्रियतमो भक्तिमानसि भाग्यवान् ॥ इति संस्मृत्य संस्मृत्य रामं साश्रुविलोचनः ॥ २६ ॥

'भ्रातः, अत्र (पू.). ॥ (बा. उ.) रामेण आलिंगितः. ॥२३॥ (बा. मू.) [सहितः] रामः परिभाषितः. ॥ २४ ॥ (पू.). ॥ यः (बा. उ.) दर्शयस्व. ॥ २५ ॥ (पू.) असि.' ॥ इति रामं (उ.) ॥ २६ ॥

१ उदकयुक्त डोळे ज्याचे, अशा. २ निर्मल मन ज्याचें, अशा.

'मजसाठीं रा-
माला दुःख!'

त्यंत प्रिय झालास, त्या अर्थी तूं भाग्यवान् आहेस.' भरत अशा प्रकारें रामाचें वारंवार स्मरण करून नेत्रांतून आंसवें ढाळूं लागला. ॥ २६ ॥ पुढें तो गुहाच्या बरोबर, रामचंद्र रात्रौ ज्या स्थलीं राहिला होता, तेथें गेला. त्या ठिकाणीं दर्भ पसरून सिद्ध केलेलें शयनस्थल त्याच्या दृष्टीस पडलें. ॥२७॥ सीतेच्या आंगावरील सुवर्णालंकारांशीं घर्षण झाल्यामुळें त्या शय्येवर सुवर्णचिन्हें लागलीं होतीं. - तें स्थल दृष्टीस पडतांच - भरताचें हृदय दुःखानें संतप्त झालें व तो शोक करूं लागलाः—॥२८॥'अहो! जी जनकराजाची अतिसुकुमार कन्या सीता राजवाड्यांत, रत्नांच्या मंचकीं, उत्तम अशा मृदु शय्येवर, ॥२९॥ रामासह शयन करावयाची, त्याच सीतेनें, माझ्या दोषास्तव, रामासहवर्तमान दर्भांच्या आसनावर कष्टानें शयन करावें काय!॥३०॥धिक्कार असो मला!! कैकेयी ह्मणजे मूर्तिमान् पापाच्या राशीसारखी आहे! तिच्या उदरीं मी जन्मास आलों आणि मजकरितां पर-

गुहेन सहितस्तत्र यत्र रामः स्थितो निशि ॥ ययौ ददर्श शयनस्थलं कुशसमास्तृतम्[1] ॥ ॥ २७ ॥ सीताभरणसंछिन्नस्वर्णबिंदुभिरञ्चितम्[2][3] ॥ दुःखसंतप्तहृदयो भरतः पर्यदेवयत्[4] ॥२८॥ अहो ऽतिसुकुमारी या सीता जनकनन्दिनी॥प्रासादे रत्नपर्यंके कोमलास्तरणे शुभे ॥ २९ ॥ रामेण सहिता शेते सा कथं कुशविष्टरे[5] ॥ सीता रामेण सहिता दुःखेन मम दोषतः ॥ ३० ॥ धिङ् मां जातो ऽस्मि कैकेय्यां पापराशिसमानतः ॥

(पू.)स्थितः, तत्र॥ (उ.) शयनस्थलं ददर्श. ॥२७॥ भरतः (मू.)—॥२८॥ 'अहो! या (मू.). ॥२९॥ (बा. पू.) सीता कुशविष्टरे (बा. उ.) कथं [शेते]? ॥३०॥ (बा. पू.) कैकेय्यां जातः अस्मि! ॥

१ दर्भांच्या पसरलेल्या. २सीतेच्या अलंकारांशीं घांसल्यामुळें सुवर्णाच्या चिन्हांनीं. ३ युक्त. ४ रडूं लागला. ५दर्भांच्या आसनांवर.

मेश्वररूपी रामचंद्राला हे क्लेश सोसावे लागत आहेत! - व्यर्थ माझें जिणें! ! - ॥ ३१ ॥ अहो! लक्ष्मण महाथोर खरा! जन्मास आल्याचें अत्युत्तम फल त्यानें मिळविलें; कारण, राम वनांत राहूं लागला तरी तो (लक्ष्मण) संतुष्ट मनानें नित्य त्याच्याच मागून फिरत असतो! ॥ ३२ ॥ मी जर रामाच्या भक्तांच्या दासांचा सेवक झालों, तरच माझा जन्म सफल होईल, ह्यांत संशय नाहीं. ॥ ३३ ॥ भाऊ! राम राहतो कोठें तें जर तुला विदित असेल, तर सगळें मला सांग; म्हणजे मी त्याला आणण्याकरितां लवकर जातों.' ॥ ३४ ॥ गुहानें, भरताचें अंतःकरण शुद्ध आहें असें कळल्यावर, त्याला प्रेमपूर्वक म्हटलें :– 'देवा (राजा) भरता, कमलनयन रामचंद्र, लक्ष्मण तशीच सीता देवी ह्या सर्वांवर तुझी इतकी

मन्निमित्तमिदं क्लेशं रामस्य परमात्मनः॥३१॥अहो ऽतिसफलं जन्म लक्ष्मणस्य महात्मनः॥राममेव सदा ऽन्वेति वनस्थमपि हृष्टधीः॥३२॥ अहं रामस्य दासा ये तेषां दासस्य किंकरः॥यदि स्यां सफलं जन्म मम भूयान्न संशयः ॥३३॥भ्रातर्जानासि यदि तत्कथयस्व ममाखिलम्॥यत्र तिष्ठति तत्राहं गच्छाम्यानेतुमञ्जसा॥३४॥गुहस्तं शुद्धहृदयं ज्ञात्वा सस्नेहमब्रवीत् ॥ देव त्वमेव धन्यो ऽसि यस्य ते भक्तिरीदृशी ॥ ३५ ॥

(बा. उ.) मन्निमित्तम्! ॥३१॥ (बा. पू.) जन्म अतिसफलं! ॥ [सः] सदा हृष्टधीः [सन्] (बा. उ.) अन्वेति! ॥३२॥ अहं, ये (बा. पू.) ॥ यदि स्यां, [तदा] मम जन्म (उ.). ॥ ३३ ॥ भ्रातः, यदि (बा. पू.) कथयस्व. ॥ (बा. उ.) गच्छामि.' ॥ ३४ ॥ (३५ पू.) – ॥ '(बा. ३५ उ.) ॥

१ मागून जातो.

पलिकडे जा-
ण्याची तयारी.

भक्ति आहे, त्या अर्थीं तूंच धन्य आहेस ! चित्रकूट पर्वताच्या जवळ, जेथून गंगानदी फार दूर नाहीं अशा ठिकाणीं, ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ऋषींच्या आश्रमस्थलीं कनिष्ठ बंधु (लक्ष्मण) आणि जानकी ह्या दोघांसह प्रभु रामचंद्र राहत असतो. त्या ठिकाणीं फळें, मुळें ह्यांची समृद्धि असल्यामुळें रामाला सुख होत आहे. ॥ ३७ ॥ तेथें आपण लवकर जाऊं चला. तुह्मी आतां गंगा उतरून पलिकडे चलावें.' असें बोलून गुह - बाहेर - गेला व लागलाच पांचशें नौका ॥ ३८ ॥ घेऊन आला. - त्यानें इतक्या नौका, - भरतानें सैन्यासह ती महानदी उतरून जावें, एवढ्यासाठीं आणिल्या. - त्यांमध्येंच त्यानें, भरताला विशेष आदर प्रदर्शित करण्यासाठीं - स्वतांच, राजाला योग्य अशी (उत्तम) एक नौका आणिली. नंतर गुहानें - त्या नौकेंत - ॥ ३९ ॥ भरत, शत्रुघ्न, रामाची माता (कौसल्या) आणि वसिष्ठ एवढ्यांना बसविलें, तशीच दुसरी

रामे राजीवपत्राक्षे सीतायां लक्ष्मणे तथा ॥ चित्रकूटाद्रिनिकटे मंदाकिन्या ऽविदूरतः ॥ ३६ ॥ मुनीनामाश्रमपदे रामस्तिष्ठति सानुजः ॥ जानक्या सहितो नन्दीत्सुखमास्ते किल प्रभुः ॥ ३७॥ तत्र गच्छामहे शीघ्रं गंगां तर्तुमिहार्हसि ॥ इत्युक्त्वा त्वरितं गत्वा नावः पंच शतानि ह ॥ ३८ ॥ समानयत्ससैन्यस्य तर्तुं गंगां महानदीम् ॥ स्वयमेवानिनायैकां राजनावं गुहस्तदा ॥ ३९ ॥ आरोप्य भरतं तत्र शत्रुघ्नं राममातरम् ॥

(३६ पू.) ईदृशी भक्तिः ! (३६ उ.) ॥ ३५॥ ३६ ॥ (पू.) तिष्ठति. ॥ प्रभुः (उ.). ॥ ३७ ॥ (पू.) नावः ॥ ३८ ॥ (बा. पू.) तर्तुं समानयत्. ॥ गुहः तदा (बा. उ.) आनिनाय. ॥३९॥ तत्र (पू.) ॥

१ चित्रकूट पर्वताच्या जवळ. २गंगेच्या. ३ जवळ. ४ समृद्धीस्तव. ५ नौकांना. ६ पांच. ७ शेंकडे, अशा. ८ आणिता झाला.

- चांगली एक नौका आणवून - तीमध्यें कैकेयीला व दुसऱ्या स्त्रियांना बसविलें, - आणि सर्वांना गंगेच्या पैल तीरीं नेलें. - ॥ ४० ॥ गंगा उतरून पलिकडे गेल्याबरोबर लागलाच भरत - सैन्यासह - भरद्वाज मुनींच्या आश्रमापर्यंत गेला. - पुढें तो, आश्रमांतील लोकांना उपद्रव होऊं नये - ह्मणून आपलें प्रचंड सैन्य बऱ्याच अंतरावर ठेवून, शत्रुघ्नासह आंत (आश्रमांत) शिरला. ॥ ४१ ॥ त्या आश्रमांत अग्नीप्रमाणें तेजस्वी भरद्वाज मुनि बसले होते. त्यांना पाहून भरतानें अत्यंत भक्तिपूर्वक साष्टांग नमस्कार घातला. ॥४२॥ त्या श्रेष्ठ मुनींनीं, हा दशरथाचा पुत्र असें ओळखून, त्याचें स्वागत केलें, पुढें, त्यानें शरीरावर जटा आणि वल्कलें धारण केलीं आहेत असें पाहून, कुशलप्रश्नपूर्वक पुढील प्रश्न विचारिले :- ॥ ४३ ॥ 'भरता! राज्य चा-

वसिष्ठं च तथाऽन्यत्र कैकेयीं चान्ययो॥षितः॥४०॥तीर्त्वा गंगां ययौ शीघ्रं भरद्वाजाश्रमं प्रति॥दूरे स्थाप्य महासैन्यं भरतःसानुजो ययौ॥४१॥आश्रमे मुनिमासीनं ज्वलन्तमिव पावकम्॥दृष्ट्वा ननाम भरतः साष्टांगमतिभक्तितः॥४२॥ ज्ञात्वा दाशरथिं प्रीत्या पूजयामास मौनिराट्॥ पप्रच्छ कुशलं दृष्ट्वा जटावल्कलधारिणम्॥४३॥राज्यं प्रशासतस्ते ऽद्य किमेतद्वल्कलादिकम्॥ आगतोऽसि किमर्थं त्वं विपिनं मुनिसेवितम्॥४४॥

(मू.)आरोप्य,॥४०॥गंगां(पू.)ययौ.॥भरतः महासैन्यं (उ.). ॥४१॥ भरतः आश्रमे आसीनं मुनिं ज्वलन्तं पावकं इव दृष्ट्वा, अतिभक्तितः साष्टांगं ननाम. ॥ ४२ ॥ मौनिराट् दाशरथिं (पू.). ॥ (उ.) दृष्ट्वा, कुशलं पप्रच्छ - ॥ ४३ ॥ '(पू.) किं? ॥ (उ.) विपिनं किमर्थं आगतः असि?' ॥ ४४ ॥

१ कैकेयिला मुख्य राजनौकेंत घेतलें नाहीं, हा तिचा अनादर त्यांनीं जाणून बुजूनच केला. २ दुसऱ्या स्त्रियांना. ३ ठेवून. ४ पेटलेल्या. ५ अग्नीप्रत. ६ ऋषींतील राजा. ७ अरण्यास.

लवावयाचें - हें तुझें कर्तव्य, तें सोडून - आज तूं हें वल्कलादिक काय ह्मणून धारण केलेंस? अरण्यामध्यें मुनींनीं राहावें : त्याठिकाणीं तूं कशासाठीं आलास?' ॥ ४४ ॥ हें भरद्वाजमुनींचें भाषण कानीं पडतांच भरताच्या नेत्रांतून अश्रुधारा चालूं लागल्या. - तो ह्मणाला :- ' महाराज, आपण सर्वज्ञ असून सर्व प्राण्यांच्या अंतरीं वास करितां; तेव्हां आपल्याला यच्चयावत् सगळ्या गोष्टी विदित आहेत. ॥ ४५ ॥ असें असून आपण मला थोडासा प्रश्न करितां, त्याअर्थी हा मजवर आपला अनुग्रहच आहे. महाराज, कैकेयीनें रामाला राज्य मिळण्यांत विघ्न आणण्यासाठीं जें कर्म केलें तें, ॥ ४६ ॥ किंवा तो वनवासाला - कोणाच्या सांगण्यावरून कसा - गेला, इत्यादि मला कांहीं एक माहीत नाहीं (मला कळून ही गोष्ट घडलेली नाहीं); मुनिश्रेष्ठा, ह्याबद्दल मी आज आपल्या चरणयुगुलाची (दोन्ही पायांची) शपथ घेतों. ' ॥ ४७॥ असें बोलून भरतानें मुनींच्या चरणांवर हात ठेविले, व खिन्न अंतःकरणानें - पुन्हां

भरद्वाजवचः श्रुत्वा भरतः साश्रुलोचनः ॥ सर्वं जानासि भगवन् सर्वभूताशयस्थित[1]: ॥ ४५ ॥ तथाऽपि पृच्छसे किंचित्तदनुग्रह एव मे ॥ कैकेय्या यत्कृतं कर्म रामराज्यविघातनम् ॥ ४६ ॥ वनवासादिकं वाऽपि न हि जानामि किंचन ॥ भवत्पादयुगं[2] मेऽद्य प्रमाणं मुनिसत्तम ॥ ४७ ॥ इत्युक्त्वा पादयुगलं[3] मुनेः स्पृष्ट्वाऽऽर्तमानसः[4] ॥

भरतः (पू.) ॥ ' (उ.) [त्वं] सर्वं जानासि, ॥ ४५ ॥ तथापि पृच्छसे, तत् मे (पू.). ॥ (उ.) कर्म कृतम् ॥ ४६ ॥ (पू.) नहि जानामि. ॥ मुनिसत्तम, मे (उ.).' ॥४७॥ इति उक्त्वा, मुनेः (पू.)॥

१ सर्वांच्या अंतरीं राहिलेला. २ आपले दोन चरण. ३ दोन चरणांना. ४ पीडित मन ज्याचें, असा.

ह्मटलें :– 'महाराज, माझें मन शुद्ध आहे किंवा कलुषित (गढूळ, दुष्ट) आहे, तें जाणण्यास आपण समर्थ आहां. ॥ ४८ ॥ स्वामी! रामराजा विद्यमान असतां मला राज्य काय करायाचें आहे? मुनिश्रेष्ठा, मी रामचंद्राची नित्य सेवा करून राहीन. ॥ ४९ ॥ म्हणून, ऋषिवर्य, मी रामाकडे जाऊन त्याच्या चरणापुढें लोटांगण घालीन, आणि सर्व राज्यभार अर्पण करून त्याला येथेंच ॥ ५० ॥ वसिष्ठप्रभृति मुनि, नागरिक जन आणि देशोदेशींचे लोक ह्यांच्या साह्यानें अभिषेक करीन. पुढें त्या लक्ष्मीपति प्रभूला अयोध्येस नेऊन मी त्याचा दास अति नीचाप्रमाणें त्याची सेवा करीत राहीन.' ॥ ५१ ॥ हें भरताचें वचन ऐकून भरद्वाजमुनींना आश्चर्य वाटलें. त्यांनीं त्याला आलिंगन दिलें व मस्तकाचें अवघ्राण करून त्याची प्रशंसा केली :–

ज्ञातुमर्हसि मां देव शुद्धो वाऽशुद्ध एव वा ॥४८॥ मम राज्येन किं स्वामिन् रामे तिष्ठति राजनि ॥ किंकरोऽहं मुनिश्रेष्ठ रामचन्द्रस्य शाश्वतः[1] ॥४९॥ अतो गत्वा मुनिश्रेष्ठ रामस्य चरणान्तिके[2] ॥ पतित्वा राज्यसंभारान्समर्प्यात्रैव राघवम् ॥५०॥ अभिषेक्ष्ये[3] वसिष्ठाद्यैः पौरजानपदैः[4] सह ॥ नेष्ये ऽयोध्यां रमानाथं दासः सेवे ऽतिनीचवत् ॥५१॥ इत्युदीरितमाकर्ण्य भरतस्य वचो मुनिः ॥आलिंग्य मूर्ध्न्यवघ्राय प्रशशंस सविस्मयः॥५२॥

'(उ.) मां ज्ञातुं अर्हसि. ॥४८॥ (पू.) तिष्ठति मम राज्येन किं? ॥ मुनिश्रेष्ठ, (उ.) किंकरः॥४९॥ मुनिश्रेष्ठ, (मू.) ॥ ५० ॥ (पू.) ॥ अयोध्यां नेष्ये. दासः [अहं] (बा. उ.) सेवे.' ॥ ५१ ॥ मुनिः भरतस्य (पू.) आकर्ण्य, ॥ (उ.) प्रशशंस. ॥ ५२ ॥

---

१ नित्याचा. २ चरणाजवळ. ३ अभिषेक करीन. ४ नागरिक आणि देशांतील लोकांशीं.

॥ ९२ ॥ 'बाळा, हें भविष्य मी ज्ञानदृष्टीनें पूर्वीच जाणिलें होतें. तूं अगदीं खेद करूं नकोस; तुझी रामावर लक्ष्मणापेक्षांही अधिक भक्ति आहे, - असें मी पूर्णपणें जाणतों. - ॥ ९३ ॥ तुझ्या आचरणांत मुळींच दोष नाहीं. भरता, मी सैन्यासह तुझें आतिथ्य करूं इच्छितों. तूं आज सैन्यासहवर्तमान येथें भोजन करून उद्यां रामाजवळ जावेंस.' ॥ ९४ ॥ भरत ह्मणाला :–' महाराज, जशी आपली आज्ञा होईल तसें.' पुढें भरद्वाजमुनि जाऊन होमशाळेंत बसले व आचमन करून मौन व्रत स्वीकारून, ॥ ९५ ॥ इच्छित पूर्ण करणाऱ्या कामधेनूचें ध्यान करूं लागले. ते मुनि - अभ्यागतांच्या सर्व - इच्छा पुरवीत असत. पुढें, कामधेनूनें ज्याच्या त्याच्या इच्छेप्रमाणें सर्व अलौकिक (अतिउत्तम) पदार्थ उत्पन्न केले. ॥ ९६ ॥ भरताची

वत्स ज्ञातं पुरैवैतद्भविष्यं ज्ञानचक्षुषा ॥ मा शुचस्त्वं परो भक्तः श्रीरामे लक्ष्मणादपि ॥५३॥ आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि ससैन्यस्य तवानघ॥अद्य भुक्त्वा ससैन्यस्त्वं श्वो गन्ता रामसन्निधिम्॥५४॥यथाऽऽज्ञापयति भवांस्तथेति भरतोऽब्रवीत्॥भरद्वाजस्त्वपः स्पृष्ट्वा मौनी होमगृहे स्थितः॥५५॥ दध्यौ कामदुघां कामवर्षिणीं कामदो मुनिः ॥ असृजत्कामधुक् सर्वं यथाकाममलौकिकम् ॥ ५६ ॥ भरतस्य ससैन्यस्य यथेष्टं च मनोरथम् ॥

'(पू.) ज्ञातम्. ॥ (उ.) परः भक्तः.॥५३॥अनघ, ससैन्यस्य तव (पू.). ॥ ससैन्यः त्वं (उ.) गन्तासि.' ॥५४॥ भवान (बा. मू.) ॥५५॥ कामदः मुनिः (पू.) दध्यौ. ॥ (उ.) सर्वं असृजत. ॥५६॥ (पू.) ॥

१ ज्ञानदृष्टीनें. २ जाशील. ३ मौन धरणारा. ४ होमशाळेंत. ५ इच्छित देणारा. ६ कामधेनूला. ७ इच्छित वस्तूंची वृष्टि करणाऱ्या. ८ कामधेनु. ९ इच्छेप्रमाणें. १० लोकांत न मिळणारें. ११ उत्पन्न करिती झाली. १२ यथेच्छ.

अयो. कां.
सर्ग ८०
' एक दिवस राहून जा .'

आणि त्याच्या सैन्याची जसजशी इच्छा होत गेली तसतशा सर्व पदार्थांची कामधेनूनें यथेच्छ वृष्टि केली. शेवटीं ते सर्व सैनिक तृप्त झाले. ॥ ५७ ॥ त्या श्रेष्ठ योगी मुनींनीं - आदरातिथ्य करतांना - आगोदर शास्त्रोक्त कर्मपद्धतीनें वसिष्ठमुनींची पूजा केली, नंतर सैन्यासह भरताला संतुष्ट केलें. ॥ ५८ ॥ कनिष्ठ बंधूसहवर्तमान भरत त्या स्वर्गतुल्य आश्रमामध्यें एक दिवस राहिला, व दुसरे दिवशीं सकाळीं उठून भरद्वाजमुनींना वंदन करून त्यांनीं अनुज्ञा दिली असतां रामाजवळ जाण्यासाठीं पुन्हां चालूं लागला.॥५९॥जातां जातां चित्रकूटाजवळ पोंचल्यावर त्यानें आपलें सैन्य दूर अंतरावर ठेविलें. आणि, रामाचें दर्शन घ्यावें, ह्या इच्छेनें तो स्वतां पुढें चालला. ॥ ६० ॥ त्या शत्रूंचा निःपात करणाऱ्या (पराक्रमी) पुरुषानें शत्रुघ्न, सुमंत्र आणि

तथा [1]ववर्ष सकलं तृप्तास्ते सर्वसैनिकाः ॥ ५७ ॥ वसिष्ठं पूजयित्वा ऽग्रे शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ पश्चात्ससैन्यं भरतं त[3]र्पयामास योगिराट् ॥ ५८ ॥ उषित्वा दिनमेकं तु आश्रमे स्वर्गसन्निभे ॥ अभिवाद्य पुनः प्रातर्भरद्वाजं सहानुजः ॥ भरतस्तु कृ[5]तानुज्ञः प्रययौ रामसन्निधिम्॥५९॥चित्रकूटमनु प्राप्य दूरे संस्था[6]प्य सैनिकान्॥रा[7]मसंदर्शनाकांक्षी प्रययौ भरतः स्वयम्॥६०॥शत्रुघ्नेन सुमन्त्रेण गुहेन च परंतपः॥

सकलं(बा.उ.)तृप्ताः॥५७॥योगि[2]राट् अग्रे शास्त्रदृष्टेन कर्मणा(मू.).॥५८॥एकं(पू.)आश्रमे उषित्वा,॥(बा.द्वि.)अभि[4]वाद्य, सहानुजः॥(बा. तृ.)प्रययौ.॥५९॥(पू.)संस्थाप्य,॥(उ.)प्रययौ. ॥६०॥ [8]परंतपः (मू.) ॥

---

१ वृष्टि करिती झाली. २ योग्यांतील राजा (श्रेष्ठ). ३ तृप्त करिता झाला. ४ वंदन करून. ५ स्वीकारली आज्ञा ज्यानें, असा. ६ ठेवून. ७ रामाच्या दर्शनाची इच्छा ज्याला, असा. ८ शत्रूंना ताप देणारा.

रामाच्या आश्रमाच्या खुणा.

गुह ह्यांना बरोबर घेऊन तपस्व्यांचे सर्व आश्रम शोधिले, - पण रामाचा आश्रम कोठें दिसेना; त्यानें रामाच्या शोधाशिवाय बाकीचे सर्व व्यापार - सोडून दिले होते. ॥ ६१ ॥ रामाचें मंदिर सांपडेना, तेव्हां त्यानें ऋषिमंडळाला विचारिलें :– 'महाराज, सीता आणि लक्ष्मण ह्यांसह रघुवीर रामचंद्र कोठें राहतो ?' ॥६२॥ ते ह्मणाले :– 'येथून पुढें, पर्वताच्या पाठीमागल्या बाजूला, गंगेच्या उत्तर तीरावर, एकांत स्थलीं रामाचें मंदिर आहे. सभोंवतीं सुंदर अरण्य असल्यामुळें तें स्थल सुशोभित दिसतें. ॥ ६३ ॥ तो आश्रम केळींच्या बनानें वेष्टिलेला आहे. त्या ठिकाणीं फळांनीं लादलेले आंबे व फणस पुष्कळ आहेत. तसेच तेथें चांफे, असणे, पुन्नाग हे वृक्षही बहुत आहेत.' ॥ ६४ ॥ अशा प्रकारें मुनींनीं - खुणा व दिशा सांगून - तें आ-

तपस्विमण्डलं सर्वं विचिन्वानो न्यवर्तत॥६१॥अदृष्ट्वा रामभवनमपृच्छदृषिमण्डलम् ॥ कुत्रास्ते सीतया सार्धं लक्ष्मणेन रघूत्तमः ॥ ६२ ॥ ऊचुरग्रे गिरेः पश्चाद्गंगाया उत्तरे तटे ॥ विविक्तं रामसदनं रम्यकाननमण्डितम् ॥ ६३ ॥ सफलैराम्रपनसैः कदलीखण्डसंवृतम् ॥ चम्पकैः कोविदारैश्च पुन्नागैर्विपुलैस्तथा ॥ ६४ ॥
एवं दर्शितमालोक्य मुनिभिर्भरतो ऽग्रतः ॥

(मू.)॥६१॥रामभवनं(पू.)अपृच्छत्–॥'(बा. उ.)सार्धं रघूत्तमः कुत्र आस्ते?'॥६२॥[ते]ऊचुः – '(बा. ६३।६४मू.)[युक्तं]रामसदनं[अस्ति].'॥६३॥६४॥भरतः मुनिभिः एवं दर्शितं रघुश्रेष्ठभवनं अग्रतः आ-

१ शोधणारा. २ विचारूं लागला. ३ एकांतांत असलेलें. ४ सुंदर वनानें सुशोभित. ५ रामाचें गृह. ६ आंब्यांनीं व फणसांनीं. ७ केळींच्या बनानें वेढलेलें. ८ चांफ्यांनीं. ९ असाण्यांनीं. १० पुन्नागांनीं. ११ पुष्कळ, अशा.

श्रमस्थान दाखवून दिलें असतां भरत आनंदानें सुमंत्रप्रधानासह पुढें रामाच्या मंदिराकडे जाऊं लागला. ॥ ६५ ॥ तों, कनिष्ठबंधूसह भरताला रामाचें सुंदर व अति तेजस्वी असें गृह दुरूनच दिसूं लागलें! राम तेथें राहत असल्यामुळें त्या स्थानाला अधिकच रमणीयता आली होती. त्या ठिकाणीं अनेक मुनींचे समुदाय वरचेवर येत असत. तेथील वृक्षांच्या अग्रांवर उत्तम वल्कलें व चर्में (कृष्णाजिनें) - वाळण्यासाठीं - लावून ठेविलीं होतीं. ॥ ६६ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणार्थबोधे अयोध्याकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नंतर, भरत आनंदानें त्या आश्रमस्थलाच्या जवळ गेला. सीता आणि रामचंद्र ह्यांचीं पावलें जागोजाग उमटलीं असल्यामुळें तें स्थान पवित्र व अत्यंत सुंदर दिसत होतें. ॥ १ ॥ तेथें वज्र, अंकुश, कमल, व

हर्षाद्ययौ रघुश्रेष्ठभवनं मन्त्रिणा सह ॥ ६५ ॥ ददर्श दूरादतिभासुरं[1] शुभं रामस्य गेहं मुनिवृन्दसेवितम्[2] ॥ वृक्षाग्रसंलग्नसुवल्कलाजिनं[3] रामाभिरामं[4] भरतः सहानुजः ॥ ६६ ॥ इति श्रीमद० उमा० अयोध्याकांडे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ अथ गत्वाऽऽश्रमपदसमीपं भरतो मुदा ॥ सीतारामपदैर्युक्तं पवित्रमतिशोभनम् ॥ १ ॥ स तत्र वज्रांकुशवारिजाञ्चितध्वजादिचिह्नानि[5] पदानि सर्वतः ॥

लोक्य, हर्षात् मन्त्रिणा सह ययौ.॥६५॥सहानुजः भरतः (बा. मू.) रामस्य गेहं ददर्श. ॥६६॥ इति अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ अथ भरतः (मू.) आश्रमपदसमीपं गत्वा, ॥१॥ सानुजः (मू.) ॥

१अत्यंत तेजस्वी, अशा. २मुनींच्या समूहांनीं सेविलेल्या. ३वृक्षांच्या अग्रांला चिकटलीं उत्तम वल्कलें व चर्में(कातडीं)ज्यासंबंधीं अशा. ४ रामाच्या योगानें सुंदर, अशा. ५वज्र, अंकुश आणि कमलानें पूजित(युक्त)असा ध्वज इत्यादि चिन्हें ज्यांवर आहेत, अशा.

त्यांच्या सांनिध्यानें विशेष रमणीय किंवा स्पष्ट दिसणारा ध्वज, इत्यादि चिन्हांनीं युक्त अशीं रामचंद्राचीं पावलें जिकडे तिकडे उमटलेलीं भरताच्या दृष्टीस पडलीं. त्या पावलांमुळें तेथील भूप्रदेशाचें अतिशयित सौभाग्य - व्यक्त होत होतें - (ज्या अर्थी हीं पावलें येथें लागलीं आहेत त्या अर्थी, हा प्रदेश इतर प्रदेशांपेक्षां भाग्यशाली आहे, किंवा एकंदर पृथ्वी स्वर्गादि इतर लोकांपेक्षां अतिभाग्यवती आहे, असें प्रत्येकास वाटत असे). तीं दृष्टीस पडतांच, कनिष्ठ बंधूसह भरत त्या पायधुळींत गडबडां लोळला. ॥ २ ॥ - व आपल्याशींच ह्मणाला :- 'अहो! ब्रह्मदेवादि देव आणि वेद, ज्याच्या पायधुळीची - आपल्याला प्राप्ति व्हावी, ह्मणून - नित्य तिचा शोध करीत आहेत, त्याच रामचंद्राच्या चरणकमलावरील चिन्हांनीं युक्त अशा ह्या भूप्रदेशांचें मला दर्शन झालें, त्या अर्थी मीं अत्यंत धन्य आहें!' ॥ ३ ॥ अशा विचारामुळें एकदम

ददर्श रामस्य भुवोऽतिमंगलान्यचेष्टयत्पादरजःसु सानुजः ॥ २ ॥ अहो सुधन्योऽहममूनि रामपादारविन्दांकितभूतलानि ॥ पश्यामि यत्पादरजो विमृग्यं ब्रह्मादिदेवैः श्रुतिभिश्च नित्यम्॥ ३ ॥इत्थंद्भुतप्रेमरसाप्लुताशयो विगाढचेता रघुनाथभावने॥

(मू.) रामस्य पदानि सर्वतः ददर्श, यत्पादरजःसु अचेष्टयत् ॥२॥ 'अहो, यत्पादरजः ब्रह्मादिदेवैः श्रुतिभिः च नित्यं विमृग्यं, (मू.) पश्यामि [अतः] अहं सुधन्यः' ॥३॥ [सः] रघुनाथभावने (मू.) ॥

१ पृथ्वीचीं. २ ज्याच्या पायधुळींत. ३ लोळला. ४ ज्याची पायधूळ. ५ वेदांनीं. ६ शोधण्याजोगें. ७ ह्या. ८ रामाच्या चरणकमलाचीं चिन्हें ज्यांवर आहेत, अशा भूप्रदेशांना. ९ रामाच्या ध्यानकाळीं. १० विलक्षण प्रेमाच्या पाझरानें व्यापलें मन ज्याचें, असा. ११ गढलें मन ज्याचें, असा.

विलक्षण प्रेमरस उद्भवून त्यामध्यें भरताचें अंतःकरण बुडून गेलें, त्याच्या मनाचा रामचंद्राच्या ध्यानीं एक लय लागला व आनंदाश्रूंनीं त्याचें वक्षःस्थल भिजून गेलें. अशा स्थितीमध्यें तो हळूहळू प्रभु रामचंद्राच्या आश्रमाजवळ आला. ॥ ४ ॥ तेथें बसलेला रघुवीर रामचंद्र भरताच्या दृष्टीस पडला. त्याची (रामाची) अंगकांति दूर्वेच्या पत्राप्रमाणें श्यामल असून नेत्र विशाल होते; त्यानें - मस्तकावर - जटांचा मुकुट धारिला होता - व शरीरावर - नूतन वल्कलरूपी वस्त्र धारण केलें होतें; त्याचें मुख प्रसन्न असून, प्रभा बालसूर्या-प्रमाणें दिसत होती; ॥ ५ ॥ ह्यावेळीं त्याची दृष्टि शुभलक्षणसंपन्न अशा जानकीकडे लागलेली होती; व लक्ष्मण त्याच्या चरणकमलाची सेवा करीत होता. तें पाहतांच भरताच्या मनांत हर्ष आणि शोक हे

आनन्दजाश्रुस्नपितस्तनान्तरः[1] शनैरवापाश्रमसन्निधिं हरेः॥४॥स तत्र दृष्ट्वा रघु-नाथमास्थितं दूर्वादलश्यामलमायतेक्षणम्[3,4]॥जटाकिरीटं[5] नववल्कलाम्बरं[6] प्रसन्नव-क्त्रं[7] तरुणारुणद्युतिम्[8]॥५॥विलोकयन्तं[10] जनकात्मजां शुभां सौमित्रिणा सेवितपाद-पंकजम् ॥ तदाऽभिदुद्राव[11] रघूत्तमं शुचा[12] हर्षाच्च तत्पादयुगं त्वराऽग्रहीत्[13,14] ॥ ६ ॥

(मू.) आश्रमसन्निधिं अवाप. ॥ ४ ॥ (मू.) रघुनाथं आस्थितं दृष्ट्वा, ॥ ५ ॥ तदा शुभां जनकात्मजां (पू.) ॥ रघूत्तमं (उ.). ॥ ६ ॥

१ आनंदापासून उद्भवणाऱ्या अश्रूंनीं न्हाणिलें स्तनांचें मध्य (वक्षस्थळ) ज्याचें, असा. २ पोंचला. ३ दूर्वेच्या पत्राप्रमाणें सांवळा, अशा. ४ दीर्घ नेत्र ज्याचे, अशा. ५ जटांचा मुकुट ज्याचा, असा. ६ नूतन वल्कलें वस्त्रें ज्याचीं, अशा. ७ प्रसन्न मुख ज्याचें, अशा. ८ तरुण सूर्यासारखी प्रभा ज्याची, अशा. ९ बसलेल्या. १० पाहणाऱ्या. ११ धांवत जवळ गेला. १२ शोकानें. १३ त्वरान्त्वरया वेगानें. १४ धरिता झाला.

सर्व रामाला भेटतात.

दोन्ही विकार - एकदम उत्पन्न झाले. - त्यानें धांवत जाऊन झटकर रामाचे दोन्ही पाय घट्ट धरिले. ॥ ६ ॥ रामचंद्र आजानुबाहु (ताठ उभा राहिला असतां गुडघ्यापर्यंत ज्याचे हात पोंचतात असा) होता. त्यानें आपल्या बाहूंनीं भरताला जवळ ओढून घेऊन आलिंगन दिलें, - व त्याच्या आंगावर नेत्रांतील - उदकांनीं (आनंदाश्रूंनीं) अभिषेक केला. पुढें प्रभूनें त्याला मांडीवर बसवून घेतलें आणि वारंवार घट्ट पोटाशीं धरिलें. ॥ ७ ॥ इतक्यांत, जशी तहानेनें व्याकुळ झालेली गाय उदकासाठीं धांवून येते त्याप्रमाणें, रामाच्या सर्व माता रामाला पाहण्याच्या इच्छेनें सत्वर तेथें आल्या. ॥ ८ ॥ आपली माता (कौसल्या) दृष्टीस पडतांच रामानें तत्क्षणीं उठून तिच्या चरणीं आनंदाश्रूंसह मस्तक ठेविलें. कौसल्येनेंही पुत्राला आलिंगन दिलें. - पतीचें स्मरण झाल्यामुळें - ह्यावेळीं तिला पराकाष्ठेचें दुःख झालें. ॥ ९ ॥

रामस्तमाकृ[1]ष्य सुदीर्घबाहुर्दोर्भ्यां[3] परिष्व[4]ज्य सिषिञ्च नेत्र[5]जैः ॥ जलैरथांकोपरि संन्य[6]वेशयत्पुनः पुनः संपरिषस्वजे विभुः॥७॥अथ ता मातरः सर्वाः समाजग्मुस्त्वरान्विताः ॥ राघवं द्रष्टुंकामास्तास्तृषार्ता गौर्यथा जलम् ॥ ८ ॥ रामः स्वमातरं वीक्ष्य द्रुतंमुत्थाय पादयोः ॥ ववन्दे साश्रु सा पुत्रमालिंग्यातीव दुःखिता ॥ ९ ॥

सुदीर्घबाहुः (पू.) जलैः सिषिञ्च, अथ विभुः (उ.). ॥ ७ ॥ अथ सर्वाः (मू.) [तथा], समाजग्मुः. ॥ ८ ॥ (पू.) ॥ साश्रु (उ.) [आसीत]. ॥ ९ ॥

१ पुष्कळ लांब बाहु ज्याचे (आजानुबाहु), अशा. २ जवळ ओढून घेऊन. ३ बाहूंनीं. ४ आलिंगून. ५ नेत्रांतून उत्पन्न झालेल्या. ६ अभिषेक करिता झाला. ७ बसविता झाला. ८ आलिंगिता झाला. ९ पाहूं इच्छिणाऱ्या. १० द्रुतम् जलद.

रामचंद्रानें कौसल्येप्रमाणें इतरही मातांना वंदन केलें. पुढें मुनिश्रेष्ठ वसिष्ठ आले असें पाहून, ॥ १० ॥ रामानें त्यांना साष्टांग नमस्कार केला व 'आज मी कृतकृत्य झालों,' असें वारंवार बोलून दाखविलें. नंतर सर्वांना यथायोग्य आसनांवर बसवून रामचंद्र विचारूं लागला :–॥ ११॥ 'माझा पिता खुशाल आहे ना? त्याला फार दुःख झालें असेल. त्यानें मला काय काय निरोप सांगितले आहेत ?' ह्यावर वसिष्ठानें त्याला उत्तर दिलें तें येणेंप्रमाणें :– "रामचंद्रा, तुझ्या पित्याच्या ॥ १२ ॥ मनाला तुझ्या वियोगानें अतिशय ताप झाला. शेवटीं त्यानें तुझेंच चिंतन व 'रामा! रामा! हा सीते! हा लक्ष्मणा!' असा - घोष करीत - प्राण सोडिला!" ॥ १३ ॥ हें वसिष्ठ गुरूंचें भाषण, जसा कांहीं कानांत एखादा शूळ (रोग) शिरावा त्याप्रमाणें, रामाच्या कानांत शिरलें. तत्काळ तो 'हाय ! हाय ! घात झाला!' - असें ह्मणून - रुदन करीत भूमीवर पडला.

इतरांश्च तथा नत्वा जननी रघुनन्दनः ॥ ततः समागतं दृष्ट्वा वसिष्ठं मुनिपुंगवम्
॥१०॥साष्टांगं प्रणिपत्याह धन्योऽस्मीति पुनः पुनः॥यथा[१]ऽर्हमुपवेश्याह सर्वानेव
रघूद्वहः॥११॥पिता मे कुशली किं वा मां किमाहातिदुःखितः॥ वसिष्ठस्तमुवाचेदं
पिता ते रघुनन्दन॥१२॥त्वद्वि[२]योगाभितप्तात्मा त्वामेव परिचिन्तयन्॥ रामरामेति
सीतेति लक्ष्मणेति ममार ह ॥१३॥ श्रुत्वा तत्कर्णशू[३]लाभं गुरोर्वचनमञ्जसा ॥

रघुनन्दनः तथा (पू.) नत्वा, ॥ (उ.) दृष्ट्वा, ॥१०॥ (पू.) आह. ॥ रघूद्वहः सर्वान् एव (उ.) – ॥११॥ 'मे (पू.) मां किं आह ?' ॥ (उ.) उवाच–'रघुनन्दन, ते पिता॥१२॥(मू.) !' ॥१३॥ (पू.) श्रुत्वा ॥

१ योग्यतेप्रमाणें. २ तुझ्या वियोगानें अत्यंत तप्त झालें मन ज्याचें, असा. ३ कानांतील रोगासारखें.

त्यांच्याबरोबर लक्ष्मणाची तीच अवस्था झाली.॥१४॥ते रडतात असें पाहून, त्यांच्यामागून सर्व माता तसेच दुसरेही लोक रडूं लागले. - राम विलाप करूं लागला:- 'हा ताता! हा दयालो! मला टाकून आपण कोणीकडे गेलां! ॥ १५ ॥ आपण महासमर्थ होतां! आतां मला कोणाचाही आधार राहिला नाहीं! यापुढें माझें लालन कोण करील!' सीता आणि लक्ष्मण ह्या दोघांनीं ह्याच्यापेक्षांही अधिक विलाप चालविला. ॥ १६ ॥ तेव्हां वसिष्ठमुनींनीं - प्राचीन राजांचीं अशाच प्रसंगांचीं चरित्रें, व संसाराची अनित्यता, इत्यादि विषयांनीं भरलेल्या - शांत भाषणांनीं त्या दुःखाचें सांत्वन केलें. पुढें ती सर्व मंडळी गंगेवर जाऊन स्नान करून शुद्ध झाली. ॥ १७ ॥ त्या ठिकाणीं त्या सर्वांनीं, - रामाच्या हातून आपल्याला - उदक मिळावें

हा हतो ऽस्मीति पतितो रुदन् रामः सलक्ष्मणः॥१४॥ततो ऽनुरुरुदुः सर्वा मातरश्च तथा ऽपरे॥ हा तात मां परित्यज्य क्व गतो ऽसि घृणाकर॥१५॥ अनाथो ऽस्मि महाबाहो मां को वा लालयेदितः॥ सीता च लक्ष्मणश्चैव विलेपतुरतो भृशम्॥ १६॥ वसिष्ठः शान्तवचनैः शमयामास तां शुचम्॥ ततो मन्दाकिनीं गत्वा स्नात्वा ते वीतकल्मषाः॥१७॥ राज्ञे ददुर्जलं तत्र सर्वे ते जलकांक्षिणे॥ पिंडान्निर्वापयामास रामो लक्ष्मणसंयुतः॥१८॥

सलक्ष्मणः रामः (वा. उ.) पतितः!॥ १४ ॥ '(पू.) अनुरुरुदुः. ॥ ' घृणाकर, (उ.)!॥ १५ ॥ महाबाहो, (पू.) मां लालयेत्!' ॥ (उ.) विलेपतुः. ॥ १६ ॥ (पू.) शमयामास. ॥ वीतकल्मषाः ते (उ.), ॥ १७ ॥ (पू.) राज्ञे जलं ददुः ॥ लक्ष्मणसंयुतः रामः

१मागून रडूं लागल्या.२दयासागरा. ३ शांत भाषणांनीं.४शमविता झाला.५गेलीं पापें ज्यांचीं, असे.६उदकाची इच्छा करणाऱ्या.

अशी इच्छा करीत असलेल्या दशरथ राजाला, उदक दिलें. पुढें लक्ष्मणासह रामचंद्रानें पिंडदान केलें. ॥ १८ ॥ ते पिंड इंगुदीवृक्षाच्या फळांच्या पिठाचे केले असून मधानें भिजविले होते. - शंकर ह्मणाले :– पार्वति, रानटी फळांचे पिंड करणें राजाला अयोग्य, असें वाटूं देऊं नकोस. कारण - शास्त्रांनीं असें सांगून ठेविलें आहे कीं, आपण स्वतां जें अन्न भक्षीत असूं, तेंच पितरांचें अन्न होय (तेंच अन्न पितरांना द्यावें) : - राम स्वतां फळें खात असे ह्मणून त्यानें पिंडही फळांचेच केले. - ॥ १९ ॥ ह्या वेळीं रामाचे नेत्र दुःखाश्रूंनीं भरून आले. नंतर, तो पुन्हां स्नान करून आश्रमीं गेला. त्याप्रमाणेंच, इतर मंडळीही पुष्कळ वेळ शोक करून आणि स्नान करून आश्रमांत परत आली. ॥ २० ॥ त्या दिवशीं सर्वांनीं उपो-

इंगुदी[1]फलपिण्याकरचितान्मधुसंप्लुतान्[2] ॥ वयं यै[4]दन्नाः पितरस्तदन्ना[5]ः स्मृ[6]तिनोदि[7]ताः ॥ १९॥ इति दुःखाश्रुपूर्णाक्षः पुनः स्नात्वा गृहं ययौ ॥ सर्वे रुदित्वा सुचिरं स्नात्वाऽऽजग्मुस्तथाश्रमम् ॥ २० ॥ तस्मिंस्तु दिवसे सर्वे उपवासं प्रचक्रिरे ॥ ततः परे[8]द्युर्विमले स्नात्वा मन्दाकिनीजले ॥ २१ ॥ उपविष्टं समागम्य भरतो राममब्रवीत् ॥ राम राम महाभाग स्वात्मानमभिषे[9]चय ॥ २२ ॥

(१९ पू.) पिण्डान् निर्वा[3]पयामास; (१९ उ.). ॥ १८ ॥ १९ ॥ (पू.). ॥ तथा सर्वे सुचिरं (उ.) आजग्मुः. ॥ २० ॥ सर्वे (मू.) स्नात्वा, ॥ २१ ॥ उपविष्टं रामं (पू.) – ‘ (उ.). ॥ २२ ॥

१ हिंगणबेटाच्या, पिठानें तयार केलेल्या. २ मधानें युक्त, अशा. ३ देता झाला. ४ जें अन्न ज्यांचें, असे. ५ तें अन्न ज्यांचें, असे. ६ स्मृतीनें. ७ सांगितलेले. ८ दुसरे दिवशीं. ९ अभिषेक करव.

‘ तूं राज्य कर.’

षण केलें. पुढें दुसरे दिवशीं, रामचंद्र गंगेच्या निर्मल जलांत स्नान करून बसला असतां, भरत जवळ येऊन त्याला ह्मणाला :– ‘ हे आनंददायका रामचंद्रा, हे भाग्यशाली पुरुषा, तूं स्वतांला अभिषेक करव, ॥ २१ ॥ २२ ॥ व पितृपरंपरेनें प्राप्त झालेल्या आपल्या राज्याचें पालन कर. तूं ज्येष्ठ बंधु असल्यामुळें मला पित्यासारखा आहेस. प्रजांचें संरक्षण करणें हा क्षत्रियांचा धर्मच होय. ॥ २३ ॥ आगोदर अनेक प्रकारचे यज्ञ करून देवांची आराधना कर, वंशविस्तारासाठीं पुत्र उत्पन्न कर, आणि पुत्राला राज्यावर बसवून मग वनामध्यें जा. ॥ २४ ॥ तुझें सध्यांचें वय वनवासाचें नव्हे. मजवर कृपा कर. माझ्या मातेनें जें कांहीं दुष्कृत्य केलें, तें त्वां मनांत देखील आणूं नये. - रामा, पित्याप्रमाणें - तूं आमचें पालन कर. ’ ॥ २५ ॥ भरतानें असें बोलून भक्तिपुरःसर भावाचे चरण मस्तकीं धरिले व साक्षात् रामचंद्राच्या अग्रभागीं

राज्यं पालय पित्र्यं ते ज्येष्ठस्त्वं मे पिता तथा ॥ क्षत्रियाणामयं धर्मो यत्प्रजापरिपालनम् ॥ २३ ॥ इष्ट्वा यज्ञैर्बहुविधैः पुत्रानुत्पाद्य तन्तवे ॥ राज्ये पुत्रं समारोप्य गमिष्यसि ततो वनम् ॥ २४ ॥ इदानीं वनवासस्य कालो नैव प्रसीद मे ॥ मातुर्मे दुष्कृतं किंचित्स्मर्तुं नार्हसि पाहि नः ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वा चरणौ भ्रातुः शिरस्याधाय भक्तितः ॥

ते पित्र्यं (पू.) मे [यथा] पिता, तथा ज्येष्ठः त्वं. ॥ यत् प्रजापरिपालनं, अयं (उ.). ॥ २३ ॥ बहुविधैः यज्ञैः ईष्ट्वा तन्तवे (मू.) गमिष्यसि. ॥ २४ ॥ (पू.) प्रसीद. ॥ मे मातुः किञ्चित् (उ.) पाहि. ’ ॥ २५ ॥ इति उक्त्वा, भ्रातुः (बा. पू.) आधाय, ॥

१ आराधना करून. २ वंशवृद्धीसाठीं. ३ बसवून. ४ कृपा कर. ५ दुराचरणाला. ६ मनांत धरण्यास. ७ रक्षण कर.

भूमीवर साष्टांग नमस्कार घातला. ॥ २६ ॥ भरताची अतिशय भक्ति पाहून रामचंद्राच्या नेत्रीं प्रेमाश्रूंचें भरतें आलें. त्यानें तत्काल भरताला उठवून मांडीवर घेतलें व त्याच्याशीं हळूहळू भाषण करण्यास प्रारंभ केला:- ॥ २७ ॥ " बाळा (भरता), माझें बोलणें ऐकून घे. तूं ह्मणतोस तें तसेंच (खरेंच) आहे; परंतु पित्यानें मला सांगितलें आहे कीं, ' चवदा वर्षें ॥ २८ ॥ दंडकारण्यांत राहून नंतर नगरांत प्रवेश कर; सांप्रत हें सर्व राज्य मी भरताला दिलें आहे. ' ॥ २९ ॥ ह्यावरून असें उघड होतें कीं, पित्यानेंच तुला

रामस्य पुरतः साक्षाद्दण्डवत्पतितो भुवि ॥२६॥ उत्थाप्य राघवः शीघ्रमारोप्यांके ऽति-भक्तितः ॥ उवाच भरतं रामः स्नेहार्द्रनयनः शनैः ॥ २७ ॥ शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि त्वयोक्तं यत्तथैव तत् ॥ किंतु मामब्रवीत्तातो नव वर्षाणि पञ्च च ॥ २८ ॥ उषित्वा दण्डकारण्ये पुरं पश्चात्समाविश ॥ इदानीं भरतायेदं राज्यं दत्तं मया ऽखिलम् ॥ २९ ॥ ततः पित्रैव सुव्यक्तं राज्यं दत्तं तवैव हि ॥ दंडकारण्यराज्यं मे दत्तं पित्रा तथैव च ॥ ३० ॥

भुवि साक्षात् (उ.). ॥ २६ ॥ राघवः स्नेहार्द्रनयनः रामः अतिभक्तितः भरतं शीघ्रं उत्थाप्य, अंके आरोप्य, शनैः उवाच - ॥ २७ ॥ 'वत्स, शृणु, प्रवक्ष्यामि. यत् (पू.) तथा एव, ॥ किन्तु, तातः (उ.) ॥ २८ ॥ दण्डकारण्ये (पू.) पुरं समाविश. ॥ मया इदं अखिलं राज्यं (उ.). ॥२९॥ (पू.) दत्तं, [इति] सुव्यक्तं; ॥ तथा एव पित्रा मे (उ.). ॥ ३० ॥

---

१ प्रेमानें (अश्रुयुक्त) ओले नेत्र ज्याचे, असा. २ मांडीवर. ३ अत्यंत स्पष्ट.

‘तें वेडांतलें भाषण.’
‘छिः !’

- अयोध्येचें - राज्य दिलें; व तसेंच बाबांनीं दंडकारण्याचें राज्य मला दिलें. ॥ ३० ॥ ह्मणून, आपण दोघां-नींही अत्यंत यत्नेंकरून वडिलांचें वचन पाळलें पाहिजे : जो मनुष्य पित्याच्या वचनाचें उल्लंघन करून आपल्या इच्छेस येईल तसा वागतो, ॥ ३१ ॥ तो जिवंत असून मेल्यासारखाच होय; देह पतन पावल्यावर त्याला नरकांत पडावें लागतें. त्या अर्थी तूं राज्य चालव; आह्मी दंडकारण्याचें पालन करितों.” ॥ ३२ ॥ ह्यावर भरत ह्मणाला :– ‘रामा, आपला पिता अत्यंत विषयी असल्यामुळें त्याच्या बुद्धीला मोह पडला होता; बायकोनें त्याला अगदीं वश करून टाकिलें होतें; मनाला भ्रांति उत्पन्न होऊन तो वेडा झाला होता : शहाणा मनुष्य भ्रमिष्ठाचें बोलणें मनावर घेत नाहीं : त्याप्रमाणें पिता जें कांहीं बोलला असेल तें तूं खरें मानूं नकोस.’ ॥ ३३ ॥ राम ह्मणाला :–‘भरता, आपला पिता विषयी किंवा बायकोच्या स्वाधीन मुळींच नव्हता.

अतः पितुर्वचः कार्यमावाभ्यामतियत्नतः॥ पितुर्वचनमुल्लंघ्य स्वतंत्रो यस्तु वर्तते ॥ ३१॥ स जीवन्नेव मृतको देहान्ते निरयं[1] व्रजेत् ॥ तस्माद्राज्यं प्रशाधि[2] त्वं वयं दण्डकपालकाः ॥ ३२ ॥ भरतस्त्वब्रवीद्रामं कामुको[3] मूढधीः पिता ॥ स्त्रीजितो भ्रांतहृदय उन्मत्तो[4] यदि वक्ष्यति ॥ तत्सत्यमिति न ग्राह्यं भ्रांतवाक्यं यथा सुधीः ॥ ३३ ॥ राम उवाच । न स्त्रीजितः पिता ब्रूयान्न कामी नैव मूढधीः ॥

(पू.) कार्यं;॥यः तु(उ.)॥३१॥(पू.)॥तस्मात् त्वं (उ.)’॥३२॥भरतः रामं(मू.)[तर्हि], सुधीः[5] यथा भ्रान्तवाक्यं[6] [न गृह्णाति[7], तथा त्वया] तत् सत्यं इति न ग्राह्यम्[8]’. ॥ ३३ ॥ रा०उ०–‘पिता(पू.)ब्रूयात् ॥

१ नरकास. २ पालन कर. ३ विषयी. ४ वेडा. ५बुद्धिमान्. ६भ्रमिष्टाच्या भाषणाला. ७मनावर घेतो (खरें मानितो.)८समजावें.

तसेंच, त्यानें मला जी आज्ञा दिली ती बुद्धीला मोह पडल्यामुळें दिली, असेंही नव्हे. खरें बोलण्याबद्दल त्याचा निर्धार असे; त्यानें पूर्वी कैकेयीला - वर देण्याचें - वचन दिलें होतें, - तें खोटें होऊं नये ह्मणून - भीतीस्तव - तुला राज्य व मला वन - दिलें. ॥ ३४ ॥ सत्पुरुषांना नरकापेक्षां देखील असत्याची अधिक भीति वाटत असते : ह्मणून मी देखील, - पित्यानें - कैकयीला दिलें आहे, तें हें वचन सत्य करणार. ॥३५॥ मी रघुकुलांत जन्मास आलों आहें, तेव्हां वचनाचा भंग करण्यास प्रवृत्त होईन कसा ?' हें रामाचें भाषण ऐकिल्यावर भरत म्हणाला :– ॥ ३६ ॥ 'हे सदाचरणतत्परा रामचंद्रा, तूं जसा आंगावर वल्कलें घेऊन वनांत राहणार आहेस, तसाच - तुझा प्रतिनिधि ह्मणून तुझ्याबद्दल - मी चवदा वर्षे वनांत राहतों; तूं सुखानें

पूर्वं प्रति[1]श्रुतं तस्यै सत्यवादी ददौ भयात् ॥ ३४ ॥ असत्याद्भीतिरधिका म[2]हतां नरकादपि ॥ करोमीत्यहमप्येतत्सत्यं तस्यै प्रतिश्रुतम् ॥ ३५ ॥ कथं वाक्यमहं कुर्यामसत्यं राघवो हि सन् ॥ इत्युदीरितमाकर्ण्य रामस्य भरतोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥ यथैव चीरवसनो वने व[3]त्स्यामि सुव्रत ॥ चतुर्दश समास्त्वं तु राज्यं कुरु यथासुखम् ॥ ३७ ॥

सत्यवादी तस्यै (उ.) ददौ. ॥३४॥ (पू.) अधिका. ॥ (उ.) एतत् सत्यं करोमि . ॥३५॥ अहं राघवः सन्[तत्]वाक्यं कथं असत्यं कुर्यां ?' भरतः रामस्य(उ.)– ॥३६॥ 'सुव्रत, यथा एव [त्वं तथा अहं] चीरवसनः [सन्] वने चतुर्दश समाः वत्स्यामि; त्वं तु (मू.) कुरु. ' ॥ ३७ ॥

---

१ कबूल केलेल्या. २ मोठ्या लोकांना. ३ राहीन.

‘ मला बरोबर ने. ’

राज्य कर. ’ ॥ ३७ ॥ ह्यावर राम ह्मणाला :– ‘ भरता, पित्यानें हें राज्य तुलाच दिलें असून वन मला दिलें आहे. त्यांत जर मी उलट प्रकार केला, तर पूर्वीप्रमाणेंच खोटेपणा पदरीं येईल ! ’ ॥ ३८ ॥ भरत ह्मणाला :– ‘ - बरें तर - मी देखील - तुजबरोबर वनांत - येईन व लक्ष्मणाप्रमाणें तुझी सेवा करून राहीन, नाहींतर प्रायोपवेशाच्या योगानें ह्या शरीराचा तरी त्याग करीन. ’ ॥ ३९ ॥ भरतानें असा आपला कृतनिश्चय - बोलून दाखविला; - व तो, उन्हामध्यें दर्भ पसरून, मनाचाही तसाच निर्धार करून, पूर्वाभिमुख बसून राहिला. ॥ ४० ॥ हा भरताचा निर्बंध पाहून रामाला परम आश्चर्य वाटलें; पुढें त्या रघुनंदनानें वसिष्ठ गुरूंना - ‘ ह्याला चार समजुतीच्या गोष्टी सांगा. ’ असा - नेत्रसंकेत केला. ॥ ४१ ॥ वसिष्ठ ज्ञानिजनांत

राम उवाच । पित्रा दत्तं तवैवैतद्राज्यं मह्यं वनं ददौ ॥ [1]व्यत्ययं यद्यहं कुर्यामसत्यं पूर्ववत्स्थितम् ॥ ३८॥ भरत उवाच । अहमप्यागमिष्यामि सेवे त्वां लक्ष्मणो यथा ॥ नो चेत्प्रा[2]योपवेशेन त्यजाम्येत्कलेवरम् ॥ ३ ९॥ इत्येवं निश्चयं कृत्वा दर्भानास्तीर्य चा[3]तपे॥ मनसा ऽपि विनिश्चित्य प्रा[5]ङ्मुखोप[6]विवेश सः॥ ४० ॥ भरतस्यापि निर्बन्धं दृष्ट्वा रामो ऽतिविस्मितः ॥ नेत्रान्तसञ्ज्ञां गुरवे चकार रघुनन्दनः ॥ ४१ ॥

रा०उ०–‘पित्रा एतत् राज्यं तव एव(पू.). ॥ यदि अहं(उ.)’. ॥३८॥ भ० उ०– ‘ (पू.) त्वां सेवे. ॥ (उ.) त्यजामि ! ॥ ३९ ॥ (पू.) [4]आस्तीर्य, ॥ सः (उ.). ॥ ४० ॥ रघुनन्दनः रामः (पू.). ॥ ४१ ॥

१ उलट. २ मरणपर्यंत कांहीं खाणार नाहीं असा संकल्प करून बसण्यानें. ३ आतपे उन्हांत. ४ पसरून. ५ प्राङ्मुखः पूर्वेस तोंड ज्याचें, असा. ६ उपविवेश बसला.

श्रेष्ठ. - त्यांनीं तो संकेत जाणून - एकांतामध्यें भरताला सांगितलें :– ' बाळा, मी तुला एक सिद्धांताची गुप्त गोष्ट सांगतों; ती तूं ऐकून घे. ॥४२॥ अरे, राम हा साक्षात् नारायण होय. हा ब्रह्मदेवाच्या प्रार्थनेव-रून, रावणाचा वध करण्यासाठीं, दशरथाचा पुत्र झाला आहे. ॥ ४३ ॥ योगमाया देखील सीता ह्या नां-वानें जनकाची कन्या होऊन राहिली आहे. शेषसुद्धां लक्ष्मणाचें रूप घेऊन नेहमीं रामाच्या पाठीमागें फि-रत असतो. ॥ ४४ ॥ हीं तिघेजणें रावणाला मारण्याच्या इच्छेनें तिकडे जाणार आहेत, ह्यांत संशय नाहीं. कैकेयीला वरदान, तिचें कठोर भाषण इत्यादि ॥ ४५ ॥ सर्व प्रकार देवांनीं केले आहेत. नाहीं तर ती असें

एकान्ते भरतं प्राह वसिष्ठो ज्ञानिनां वरः॥वत्स गुह्यं शृणुष्वेदं मम वाक्यात्सु-निश्चितम्॥४२॥रामो नारायणः साक्षाद्ब्रह्मणा याचितः पुरा॥रावणस्य वधार्थाय जातो दशरथात्मजः॥४३॥योगमाया ऽपि सीतेति जाता जनकनन्दिनी॥ शेषो ऽपि लक्ष्मणो जातो राममन्वेति सर्वदा ॥४४॥ रावणं हन्तुकामास्ते गमिष्यन्ति न संशयः॥ कैकेय्या वरदानादि यद्यन्निष्ठुरभाषणम् ॥ ४५ ॥ सर्वं देवकृतं नो चेदेवं सा भाषयेत्कथम् ॥ तस्मात्त्यजाग्रहं तात रामस्य विनिवर्तने ॥ ४६ ॥

ज्ञानिनां वरः वसिष्ठः (पू.) – ॥ ' (उ.). ॥ ४२ ॥ (पू.) याचितः ॥ (उ.) जातः. ॥ ४३ ॥ (पू.) जाता. ॥ (उ.) अन्वेति. ॥ ४४ ॥ (पू.). ॥ यत् यत् (उ.), ॥ ४५ ॥ [तत्] (पू.) भाषयेत् ? ॥ तात, (उ.) आग्रहं सज. ॥ ४६ ॥

---

१ मारूं इच्छिणारे. २ बोलेल.

‘तुझ्या पादुका दे.’

बोलेल कशी ? ह्मणून, बाळा, रामाला परत नेण्याचा आग्रह सोडून दे, ॥ ४६ ॥ व आपलीं मोठालीं सैन्यें व भाऊ (शत्रुघ्न) ह्यांना बरोबर घेऊन परत नगरास जा. राम गणगोतासह रावणाचा निःपात करून लवकरच माघारा येईल. ’ ॥ ४७ ॥ हें वसिष्ठ गुरूंचें भाषण ऐकून भरताला आश्चर्य वाटलें. विस्मयाच्या भरांत त्याचे नेत्र प्रफुल्ल दिसूं लागले. तो रामाच्या जवळ जाऊन - त्याला ह्मणाला :- ॥ ४८ ॥ ‘ हे राजाधिराजा, तुझ्या पूज्य पादुका राज्य करण्याला दे (तुझ्या पादुका राज्यावर स्थापितों). तूं परत येईपर्यंत मी त्यांचीच सेवा करीत जाईन. ’ ॥ ४९ ॥ असें ह्मणून त्यानें एक दिव्य पादुकांचा जोड रामाच्या चरणीं जोडिला. रामानें अत्यंत प्रेमभावास्तव त्या पादुका भरताला दिल्या. ॥५०॥ भरतानें त्या

निवर्तस्व महासैन्यैर्भ्रातृभिः साहितः पुरम्॥रावणं सकुलं हत्वा शीघ्रमेवागमिष्यति॥४७॥ इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं भरतो विस्मयान्वितः॥गत्वा समीपं रामस्य विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ ४८ ॥ पादुके देहि राजेंद्र राज्याय तव पूजिते ॥ तयोः सेवां करोम्येव यावदागमनं तव ॥ ४९ ॥ इत्युक्त्वा पादुके दिव्ये योजयामास पादयोः ॥ रामस्य ते ददौ रामो भरतायातिभक्तितः ॥ ५० ॥ गृहीत्वा पादुके दिव्ये भरतो रत्नभूषिते ॥

(पू.) निवर्तस्व. ॥ [सः] (उ.).’ ॥४७॥ भरतः इति गुरोः वाक्यं (मू.)रामस्य समीपं गत्वा, ॥ ४८ ॥ ‘(पू.) पादुके देहि. ॥ यावत् तव आगमनं, [तावत्] (उ.).’ ॥४९॥ इति उक्त्वा, दिव्ये पादुके रामस्य पादयोः योजयामास. ॥ (मू.) ते ददौ. ॥ ५० ॥ भरतः (पू.) पादुके गृहीत्वा, ॥

१ परत जा. २ जोडिता झाला.

रत्नजडित दिव्य पादुका घेतल्या व रामाला पुन्हां प्रदक्षिणा घालून अनेक वेळां नमस्कार केले. ॥ ५१ ॥ भक्तीमुळें भरताचा कंठ दाटून आला व शब्द अडखळूं लागला. अशा स्थितींत तो पुन्हां रामाला ह्मणालाः– 'रामा, चवदा वर्षें पूर्ण होतांच पहिल्या दिवशीं जर तूं ॥ ५२ ॥ परत आला नाहींस, तर मी मोठा अग्नि - पेटवून - त्यांत प्रवेश करीन.' रामानें 'बरें आहे.' असें ह्मणून भरताला परत जाण्यास सांगितलें. ॥ ५३ ॥ भरत महाबुद्धिवान् (समजूतदार) होता. त्यानें - रामाच्या आज्ञेप्रमाणें - वसिष्ठमुनि, शत्रुघ्न, माता, प्रधान आणि सैन्य अशा सगळ्यांना बरोबर घेऊन प्रयाणाची तयारी चालविली. ॥ ५४ ॥ ह्या वेळीं राम एकटाच बसला आहे, - अशी संधि पाहून कैकेयी त्याजकडे गेली; वाईट वाट ल्यामुळें सतत - अश्रु वाहून तिचे नेत्र विव्हल झाले होते; ती रडत रडत हात जोडून रामाला ह्मणालीः–

रामं पुनः परिक्रम्य प्रणनाम पुनःपुनः॥५१॥भरतः पुनराहेदं भक्त्या गद्गदया गिरा ॥ नवपञ्च[1]समान्ते तु प्रथमे दिवसे यदि ॥५२॥ नागमिष्यसि चेद्राम प्रविशामि महा[2]नलम् ॥ बाढ[3]मित्येव तं रामो भरतं संन्यवर्तयत्[4] ॥५३॥ ससैन्यः सवसिष्ठश्च शत्रुघ्नसहितः सुधीः॥मातृभिर्मन्त्रिभिः सार्धं गमनायोपचक्रमे॥५४॥कैकेयी राममेकान्ते स्रवन्नेत्र[5]जलाकुला ॥ प्राञ्जलिः प्राह हे राम तव राज्यविघातनम् ॥ ५५ ॥

(उ.) प्रणनाम. ॥ ५१ ॥ (पू.) इदं आह – ॥ ' (उ.). ॥ ५२ ॥ (पू.) प्रविशामि. ' ॥ रामः (उ.) ॥ ५३ ॥ (मू.) ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

१ चवदा वर्षांच्या शेवटीं. २ मोठ्या अग्नींत. ३ ठीक. ४ परतविता झाला. ५ पाझरणाऱ्या नेत्रोदकानें व्याप्त.

'मला क्षमा कर.'

' रामा, तुला राज्य मिळण्यामध्यें मोडा ॥९९॥ मी घातला ! माझी बुद्धि दुष्ट खरी ! मायेनें माझ्या अंतःकरणाला मोह पाडला. आतां, ह्या दुष्ट कृत्याबद्दल तूं मला क्षमा कर. सत्पुरुषांमध्यें क्षमा हा गुण प्रधान असतो. ॥ ९६ ॥ तूं साक्षात् परमेश्वर विष्णु आहेस. तुझें स्वरूप अव्यक्त असून नित्य आहे. तूं मायेनें हें मनुष्यरूप स्वीकारून त्याच्या योगानें सर्व जगाला मोहित करीत असतोस. तुजकडून प्रेरणा मिळाल्यामुळेंच लोक चांगलीं किंवा वाईट कृत्यें करण्यास प्रवृत्त होतात. ॥९७॥ हें जग तुझ्या स्वाधीन अर्थात परतंत्र आहे. तें आपण होऊन करणार काय ? जशा कळसूत्री बाहुल्या गारुड्याच्या इच्छेप्रमाणें नाचतात, ॥ ९८ ॥ त्याप्रमाणें माया तुझ्या स्वाधीन असून - तुझ्याकडून प्रेरणा मिळेल तशी - अनेक रूपें घेऊन नाचत असते. तुझ्या मनांत देवांचें कार्य कर्तव्य असल्यामुळें तूंच मला प्रेरणा दिलीस; ॥ ९९ ॥ ह्मणून माझ्या मनांत पाप

कृतं मया दुष्टधिया मायामोहितचेतसा ॥ क्षमस्व मम दौरात्म्यं क्षमासारा हि साधवः ॥ ५६ ॥ त्वं साक्षाद्विष्णुरव्यक्तः परमात्मा सनातनः ॥ मायामानुषरूपेण मोहयस्यखिलं जगत् ॥ त्वयैव प्रेरितो लोकः कुरुते साध्वसाधु वा ॥ ५७ ॥ त्वदधीनमिदं विश्वमस्वतन्त्रं करोति किम् ॥ यथा कृत्रिमनर्तक्यो[2] नृत्यन्ति कुहकेच्छया[3] ॥ ५८॥ त्वदधीना तथा मायानर्तकी बहुरूपिणी ॥ त्वयैव प्रेरिता ऽहं च देवकार्यं करिष्यता ॥ ५९ ॥

(बा. पू.) मया कृतं. हि साधवः क्षमासाराः[1], [अतः] मम दौरात्म्यं क्षमस्व. ॥५६॥ (दो. अर्धे) मोहयासि. ॥(तृ. अ.)कुरुते. ॥५७॥(मू.)॥(मू.)नृत्यन्ति[4]. ॥५८॥(पू.)मायानर्तकी[5] त्वदधीना, ॥(उ.)अहं प्रेरिता.

---

१ क्षमा हेंच तत्व ज्यांचें, असे. २ कृत्रिम (यंत्राच्या) बाहुल्या. ३ गारुड्याच्या इच्छेनें. ४ नाचतात. ५ मायारूप बाहुली.

उत्पन्न होऊन मी हें अत्यंत दुष्ट कृत्य केलें. हे शत्रुदमना, ज्याचें दर्शन देवांना देखील मिळत नाहीं, तोच तूं आज माझ्या प्रत्यक्ष दृष्टीस पडलास - हें माझें महद्भाग्य ! - ॥ ६० ॥ रामचंद्रा, आमचें संरक्षण कर. जगाला वागविणारा तूंच. तुझ्या स्वरूपाचा, गुणांचा किंवा शक्तीचा अंत नाहीं. हे जगत्पते, तुला नमस्कार असो. - माझी तुजजवळ एवढी प्रार्थना आहे कीं - तूं आपल्या ज्ञानरूपी निर्मल खड्गाच्या योगानें पुत्र, द्रव्य इत्यादिकांविषयींचा माझा स्नेहपाश तोडून टाक. मी तुला शरण आहें. ' हें कैकयीचें भाषण श्रवण केल्यावर रामचंद्र हांसत हांसत तिला ह्मणाला :– ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ' माते, तुझें भाग्य फार थोर. तूं जें मला ह्मणालीस तें खोटें नव्हे, खरेंच आहे. मी जशी प्रेरणा दिली, तशीच वाणी तुझ्या मुखांतून निघाली. ॥ ६३ ॥ - असें करण्याचें - कारण देवांची कार्यसिद्धी करावयाची, हें होय. ह्यामध्यें तुजकडे

पापिष्ठं पापमनसा कर्माचरमरिन्दम॥अद्य प्रतीतो ऽसि मम देवानामप्यगोचरः॥६०॥ पाहि विश्वेश्वरानन्त जगन्नाथ नमो ऽस्तु ते ॥ छिन्धि स्नेहमयं पाशं पुत्रवित्तादिगोचरम् ॥६१॥ त्वज्ज्ञानामलखड्गेन त्वामहं शरणं गता॥ कैकेय्या वचनं श्रुत्वा रामः सस्मितमब्रवीत्॥ ६२ ॥ यदाह मां महाभागे नानृतं सत्यमेव तत् ॥ मयैव प्रेरिता वाणी तव वक्त्राद्विनिर्गता ॥ ६३ ॥ देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थमत्र दोषः कुतस्तव ॥

॥५९॥अरिन्दम, पापमनसा(पू.).॥(उ.)अद्य मम प्रतीतः असि. ॥६०॥ [मां](पू.)॥ त्वज्ज्ञानामलखड्गेन (बा.६१उ.)पाशं छिन्धि.॥(बा.६२पू.).' ॥ रामः (बा. ६२ उ.)– ॥६१॥ ६२॥ 'महाभागे, [त्वं]मां यत् आह, तत् (मू.) ! ॥ ६३ ॥ (पू.) कुतः ? ॥

१ पुत्र, द्रव्य इत्यादिकाविषयीं २ तुझें ज्ञान ह्या निर्मल खड्गानें. ३ बंधनाला. ४ तोड. ५ मुखांतन.

दोष कोठून येणार? आतां तूं अयोध्येस जा, व हृदयामध्यें नित्य रात्रंदिवस माझें ध्यान करीत राहा; ॥ ६४ ॥ ह्मणजे माझ्या भक्तीच्या योगेंकरून तुझा सर्व ठिकाणचा स्नेह सुटेल आणि लवकरच तूं मुक्त होशील. माझी सर्वत्र सम दृष्टि असते. ज्याप्रमाणें मायावी मनुष्याला[1] स्वतांच उत्पन्न केलेल्या मायिक पदार्थांविषयीं द्वेष किंवा प्रीति उत्पन्न होत नाहीं, त्याचप्रमाणें माझ्या मनांत कोणाविषयीं वैरभाव किंवा प्रेम नाहीं. भक्ति करणारांचा मी सेवक आहें. माते, ज्यांच्या बुद्धींना माझ्या मायेच्या योगानें मोह पडला असतो, ते लोक मला मनुष्यासारखाच एक मनुष्य ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ व सुखदुःखांच्या प्रवाहांत पडलेला असें समजतात. पण वास्तविक मी तसा नाहीं. तुला मजविषयीं खरें ज्ञान झालें, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट[2] होय. हें ज्ञान संसाराचा नाश करितें. ॥ ६७ ॥ घरामध्येंच तूं माझें स्मरण करीत राहा ह्मणजे तुला कर्मा-

गच्छ त्वं हृदि मां नित्यं भावयन्ती दिवानिशम् ॥ ६४ ॥ सर्वत्र विगतस्नेहा
मद्भक्त्या मोक्ष्यसेऽचिरात् ॥ अहं सर्वत्र समदृक् द्वेष्यो वा प्रिय एव वा॥६५॥
नास्ति मे कल्पकस्येव भजतोऽनुभजाम्यहम् ॥ मन्मायामोहितधियो मामम्ब
मनुजाकृतिम् ॥६६॥ सुखदुःखाद्यनुगतं जानन्ति न तु तत्त्वतः ॥ दिष्ट्या मद्गोचरं
ज्ञानमुत्पन्नं ते भवापहम्[3] ॥ ६७ ॥ स्मरन्ती तिष्ठ भवने लिप्यसे न च कर्मभिः ॥

(उ.) भावयन्ती[सती]गच्छ.॥६४॥(पू.) मोक्ष्यसे.॥(उ.)॥६५॥ मे कल्पकस्य इव न अस्ति, अहं(मू.).॥ अम्ब,(मू.)॥६६॥(पू.)नतु. ॥ ते दिष्ट्या भवापहं (उ.). ॥६७॥ भवने [मां] (पू.) न लिप्यसे.' ॥

१ मायावी मनुष्या (गारुड्या) प्रमाणें. २ आनंदाची गोष्ट. ३ संसार दूर करणाऱ्या.

पासून लेप होणार नाहीं.' रामचंद्रानें असें सांगितलें तेव्हां कैकेयीला सानंदाश्चर्य वाटलें. तिनें रामाला प्रदक्षिणा घातली, ॥ ६८ ॥ भूमीवर शतशः नमस्कार केले व मोठ्या आनंदानें घरीं जाण्याची तयारी चालविली. भरत अमात्य, माता व गुरु इत्यादि सर्व जनांना बरोबर घेऊन ॥ ६९ ॥ रामचंद्राचेंच ध्यान करीत अयोध्येस गेला. तो महाबुद्धिसंपन्न पुरुष नागरिकांना व देशोदेशींच्या सर्व लोकांना अयोध्येंत ॥७०॥ नीतिमार्गाप्रमाणें वागत ठेवून स्वतां नंदिग्रामीं गेला. तेथें त्यानें सिंहासनावर पादुकांची स्थापना केली व नित्य भक्तिपूर्वक ॥ ७१ ॥ गंध, पुष्पें, अक्षता इत्यादि प्रकारांनीं त्यांची पूजा करण्याचा क्रम चालविला. तो त्या पादुकांना रामाप्रमाणें मानून प्रतिदिनीं सर्व राजोपचार (छत्रचामरादि) अर्पण करीत असे. त्यानें

इत्युक्त्वा सा परिक्रम्य रामं सानन्दविस्मया॥६८॥प्रणम्य शतशो भूमौ ययौ गेहं मुदाऽन्विता॥भरतस्तु सहामात्यैर्मातृभिर्गुरुणा सह॥६९॥अयोध्यामगमच्छीघ्रं राममेवानुचिन्तयन् ॥ पौरजानपदान्सर्वानयोध्यायामुदारधीः ॥ ७० ॥ स्थापयित्वा यथान्यायं नंदिग्रामं ययौ स्वयम्॥तत्र सिंहासने नित्यं पादुके स्थाप्य भक्तितः ॥७१॥ पूजयित्वा यथा रामं गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥ राजोपचारैरखिलैः प्रत्यहं नियतव्रतः ॥ ७२ ॥

(उ.) रामं परिक्रम्य,॥६८॥भूमौ शतशः(पू.)गेहं ययौ.॥(उ.)॥६९॥(पू.) शीघ्रं अयोध्यां अगमत्. ॥ उदारधीः (उ.)॥७०॥यथान्यायं (पू.) नंदिग्रामं ययौ.॥(उ.) ॥७१॥ (मू.) पूजयित्वा, ॥ ७२ ॥

१ उत्तम बुद्धिमान्.

भरताचा नित्य क्रम.

नित्य व्रतस्थ राहण्याचा निश्चय केला. ॥ ७२ ॥ शत्रुघ्नासहवर्तमान तो फळें व मुळें भक्षण करून राही, इंद्रियें आवरून स्वाधीन ठेवी, जटा व वल्कलें धारण करी, भूमीवर निजे आणि ब्रह्मचर्य व्रत पाळी. त्यावेळीं ॥ ७३ ॥ तो (भरत), पृथ्वीतलावर जितकीं कांहीं राजकार्यें होतील, तीं सर्व पादुकांना यथास्थित निवेदन करी. ॥ ७४ ॥ साक्षात् ब्रह्मनिष्ठ मुनीप्रमाणें त्याचें मन रामचंद्राकडे सतत लागून राहिलें होतें. राम परत येण्याच्या इच्छेनें तो दिवस मोजीतच राहिला. ॥ ७५ ॥ इकडे सीता आणि लक्ष्मण ह्या दोघांसह रामचंद्र मुनिजनांबरोबर चित्रकूट पर्वतावर पूर्वीं राहत असे त्या ठिकाणींच आणखी कांहीं काळपर्यंत राहिला. ॥ ७६ ॥ पुढें, सीता आणि लक्ष्मण यांसह रामचंद्र चित्रकूटावर आहे असें कळलें तेव्हां त्याचें द-

फलमूलाशनो दान्तो[1] जटावल्कलधारकः॥अधःशायी[2] ब्रह्मचारी शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥७३॥राजकार्याणि सर्वाणि यावंति[3] पृथिवीतले ॥ तानि पादुकयोः सम्यङ् निवेदयति[4] राघवः॥७४॥गणयन्[6] दिवसान्येव रामागमनकांक्षया[5]॥स्थितो[7] रामार्पितमनाः साक्षाद्ब्रह्ममुनिर्यथा॥७५॥रामस्तु चित्रकूटाद्रौ वसन्मुनिभिरावृतः॥सीतया लक्ष्मणेनापि किंचित्कालमुपावसत्॥७६॥नागराश्च सदाऽऽयान्ति रामदर्शनलालसाः ॥

(मू.) ॥ ७३ ॥ राघवः पृथिवीतले यावन्ति सर्वाणि (मू.). ॥ ७४ ॥ (पू.) गणयन् ॥ (उ.) स्थितः. ॥ ७५ ॥ (मू.) आवृतः वसन् किञ्चित्कालं उपावसत्. ॥ ७६ ॥ (पू.) आयान्ति. ॥

१ इंद्रियांचा निग्रह करणारा. २ खालीं (भूमीवर) निजणारा. ३ जितकीं. ४ सांगतो. ५ राम येण्याच्या इच्छेनें. ६ मोजणारा. ७ राहिला.

र्शन घेण्याच्या उत्सुकतेनें नागरिक लोक तेथें नित्य येऊं लागले. ॥ ७७ ॥ लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी येतात असें पाहून व दंडकारण्यांतील पुढल्या कर्तव्य भागाचाही विचार करून रामानें त्या पर्वतावर राहणें सोडून दिलें. ॥ ७८ ॥ तो सीतेला व भावाला बरोबर घेऊन अत्रीच्या पुण्याश्रमीं गेला. तो आश्रम राहण्यास सर्वदा सुखावह होता. तेथें नागरिक लोकांची गर्दी होत नसे. ॥ ७९ ॥ तेथें अत्रिमुनि बसले होते. त्यांच्या प्रभेनें तें तपोवन प्रकाशित झालें होतें. रामचंद्र मुनींच्या जवळ जाऊन दंडवत् प्रणाम करून त्यांना ह्मणाला :– ' महाराज, मी राम वंदन करीत आहें. ॥ ८० ॥ मुने, पित्याची आज्ञा शिरसा वंद्य मानून मी दंडकारण्यांत आलों. वनवासाच्या निमित्तानें तरी आपलें दर्शन घडलें,

चित्रकूटस्थितं ज्ञात्वा सीतया लक्ष्मणेन च ॥७७॥ दृष्ट्वा[1] तज्जनसंबाधं रामस्तत्याज तं गिरिम् ॥ दण्डकारण्यगमने कार्यमप्यनुचिन्तयन् ॥७८॥ अन्वगात्सीतया भ्रात्रा ह्यत्रेराश्रममुत्तमम् ॥ सर्वत्र सुखसंवासं जनसम्बाधवर्जितम् ॥ ७९ ॥ गत्वा मुनिमुपासीनं भासयन्तं तपोवनम् ॥ दण्डवत्प्रणिपत्याह रामो ऽहमभिवादये[2] ॥ ८० ॥ पितुराज्ञां पुरस्कृत्य दण्डकानहमागतः ॥ वनवासमिषेणापि धन्यो ऽहं दर्शनात्तव ॥ ८१ ॥

(मू.)[सह]चित्रकूटस्थितं ज्ञात्वा, आयान्ति.॥७७॥रामः तज्जनसम्बाधं(मू.)तं गिरिं तत्याज.॥७८॥ [सः] (मू.)आश्रमं अन्वगात्.॥७९॥(पू.)भासयन्तं मुनिं॥(उ.)॥८०॥अहं(पू.)॥अहं(उ.)दर्शनात् धन्यः. ॥८१॥

१ त्या लोकांच्या गर्दीला. २ वंदन करितों.

'अनसूयेचें द-
र्शन घे.'

त्या अर्थी मी कृतार्थ झालों.' ॥८१॥ अत्रिमुनींनीं रामाचें भाषण ऐकून घेतलें, राम हा प्रत्यक्ष परमात्मा आहे असें जाणून भक्तीनें त्याची यथाविधि पूजा केली, ॥ ८२ ॥ आणि वनांतील फलें अर्पण करून आतिथ्य केलें. पुढें रामचंद्र, सीता व लक्ष्मण सर्वजणें स्वस्थ बसलीं असतां अत्रिमुनि संतुष्ट अंतःकरणानें रामाला ह्मणाले :– ॥८३॥ 'रामा, माझी अत्यंत वृद्ध भार्या अनसूया आंत बसली आहे. फार दिवस तप करीत असल्याबद्दल तिची कीर्ति सर्वत्र प्रसिद्ध आहेच. धर्माचें तत्त्व कळत असल्यामुळें तिला धर्माचरण फार प्रिय वाटतें. हे शत्रु-दमना, सीतेनें तिचें दर्शन घ्यावें.' कमलनयन रामचंद्रानें 'बरें आहे' असें ह्मणून सीतेला सांगितलें :–॥८४॥ ॥ ८५ ॥ 'हे शुभलक्षणे जानकी, जा. अनसूया देवीला वंदन करून पुन्हां लवकर परत ये.' सीतेनें 'बरें'

श्रुत्वा रामस्य वचनं रामं ज्ञात्वा हरिं परम् ॥ पूजयामास विधिवद्भक्त्या परमया मुनिः ॥८२॥ वन्यैः फलैः कृतातिथ्यमुपविष्टं रघूत्तमम् ॥ सीतां च लक्ष्मणं चैव संतुष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ ८३ ॥ भार्या मेऽतीव संवृद्धा ह्यनसूयेति विश्रुता ॥ तपश्चरन्ती सुचिरं धर्मज्ञा धर्मवत्सला ॥८४॥ अन्तस्तिष्ठति तां सीता पश्यत्वरिनिषूदन ॥ तथेति जानकीं प्राह रामो राजीवलोचनः ॥८५॥ गच्छ देवीं नमस्कृत्य शीघ्रमेहि पुनः शुभे ॥

मुनिः रामस्य वचनं श्रुत्वा, रामं परं हरिं ज्ञात्वा, परमया भक्त्या विधिवत् पूजयामास. ॥८२॥ (मू.)– ॥ ८३ ॥ 'मे (पू.) ॥ सुचिरं (उ.) ॥ ८४ ॥ अरिनिषूदन, (पू.).' ॥ राजीवलोचनः रामः (उ.) – ॥ ८५ ॥ 'शुभे, (पू.) एहि.' ॥

१ शत्रूंचा नाश करणाऱ्या.

म्हणून रामाच्या आज्ञेप्रमाणें आचरण केलें (आंत जाऊन अनसूयेला वंदन केलें). ॥८६॥ सीता अग्रभागीं वंदन करीत आहे, असें पाहून अनसूयेच्या मनाला आनंद झाला. तिनें सीतेला ‘बाळे, सीते,’ अशीं कोमल संबोधनें देऊन आदरानें पोटाशीं धरिलें. ॥ ८७ ॥ व विश्वकर्म्यानें उत्पन्न केलेलीं दोन दिव्य कुंडलें आणि दोन स्वच्छ दुकूलें[1] दिलीं. तिच्या मनांत सीतेबद्दल फार भक्ति होती. ॥ ८८ ॥ अनसूयेचें मुख नित्य प्रसन्न असे. तिनें सीतेच्या आंगाला दिव्य अंगराग (उटी) लाविली आणि सांगितलें :–‘ हे कमलवदने जानकि, मी जी ही उटी तुझ्या आंगाला लावीत आहें, हिजमध्यें असा गुण आहे कीं, ही तुझी स्वाभाविक शोभा कधींही कमी होऊं देणार नाहीं. ॥ ८९ ॥ जानकि, पातिव्रत्याचा आदर करून तूं नित्य रामाच्या मागून जात

तथेति रामवचनं सीता चापि तथाऽकरोत् ॥ ८६ ॥ दण्डवत्पतितामग्रे सीतां दृष्ट्वाऽतिहृष्टधीः ॥ अनसूया समालिंग्य वत्से सीतेति सादरम् ॥ ८७ ॥ दिव्ये ददौ कुण्डले द्वे निर्मिते विश्वकर्मणा ॥ दुकूले[1] द्वे ददौ तस्यै निर्मले भक्तिसंयुता ॥ ८८ ॥ अंगरागं[2] च सीतायै ददौ दिव्यं शुभानना ॥ न त्यक्ष्यतेंगरागेण[3] शोभा त्वां कमलानने ॥ ८९ ॥ पातिव्रत्यं पुरस्कृत्य राममन्वेहि[4] जानकि ॥ कुशली राघवो यातु त्वया सह पुनर्गृहम् ॥ ९० ॥

सीता च अपि (उ.). ॥८६ ॥ अनसूया (मू.) समालिंग्य ॥ ८७ ॥ (पू.) निर्मिते द्वे कुण्डले ददौ, ॥ तस्यै निर्मले द्वे (उ.) ददौ; ॥ ८८ ॥ शुभानना दिव्यं (पू.) ॥ ‘ कमलानने, (उ.) न त्यक्ष्यते. ॥ ८९ ॥ जानकि, (पू.). ॥ (उ.) यातु. ’ ॥ ९० ॥

१ रेशमी वस्त्रांना. २ उटीला. ३ सोडणार. ४ अन्वेहि मागून जा.

'सृष्टिकर्ता व संरक्षक तूं.'

जा. रामचंद्र तुझ्यासह पुन्हां घरीं खुशाल परत जावो.' ॥ ९० ॥ पुढें, अत्रिमुनींनीं न्यायास अनुसरून सीतेसह रामचंद्राला आणि लक्ष्मणाला भोजन घातलें. व हात जोडून पुन्हां रामाला ह्मटलें :– ॥ ९१ ॥ 'रामा, तूंच भुवनें उत्पन्न करून त्यांच्या संरक्षणाकरितां देव, मनुष्य, आणि मत्स्यकूर्मादि तिर्यक् योनींत अवतार धारण करितोस. देहाच्या गुणांनीं तुला लेप अगदीं होत नाहीं. सर्वांना मोह घालणारी माया तुला भीत असते.' ॥ ९२ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणार्थबोधे अयोध्याकांडे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

भोजयित्वा यथान्यायं रामं सीतासमन्वितम् ॥ लक्ष्मणं च तदा रामं पुनः प्राह कृताञ्जलिः ॥९१ ॥ राम त्वमेव भुवनानि विधाय तेषां संरक्षणाय सुरमानुषतिर्यगादीन् ॥ देहान्बिभर्षि न च देहगुणैर्विलिप्तस्त्वत्तो बिभेत्यखिलमोहकरी च माया ॥ ९२ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे अयोध्याकाण्डे नवमः सर्गः ॥९॥ अयोध्याकांडे नवानां सर्गाणां सप्तशतानि श्लोकाः॥७०० ॥ अथ ॥

(पू.) रामं लक्ष्मणं च भोजयित्वा, (उ.) रामं प्राह – ॥ ९१ ॥ '(मू.) नच, अखिलमोहकरी माया त्वत्तः बिभेर्ति.' ॥९२॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणान्वये अयोध्याकाण्डे नवमः सर्गः॥९॥

१ देव, मनुष्य पशुपक्षी वगैरे. २ धारण करितोस. ३ शरीराच्या गुणांनीं. ४ सर्वांना मोह घालणारी. ५ तुजपासून. ६ भिते.

॥ इति अयोध्याकाण्डः समाप्तः ॥ २ ॥

[OrderDescription]
,CREATED=14.08.20 15:40
,TRANSFERRED=2020/08/14 at 16:00:06
,PAGES=189
,TYPE=STD
,NAME=S0003503
,Book Name=M-3068-RAMAYAN AYODHYAKAND
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF

FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF

FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF

FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF

FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF

FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF

FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF

FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF

FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF

FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF

FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,